ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.)

Погляди М. І. Яворського на історію України

Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр.

І. Л. Шраг — «славний український діяч»

Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради

Н. И. Костомаров. Мысли о федеративном начале в Древней Руси

10'93

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін. В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. І. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун**

Наукові редактори

докт. іст. наук, професор *М. В. Коваль,*

канд. іст. наук *В. М. Волковинський,*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

дожній редактор *Н. М. Абрамова*
кнічний редактор *О. В. Дивуля*
ректор *Н. А. Деревянко*

ано до набору 01.06.93. Підп. до друку 05.10.93. рмат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. друк. к. 12,6. Ум. фарбо-відб. 13,1. Обл.-вид. арк. 14,44. раж 7970 пр. Зам. 3-729. Ціна 600 крб.

івська книжкова друкарня наукової книги, 252004 ів-4, вул. Терещенківська, 4.

РАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (391). ябрь, 1993. Академия наук, Институт истории Украины, ститут национальных отношений и политологии. учный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. украинском языке. Главный редактор М. В. Коваль.

в, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 01, Киев-1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная графия научной книги, 252004, Киев-4, ул. Тере-

са редакції
, Київ-1,
рушевського, 4
они: 229-14-66, 228-52-34

АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (391)

ЖОВТЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. *(Закінчення)* 3

225-річчя Коліївщини

Смолій В. А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) . . . 21

* * *

Санцевич А. В. Погляди М. І. Яворського на історію України 29

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. *(Івано-Франківськ)*. Товариство «Рідна школа» в Галичині (20—30-ті рр. XX ст.) 41

* * *

Марочко В. І. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр. 47
Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті рр. 53
Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою 62

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Гуменюк А. О. *(Кам'янець-Подільський)*. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) . 77

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Алексеєв Ю. М., Кравченко Н. М., Павленко Ю. В. Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі . . 86

© Інститут історії України, 1993

Академії наук УРСР
Інститут історії
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Демченко Т. П. (*Чернігів*), Курас Г. М. (*Щорс*). І. Л. Шраг — «славний український діяч» 95

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Нестуля О. О. (*Полтава*). Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради 104

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Савчук В. С. (*Дніпропетровськ*). До історії виникнення Катеринославського наукового товариства 118

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси . . 121
Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного федералізму . . 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Дмитроченко М. Ф. (*Харків*). Е. Т. Евсеев. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине 134
Пиріг О. А. В. В. Лантух. Становление и развитие торговли на Украине в 1921—1932 гг. 136
Сарбей В. Г. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського 138

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ), **І. В. Солдатенко** (Київ)

Виступ полуботківців у 1917 р. *

На більшість киян виступ полуботківців справив враження вибуху бомби. Гнітючий, почасти панічний настрій посилився з виходом газет, які на перших сторінках крупним шрифтом з відтінком трагічності повідомили про останні події. Тут же вміщувались надто тривожні телеграфні матеріали про сплеск стихії в Петрограді.

Очевидці були збентежені небаченим до того дійством. Один з них так описує влаштований полуботківцями похід-демонстрацію до приміщення Центральної Ради:

«В повітрі було тихо, сонце світило яскраво. Заповідався чудовий, погідний день.

Я дійшов до Бесарабки й повернув був на Хрещатик, коли раптом увагу мою звернув на себе якийсь мовчазний похід маси людей на Васильківській вулиці. На чолі того походу запримітив я велике жовто-блакитне знамено.

Я зупинився. Не тому, що походи з українськими прапорами були рідкістю в ті часи. Навпаки, до тих походів у 1917 р. око так призвичаїлося, що вже не робили на глядача більшого, як усяке повсякденне явище, враження... Але той похід, який я побачив ранком 5 липня, сильно вразив мене якоюсь відмінністю, небуденністю, непохожістю на всі інші походи. Був се глибоко мовчазний, зосереджений рух маси людей, що мав якусь певну, заздалегідь намічену важну ціль — і ця його певність, рішучість і мовчазна урочистість мимоволі передавалася глядачеві. Так могли йти люди тільки в бій, на діло, якого кінцем була смерть або побіда. Рішучість і зосередженість тієї маси людей на цілі, до якої вони йшли, була так різко позначена на їх руху, що в цій лаві людей, в цьому потоку окремих людських тіл не помічалося окремих постатей. Це був живий моноліт, скований єдністю наміру й цілі. Таких походів ні перед тим, ні потом я ніколи в своєму житті не бачив. Він на ціле життя лишив у мені незатерте глибоке враження.

Я стояв, мов окам'янілий, і дивився. Таке ж враження, як і на мене, зробив цей рух і на масу інших людей, що були в той час на вулиці. Всі зупинилися і мовчки вглядалися в цю сіру, рішучу, одностайну, похмуру масу війська, що без команди, мовчки сунула ряд за рядом, різко вибиваючи крок на вуличному камені й не оглядаючись ні на людей, ні на сонце, ні на погідність чудового ранку. Блискуча щетина багнетів на сильно затиснених у руках крісах без слів промовляла про те, що це не парад, а якась данина на вівтар своєї батьківщини й святого обов'язку. Хто були ці люди, звідки вони, як називалася та похмура бойова маса вояків,— я не знав. Я тільки бачив, що це було справжнє військо й що на чолі того війська маячив жовто-блакитний бойовий український прапор» [1].

Проходячи повз будинок Педагогічного музею, полуботківці вигукували: «Слава Українській Центральній Раді!» [2].

Різною була реакція політичних кіл на розвиток кризи в Києві.

Мабуть, найбільш поінформованою про настрої полуботківців, їхні можливі дії була Центральна Рада, Український Генеральний військовий комітет. В приміщенні Української Ради скликано екстрену нараду

Генерального секретаріату за участю членів УГВК, коменданта міста генерала Цицовича, якого повсталі досить швидко звільнили з-під арешту, начальника штабу Київської військової округи, а також представника полуботківців — командира полку, прапорщика Романенка. В результаті командир повсталих дав згоду передати всі караули, зайняті полуботківцями, полку ім. Б. Хмельницького [3].

Засідання в Генеральному секретаріаті відбувалося уже після одержання інформації про розстріл демонстрації в Петрограді і зосередження влади в руках Тимчасового уряду. Безумовно, це не могло не вплинути на зміст рішення. Операція ж зі «зміною караулів» була, очевидно, найбезболіснішою і водночас давала Центральній Раді можливість наступного маневрування, більше того, нагромадження політичного капіталу за будь-якого варіанту розвитку подій.

В офіційному повідомленні «Робітничої газети» позиція і дії Центральної Ради знайшли таке висвітлення: «Коли про події довідались У. Ц. Рада і Генер. Військ. Комітет, вони негайно ж вжили всіх заходів, щоби встановити у місті спокій і порядок.

Був викликаний полк ім. Хмельницького і за його допомогою вже на 1-шу год. дня було знято всі караули полуботківців і припинено всякі непорядки у місті. Майже ніде полуботківці не робили опору, лише при видаленню їх з вещевих складів і арсеналу виникли сутички й дійшло до вжиття зброї. Є поранені й вбиті з тої й з другої сторони. Витісняли тут полуботківців юнкери» [4].

Участь членів Центральної Ради і УГВК у агітації серед полуботківців здебільшого була ефективною. Газета так передає один з епізодів: «Члени Ради вступають в розмову з солдатами. Український військовий депутат прап. Герасименко звертається до сотні з короткою промовою і запитує, чи довіряють вони Центральній Раді? «Віримо!» дружно одповідають солдати і погоджуються йти назад в свої казарми» [5].

Дії Центральної Ради і Штабу Київської військової округи координувались. Ще о 10 годині ранку на нараді представників Генерального секретаріату Центральної Ради і командування КВО було досягнуто угоди, згідно якої полковник Ю. Капкан відмінив наказ про зосередження в своїх руках повноти влади і зобов'язав всі військові частини підкорятись розпорядженням командуючого округом [6].

Мабуть, вперше дійшли не просто згоди, а такої єдності поглядів і дій, коли керівництво операціями довірили представнику УГВК. Виконуючий обов'язки головного начальника Київської військової округи генерал-лейтенант Трегубов (Оберучева, як відзначалось вище, в Києві на той час не було) видав такий наказ по Київському гарнізону: «Члену Українського Генер. Військ. Комітету, що состоїть при Центральній Раді, Генерального штабу ген.-майору Кондратовичу доручаю за згодою У.Ц.Р. встановити порушений в деяких частинах гарнізону м. Києва порядок. В разі потреби звертатись до коменданта за нарядом війська. 5 липня 1917 р. Ген.-лейт. Трегубов» [7].

Не можна відкинути і свідомого прагнення начальства штабу КВО якомога більше «задіяти» в придушення виступу полуботківців УГВК. Адже саме 5 липня в «Робітничій газеті» з'явилась стаття «Військовий Генеральний Комітет» за підписом «Д. А.», що своєрідно тлумачила положення 2-го Універсалу, в якому не було згадки про Генеральний військовий комітет, а йшлося лише про представництво Центральної Ради у різних вищих військових інстанціях з метою комплектування окремих українських частин. «Отже ясно,— зазначалося в публікації,— що завданням Генерального Комітету має бути комплектування українських частин, значить, організація їх і тільки. Права і обов'язки командування до Генерального Комітету не належать. Міністри, що вели переговори з Ц. Р., рішуче побачили порушення єдності армії в уділенню Генеральному Комітетові права командування.

Розуміється, це право дуже важне, але і дуже відповідальне. Віднині, позбавившися права командування, Генеральний Комітет, а з ним і Центральна Рада, не несуть ніякої відповідальності за виконання військових обов'язків українськими частинами.

Відправка українських частин на фронт, згода чи незгода їх йти в атаку, це все тепер діло їх і загального командування, український генеральний комітет в тому умиває руки. Члени Генерального комітету, можливо як громадяне, але як приватні громадяне, могли б проводити агітацію відповідно своїх переконань, але це ні в якому разі віднині не є їх обов'язком» [8].

Отже, не судилося УГВК вийти «сухими з води». Обставини випередили його розрахунки. Щодо наказу генерала Трегубова, то не треба володіти особливим даром фантазії, щоб зрозуміти, що військовою мовою у військовий час означають формулювання «встановити порушений порядок», «в разі потреби» з «нарядом війська». Як мінімум, в конкретній ситуації для полуботківців це обіцяло роззброєння їх будь-якою ціною і насильну відправку на фронт.

Для «наведення порядку», крім Першого українського запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького, штабом КВО виділені 3-я школа прапорщиків, підготовча командна школа, гвардійський Кірасирський полк, 2-й запасний саперний батальйон, артилерійський підрозділ [9].

Видано наказ про негайну здачу повсталими зброї! [10]

При повній розбіжності поглядів щодо використання військової сили (Центральна Рада прагнула все ж по змозі м'якше, делікатніше розв'язати конфлікт), одними вмовляннями, звичайно, не обійшлось. Так, невдовзі після блокади банку туди були направлені посилені наряди юнкерів, які заарештували всіх полуботківців, що там знаходились, і відвели їх до штабу фортеці. Аналогічні арешти відбулися і в ряді інших пунктів, де виявлялись безчинства повсталих. За повідомленням «Киевской мысли» «Заарештовані безперервним потоком зранку доставляються в штаб фортеці і палац (Маріїнський палац — *авт.*). Мобілізовано всі сили Київського гарнізону, військові частини якого енергійно придушують безчинства «полуботківців», які весь час продовжуються.

В палаці встановлено безперервні чергування представників штабу фортеці, штабу військової округи, Рад робітничих і військових депутатів і громадських організацій.

На вулицях затримують масу осіб з пограбованими речами. Їх доставляють у палац, піддають допросам» [11]. Старшин переправляли до приміщення Центральної Ради, де під чесне слово і зобов'язання повернутись у казарми їх відпускали [12].

О тринадцятій годині надійшли повідомлення про перші збройні сутички. В телеграфному батальйоні, що усмиряв полуботківців, з'явились поранені. Поширились чутки, що були вже й убиті.

Що ж до більшовиків, то немає фактів, які б підтверджували їхню безпосередню причетність до виступу полуботківців. Проте, як відомо, вони вели постійну пропаганду проти війни, за укладення миру, викривали імперіалістичні заміри Тимчасового уряду. Тому на більшовиків передусім і вирішено було покласти відповідальність за ганебне воєнне фіаско.

В пресі розпочалась антибільшовицька кампанія, подекуди траплялись антибільшовицькі ексцеси, що змусило організації РСДРП(б) вдатись до тактики оборони.

Так, не маючи інформації про переговори в Грушках делегації Центральної Ради, не знаючи і про виступ полуботківців, а посилаючись лише на репресії проти більшовиків, вранці 5 липня члени виконкому Ради робітничих депутатів-більшовиків внесли до президії викон-

кому екстрену заяву. Її повний текст: Події нинішнього дня набрали такого обороту, що екстрене засідання В.К. вкрай необхідне.

За розпорядженням властей палац (Маріїнський палац, в якому містились тоді керівні центри ряду політичних партій, серед них Київський комітет РСДРП(б), і Ради робітничих депутатів — *авт.*) занято розгнузданою компанією юнкерів. Двоє наших товаришів (Горвіц і Каплан) були заарештовані. До палацу і з палацу нікого не пропускали. Громадянин Фрумін заявив при свідках, що він розпорядився заарештувати більшовиків. Голова ВК Ф.Р.Д. Незлобін, не бентежачись, заявив Майорову (члену комітету РСДРП(б) — авт)., що таких мерзотників, як більшовики, слід заарештовувати і т. д. В місті запанувала диктатура контрреволюційної вояччини, яка діє, очевидно, у повній згоді з партіями меншовиків і народників. Це один бік справи.

Як природний і неминучий наслідок цих обурливих заходів серед солдат і робітників наростає невдоволення. З години на годину окремі частини військ можуть виступити на вулицю, щоб припинить цю контрреволюційну роботу. Ми вимагаємо негайного скликання Виконавчого К-ту і запровадження в Києві свободи зборів, переміщення і агітацій. Палац має бути очищений від юнкерів і прапорщиків. Всі пани, які віддали розпорядження, що суперечать законам революції, повинні бути негайно заарештовані і передані революційному суду робітників і солдатів.

У випадку, якщо Вик. К-т відмовиться прийняти відповідні заходи, ми не можемо поручитися за спокій в Києві і знімаємо з себе відповідальність за можливе кровопролиття» [13].

У документі привертає увагу кілька моментів. По-перше, він був підготовлений і внесений до виконкому Київської Ради робітничих депутатів 5 липня, коли нічні події ще не були відомі членам комітету РСДРП(б) і на них немає жодного посилання. По-друге, генеральна спрямованість документа — засудження військових властей, лідерів меншовицько-есерівської Ради за вчинені й обіцяні кроки проти більшовиків. В «Голосе социал-демократа» документ опублікований під назвою «Збройний виступ контрреволюціонерів».

В умовах виступу полуботківців ультимативні вимоги більшовиків справили певне враження на членів виконкому Ради робітничих депутатів. Виконком ухвалив негайно звільнити заарештованих членів комітету, (що без затримки було здійснено) і обрав трійку (двоє більшовиків і меншовика) для розслідування інциденту [15]. Було також ухвалено рішення про тимчасову заборону вуличних мітингів і зборів.

У відозві до населення, підписаній Виконкомами Рад робітничих і військових депутатів, комітетами більшовиків, меншовиків, есерів, Бунду, УСДРП, київською групою соціал-демократів Польщі і Литви зазначалося, що «темні сили намагаються використати народну нужду, породжену кривавою війною і загальною розрухою в державі... В крові народній, в розгромі і розрусі бажають вони загубити справу революції і повернути владу старим насильникам». Відозва закінчувалась закликом не допускати «жодних самочинних виступів, здатних зіграти на руку контрреволюції» [16].

Коли до виконкому надійшли відомості, що полуботківці оточили майстерні і склади «Арсеналу», а кругом виставлені посилені караули юнкерів, обрана виконкомом трійка направилась до «Арсеналу».

Є. Бош згадує: «Біля запертих воріт складів зі зброєю скупчилось чоловік 30—40 неймовірно обідраних людей, які щось вигукували, більшою мірою неозброєних. Її оточили з вулиці, але не з боку будівлі, чоловік 25 добре озброєних юнкерів, що спокійно спостерігали за обідранцями. Коли ми під'їхали, все відразу замовкло, юнкери запобіжливо пропустили нас до «повсталих». На наші питання «повстанці» деякий час нічого не відповідали, потім почулись окремі вигуки «Чого говорити, бери зброю». Але тут з їх же рядів пролунали голоси про-

тесту: «Досить кричати, це члени виконкому Ради робітничих депутатів». Із плутаних відповідей кінець кінцем з'ясувалось, що вони 3 дні сидять без хліба і що прийшли до них ввечері «люди» і стали кликати «йти в місто, там дадуть хліба і обмундирування» [17].

Досить просто, дещо примітивно і навіть з певним елементом сумного комізму, та врешті-решт (і це головне) ефективно ситуацію біля «Арсеналу» вдалося розрядити. «Поспостерігавши деякий час, як чоловік 150 полуботківців, що розташувались біля «Арсеналу», начебто для обстрілу, боязно нерішуче вичікують і боязно озираються по боках, товариші з осередку (більшовиків) вийшли непомітно і розсипались в рядах полуботківців, де повели дружні розпитування і розмови. Зібравши достатні відомості, вони повернулись до «Арсеналу» і запропонували робітникам відкрити ворота і накормити «повстанців», через те, що вони жодної небезпеки для «Арсенала» не становлять і все говорять одне: «Хліба не дають. 3 дні не їли». І коли члени виконкому Ради робітничих депутатів приїхали до Арсеналу **, там уже все було ліквідовано, частина розійшлась, а частина мирно жувала хліб, запиваючи окропом. До вечора вся комедія припинилася: полуботківці пішли спокійно в казарми, посилені наряди юнкерів були зняті» [18].

За схожим сценарієм розвивались події і в 3-му авіапарку. На той час тут досить міцні позиції завоювали більшовики. Репресії проти останніх викликали у авіапарківців протест. Вони виділили у розпорядження організації РСДРП(б) 3 автомобілі, почали видавати солдатам зброю [19].

Можливо, остання обставина і зіграла вирішальну роль у тому, що в атмосфері наростаючої антибільшовицької кампанії, намагаючись обов'язково віднайти винних, виконавчі комітети громадських об'єднаних організацій і Ради робітничих депутатів, а також військові власті направили військовому міністру телеграму, в якій, зокрема, зазначалось: «Бунтівники при сприянні 3-го авіапарку захопили склад фортеці, пограбували склади, захопили штаб округу та ін.» [20]. Проте голова Генерального секретаріату Центральної Ради В. Винниченко і Генеральний секретар у військових справах С. Петлюра спростували в своїй телеграмі-заяві такі твердження. «...З самого рання,— зазначалось у спростуванні,— парк було захоплено несподівано «полуботківцями», а потім завдяки діяльним і тактовним заходам 3-го авіапарку, які виявились в тому, що повстанців нагодували і скупчили в подвір'ї майстерень парку, та завдяки розпорядности голови українського комітету парку військового урядовця Кустовського і Коменданта парку, які безперестання діставали вказівки від Генерального Секретаріату Центральної Ради, справа була щасливо в межах парку полагоджена без пролиття крові.

Таким чином, поміч парку, про яку говорить виконавчий комітет, виявилась не в приєднанні до анархічного виступу «полуботківців», а навпаки, в діяльній і тактовній його локалізації» [21]. Згодом В. Винниченко і С. Петлюра додавали, що значна частина загітованих полуботківців вирішила, не зважаючи на протидію своїх командирів, залишитись на території парку» [22].

Дещо інакше цей епізод висвітлений в книзі «1917 год на Киевщине. Хроника событий»: «Натовп полуботківців, який прибув до 3-го авіапарку, висунув вимогу видати зброю із сусідніх з авіапарком складів. На вимогу паркового комітету солдат, склади зі зброєю були відчинені і солдатам видані патрони, гвинтівки і кулемети. На 16 годину більшість озброєних солдат, вишикувавшись по взводах, зайняли фортечні вали для відсічі ланцюга солдатів 2-го запасного понтонного батальйону, що наступав на авіапарк. Завдяки вжитих командуванням заходів, наступ було припинено. До 4-ої години дня, коли ліквідація виступу полуботківців в місті підходила до кінця, в авіапарк прибули представники командування і У.Ц.Р. і запропонували солдатам, що

знаходились в авіапарку, залишити межі майстерень. Більшість солдат авіапарку до другої години приступили до роботи. Лише невелика частина їх, озброєна гвинтівками, була в ланцюгу на фортечних валах. Після уходу з парку полуботківців та ін. солдат ця частина також приступила до роботи»[23].

Таке трактування подій в 3-му авіапарку здійснено на матеріалах публікацій газет. («Киевская мысль», «Нова Рада», «Робітнича газета»). Варто додати лише те, що за даними «Киевской мысли» полуботківці одержали в свої руки зі складів 10 кулеметів і 5 тис. гвинтівок[24]. Та як би там не було, ясно одне — до крайніх заходів, до кровопролиття справа в 3-му авіапарку не дійшла.

Надвечір виконкоми громадських об'єднаних організацій, Рад робітничих і солдатських депутатів направили військовому міністру офіційне повідомлення про виступ полуботківців[25]. До нього, безумовно, надійшли відомості і від штабу КВО. У відповідь О. Керенський передав телеграфом до Києва вимогу командуючому округом «всіма наявними засобами» охороняти порядок у військах і негайно припиняти будь-які спроби відкритої непокори, протидії і збройного опору владі Тимчасового уряду. В разі необхідності міністр пропонував «рішуче діяти, відповідно до обстановки, не чекаючи подальших вказівок»[26].

Військове командування КВО вжило ряд рішучих заходів для опанування ситуацією. Керівництво діями по боротьбі з безчинствами було передано генерал-майору Оболєсову. Спеціальним наказом заборонялись без відома останнього будь-які кроки[27].

В свою чергу, голова Генерального секретаріату В. Винниченко надіслав інформацію Тимчасовому уряду: «У відповідь на Ваше запитання про відгуки петроградських подій в Києві повідомляю: Центральна Рада і виконавчі комітети послали до Петрограду телеграму з заявою про цілковиту готовність всіма силами піддержувати Тимчасове Правительство і осудом виступів неодповідальних груп. Видана відозва до населення Києва і всього краю.

Вночі на 5 липня група українців-вояків біля 5000 чоловік, яка склалась з ешелонів, що проходили розбивний пункт, та самовольно і всупереч розпорядженню Генерального Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караул коло державних установ. Генеральний секретаріат вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військо гарнізону, як українці, так і росіяни, охороняють місто.

Частину повсталих заарештовано. Інші — повстанці під впливом рішучих заходів Генерального Секретаріату залишають фортецю та арсенал. Охорону беруть на себе полк імені Богдана Хмельницького, сапери, юнкери та інші часті гарнізону. По згоді Секретаріату з командуючим військовою округою охорона міста та околиць, а також відновлення порядку доручено членові Генерального Комітету ген. Кондратовичу.

Секретаріат в справі заспокоєння міста іде в тісному контакті з місцевими комітетами громадських організацій, Ради робітничих та солдатських депутатів. Місцеві організації більшовиків, разом з іншими революційно-демократичними організаціями, сприяють заспокоєнню. Не вірте агентським і газетним звісткам — вони складені нашвидку, під впливом непровірених чуток, які розповсюджуються наляканою людкістю. Відомо поки що тільки про одного пораненого»[28]. Незважаючи на всі вжиті заходи, роззброїти всіх полуботківців, вичерпати конфлікт 5 липня так і не вдалось.

Зокрема, на Печерську до самої ночі йшли багатолюдні мітинги, виступали численні промовці. Щоправда, значну частину полуботківців уже вдалося повернути до казарм.

В ніч з 5 на 6 липня 1917 р. під головуванням М. Грушевського відбулося засідання Малої Ради, яке, звичайно, першим питанням

розглянуло події, викликані виступом полуботківців. В його обговоренні взяли участь М. Ковалевський, М. Грушевський, Б. Мартос, Л. Кондратович, Березник. Ухвалили: «Доручити Генер. Секрет. по військовим справам, щоби він негайно розглянув події з полуботківцями, вияснив дійсний стан справи, випустив окремі повідомлення до населення м. Києва з вияснепням правдивого характеру подій і зложив справоздання на слідуючому засіданні Малої Ради» [29].

На виконання рішення Ради голова Генерального секретаріату В. Винниченко і генеральний секретар військових справ С. Петлюра звернулися з відозвою «Од Генерального Секретаріату». Виклавши хід повстання, давши йому негативну оцінку, вони завершували її словами: «Повідомляючи про сумний і недопустимий вчинок гвалтівників-українців, Генеральний Секретаріат повідомляє громадян м. Києва і цілої України, що він, беручи після універсалу Центр. Ради й декларації Російського Тимчасового уряду в свої руки владу і обороняючи інтереси революції на Україні, не допустить, щоб волю й громадський лад ким би то не було порушувано. Закликаючи громадян до спокою, до біжучої праці, Генеральний Секретаріат разом з тим повідомляє, що він зуміє дати раду тим, хто йде всупереч волі наших найвищих установ і заважає їм працювати на добро України та революції» [30].

Ніч з 5 на 6 липня 1917 р. в Києві пройшла в цілому спокійно. Біля всіх державних установ виставлені посилені пости юнкерів, солдатів вірних військовому начальству, з допомогою міліції мобілізовано дружинників. В Маріїнському палаці здійснювали чергування представники Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, міського виконавчого комітету громадських об'єднаних організацій і партій.

До ранку місто було в значній мірі звільнене від полуботківців. Щоправда, не обійшлось без інцидентів. Останньою виходила з міста та частина повсталих, яка займала штаб фортеці на Печерську. «Вертаючись у Грушки на місце свого постійного перебування, полуботківці о $4^1/_2$ год. ранку зустрілися на перехресті Бібіковського бульвару і Володимирської вулиці з патрулем 1-го ім. Богдана Хмельницького полку, який в цей час ішов згори од Володимирського собору. Спокійно пропустивши полуботківців, патруль з Бібіковського бульвару звернув на Володимирську, прямуючи до приміщення Центральної Ради. На Володимирській, недалеко від перехрестя, у цей час стояв другий патруль — з юнкерів 3-ї школи прапорщиків. Юнкери також спокійно пропустили полуботківців, але побачивши зараз же за цими богданівців, що звертали на Володимирську, подумали, що то вернулись полуботківці, і кинулись до зброї. Пострілами з кулемета і рушниць убито одного солдата полку ім. Богдана Хмельницького і двох легко поранено. За розпорядженням військових властей начальника караульного дозору було заарештовано і розпочато слідство» [31].

За повідомленнями інформаційних агентств і очевидців полуботківці, залишаючи Київ, забрали з собою «багато рушниць, патронів і кільканадцять кулеметів, а прийшовши в Грушки, окопались там» [32].

Ранком того ж дня до полуботківців направили трьох представників — від Генерального військового комітету, Генерального секретаріату та Ради військових депутатів, щоб умовити їх «скласти зброю та відправитись на фронт. Цієї мети досягнути не вдалось, але умовляння все ж таки зробили на вояків той вплив, що вони вирішили поважно вести переговори з представниками нашої краєвої влади і обрали для цього організоване представництво, а не випадкове, як було перше.

Обрано було по одному представникові від кожної сотні, яких у «полуботківців» є 16, та ще від якихось там полкових установ,— всього біля 20 душ» [33].

Делегація мала прибути до Центральної Ради наступного дня. Тим часом в деяких місцях Києва зчинялась стрілянина, до військо-

вих властей і міліції надходили виклики, але винуватців не знаходили. Поодинокі солдати, що бродили по місту, заарештовувались. Об 11 годині ранку в Маріїнський палац надійшло повідомлення, що в 2-му саперному запасному батальйоні, який недавно був переведений до Києва з Харкова і відомий своєю схильністю до більшовизму, ведеться агітація з метою приєднання до полуботківців. В батальйон терміново відрядили представників Ради робітничих і Ради солдатських депутатів для контрагітації [34].

Емісари Рад роз'їхались і по інших частинах гарнізону, повсюдно проводили роз'яснювальну роботу, організовували збори, на яких ухвалювались резолюції в дусі позиції Київських Рад, резолюції підтримки Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, підтримки Тимчасового уряду в його боротьбі з «анархічною меншістю і будь-якими контрреволюційними проявами» [35].

Чимало військових частин направляли своїх представників з пропозиціями надати допомогу в приборканні повсталих, та потреби в цьому не було.

Відбулось об'єднане засідання виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, президій Ради робітничих і Ради військових депутатів, а також представників партій. Обговорювалось питання про заходи щодо остаточної ліквідації наслідків виступів полуботківців.

Доповідач генерал Трегубов доводив, що виступ ніяк не можна вважати завершеним. На його думку, намічена програма рішучих заходів не виконана через прагнення Центральної Ради і виконкомів Рад об'єднаних громадських організацій і Рад робітничих, військових депутатів залагодити справу мирним шляхом. Вирішено було створити при головнокомандуючому округом комітет у справі розв'язання всіх питань, пов'язаних з виступом полуботківців [36].

Газети повідомили, що внаслідок «останніх подій в Петрограді і Києві У.Ц.Р. вирішила визнати за існуючим складом Генерального секретаріату всі повноваження крайового органу влади» [37]. Вечірній випуск «Киевской мысли» вийшов з редакційною статтею «До спокою!». Цікаві перші оцінки причин і ходу повстання солдатів: «Київ учора став ареною хвилювань, які викликали тривогу в місті. Рух голодних і недисциплінованих «полуботківців» став набувати спочатку надзвичайно бурхливих форм. Київські хвилювання стали відбиттям петроградської громадянської війни. Правда, нічого подібного тому, що було в Петрограді, в Києві не було. Зголоднілі люди, що просили хліба, просили, щоб їх хоч один раз нагодували як слід, дуже мало «нагадували тих, які в Петрограді стріляли впродовж вулиць. Але привид розрухи і анархія з'явився вчора в Києві...» [38].

Автори статті вважали, що виступ ліквідовано завдяки єдності всіх демократичних сил — як українських, так і неукраїнських, і попереджували, що ситуацією можуть скористатися різного роду темні елементи, які вже піднімають голови [39].

Заарештованих 5 липня полуботківців з Маріїнського палацу перевели до штабу фортеці. Розпочате слідство відразу ж виявило, що серед затриманих і залучених до дізнання були особи з безумовно кримінальним минулим. Так, в числі «полуботківців» впізнали Бугаєва, який начебто керував погромом квартири К. Оберучева. В карнопошуковому відділенні Бугаєв давно стояв на обліку як відомий злодій, небезпечний злочинець-рецидивіст. Правда, його уже в палаці, в безладді випустили з поля зору і лише через тиждень випадково розпізнали серед заарештованих, які знаходились у приміщенні гауптвахти. Бугаєв перебував там під вигаданим прізвищем Долговенка [40].

Тим часом кількість затриманих за підозрою участі в повстанні з кожним днем збільшувалась. Лише в ніч з 6 на 7 липня в Бульварному районі заарештовано 80 полуботківців, в Плосскому районі — 34. Усіх їх доставлено до комендантського управління.

Згодом з'ясувалося, що до полуботківців приєднались і деякі охоронці порядку. Серед них — завідуючий одним із відділень Плосского району Відек, що особисто заарештував комісара району, сприяв арешту інших чинів міліції, вилученню зброї.

В Лук'янівському районі допомогу полуботківцям надав міліціонер П. Динников [41].

Також встановлено, що діяльну участь у русі полуботківців взяли колишні поліцейські чини. Так, 7 липня на Єврейському базарі був затриманий і доставлений в управління Бульварного району колишній городовий Д. Гладенький, який прослужив 4 роки в поліції. У нього вилучили прохідне посвідчення, підписане командиром полку ім. Б. Хмельницького прапорщиком Романенком. Під час обшуку на квартирі у Д. Гладенького знайдено значну кількість зброї [42].

Підраховані і жертви. Крім згаданого солдата богданівського полку, інші були теж випадковими: чиновник карно-пошукового відділення Войцехівський (побитий під час самосуду); завідуючий дільницею Подольського району Феткевич (поранений невідомим пострілом у спину з револьвера); двірник з М.-Житомирської вулиці (вбитий автомобілем полуботківців) [43].

В ніч на 7 липня в деяких місцях сталися ексцеси. Так, група полуботківців здійснила набіг на селище Пуща-Водиця. Було влаштовано трус дач і вилучено знайдену зброю.

7 липня з Житомира «з поїздки по округу» повернувся командуючий КВО полковник К. Оберучев [44] і надав діям по ліквідації конфлікту в Києві більшої рішучості, жорсткості. На його настрій, очевидно, вплинув і факт погрому власного помешкання. Коли делегація полуботківців, обрана напередодні в Грушках, направилась до Педагогічного музею для переговорів з Центральною Радою, то частина її була заарештована, решта дісталася до місця, подолавши значні труднощі і спізнившись в результаті на 2 години. Заарештовані члени делегації теж були доставлені до Центральної Ради представником міліції через кілька годин і звільнені лише після посвідчення членів Центральної Ради.

Під час переговорів між делегацією полуботківців і членами Ради та секретаріату делегати вели себе значно поміркованіше, аніж у попередні дні. Основним домаганням було послати їх на фронт єдиним полком. Погоджувалися навіть не формуватись остаточно в Києві, а «щоб лише принципіально визнати їх полком». Аргументувалось це тим, що полк розкидають по різних частинах, де над ними можливі знущання через вчинені бешкети.

Для цього просили Генеральний секретаріат ще раз звернутись до російського уряду за дозволом.

Залишення зброї настійно не домагались, а на тому, щоб полк звався іменем гетьмана Полуботка, і зовсім не настоювали, бо, як самі визнавали, «після всього того, що сталось, сама ця назва буде викликати неприхильне ставлення до полку».

У скоєному полуботківці не визнавали своєї вини, доводячи, що вони лише провели демонстрацію без людських жертв, а якщо такі і були, то сталося це через тих, хто на них нападав.

Кримінальних злочинців та непевних осіб полуботківці охоче погодились видати, оскільки самі не хотіли, щоб ті були серед них, і як тільки буде дана згода йти на фронт полком, то на другий же день вони виступлять, не чекаючи технічного оснащення [45].

Переговори ці уже наближалися до кінця, коли на нараду приїхав генерал Л. Кондратович, що керував штабом на Сирці, створеним для роззброєння повстанців (там же перебували командир полку ім. Б. Хмельницького Ю. Капкан і член Українського Генерального військового комітету В. Поплавко).

Л. Кондратович повідомив, що К. Оберучев дав розпорядження

вжити найрішучіших заходів і силою примусити полуботківців іти на фронт.

На виконання цього розпорядження до Грушок послано військо з гарматами, зокрема кірасирів 2-го саперного батальйону і курсантів підготовчої школи прапорщиків.

В. Винниченко і Л. Кондратович зараз же поїхали до Оберучева з проханням не застосовувати зброї, а зачекати до 10 годин ранку 8 липня, коли вони сподівались на відповідь з Петрограда. Така відстрочка, на їх думку, не пошкодить, бо і на другий день полуботківців можна буде так само втихомирити, визнавши їх полком, або примусивши силою скласти зброю.

Такого ж змісту телеграму В. Винниченко відразу ж направив по прямому проводі Тимчасовому уряду.

К. Оберучев відмовився відмінити своє розпорядження, посилаючись на те, що спинити війська, які уже вирушили і незабаром будуть в Грушках, неможливо.

Після цієї звістки переговори були припинені і делегати-полуботківці, переконавшись, що Генеральний секретаріат нічого уже не зможе вдіяти, повернулися до Грушок, щоб запобігти можливій провокації та умовити полуботківців скласти зброю. Однак зазначили, що хоч вони не бажають кровопролиття, але не мають наміру здати зброю К. Оберучеву, а лише Центральній Раді [47].

На двох автомобілях разом з делегацією полуботківців до Грушок поїхали від Генерального секретаріату І. Стешенко та Б. Мартос з метою, щоб до прибуття посланого К. Оберучевим війська умовити полуботківців скласти зброю не перед їхньою збройною силою, а перед моральним авторитетом Центральної Ради. Але там уже розпочалась стрілянина.

Різні джерела по-різному визначають ініціаторів сутичок. Та, очевидно, за тих обставин це вже було непринципово. Адже одна збройна сила йшла на іншу і тут найменший конфлікт відразу ж закінчувався застосуванням зброї. А в результаті вбито чотирьох солдатів-грушківців, поранено трьох кірасирів і двох курсантів [48]. Генеральним секретарям з великими труднощами вдалось вгамувати пристрасті. При цьому довелось ще раз посилати гінця до К. Оберучева (цим гінцем був Б. Мартос) і відмовити його від виконання наказу про арешт всіх офіцерів-полуботківців.

Врешті-решт в обстановці напруженого, та все ж спокою полуботківці надвечір стали здавати зброю солдатам полку ім. Б. Хмельницького [49]. Лише до «Арсеналу» було відправлено 14 возів, наповнених конфіскованою зброєю [50].

Тим часом по місту стали поширюватись чутки про намір приєднатися до полуботківців більшовиків і солдатів 3-го авіапарку. Виконком Ради робітничих депутатів на прохання комітету РСДРП(б) у зверненні до населення запевнив, що будь-якої участі у повстанні полуботківців більшовики не брали, а, навпаки, разом з іншими партіями і організаціями вживали заходів до локалізації подій [51].

Вночі кірасири, що охороняли Сирецькі табори, здійснили трус у полуботківців, вилучили 5 кулеметів і значну кількість револьверів [52], пограбували особисті речі.

Вранці у редакційній статті «Ганебна брехня і контрреволюційна агітація «більшовицької газети «Голос социал-демократа» повідомлялося: «Незважаючи на те, що Київським комітетом РСДРП більшовиків з самого початку було ясно і визначено заявлено, що він ніякого відношення не мав і не має до виступу «полуботківців», незважаючи на те, що більшовики брали участь в складанні і редагуванні відомої відозви до населення м. Києва, яке закликало до заспокоєння, і дали свій підпис, темними елементами розпускаються і підтримуються ганебні чутки, що всім рухом «полуботківців» керують більшовики.

Особливе поширення ці чутки одержали серед юнкерів шкіл прапорщиків, серед яких в цьому напрямку ведеться найзавзятіша агітація.

Ця контрреволюційна агітація темних особистостей вже отримала відповідну оцінку з боку Бюро Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету робітничих і солдатських депутатів і Виконавч. Комітету Всеросійської Ради селянських депутатів в його «Відозві до всих громадян», яке закінчується закликом «Не піддавайтесь на темну гру провокаторів».

Темна гра провокаторів — до цього ми нічого не хочемо додати!» [53].

Поширення чуток щодо причетності більшовиків до повстання полуботківців було доповнене і посилене кампанією звинувачення їх у діях на користь країн австро-німецького блоку.

Проте виявляла себе і дія інших факторів. Так, член Київського комітету РСДРП(б) М. Майоров пізніше навів досить цікавий факт: «Коли полуботківці були вже оточені на Сирці і військові частини за наказом штабу КВО розпочали наступ на Грушки, повсталі солдати в пошуках виходу послали своїх представників до більшовиків, прохаючи допомоги у них і висловлюючи свою згоду віддатися в повне їх розпорядження» [54]. Але об'єктивно більшовики мало чим могли зарадити справі. «Ми тоді не думали піднімати повстання негайно проти влади,— веде далі М. Майоров.— По-перше, не було достатніх об'єктивних умов, і, крім того, покладатись на полуботківців, поскільки це не були революційні солдати, а переважно дезертири, які не хотіли йти на фронт, було б занадто легковажно. Полуботківці готові були визнати себе не лише українцями, але й китайцями, аби тільки не йти на фронт. Ми вирішили відповісти на їх запрошення, приславши до них свого представника, який радив їм відмовитись від повстання, оскільки Рада їх зрадила Штабу; ми їм обіцяли взяти на себе зобов'язання надати їм сприяння шляхом вимоги від Штабу не застосовувати до них репресій. Цим, по-перше, ми показали Штабу, що солдати звертаються до нас, як до єдиної партії, яка захищає інтереси солдатської маси, і що ми користуємось великою популярністю серед цих мас, і, врешті-решт, що повстання може бути ліквідоване, якщо Штаб прийме нашу пропозицію» [55]. В аналогічному плані змальовував взаємини полуботківців з більшовиками і М. Грушевський [56].

Як свідчать інші документи, в тому числі і заяви Центральної Ради, виконкомів Рад і об'єднаних громадських організацій, політичних партій [57] повідомлене М. Майоровим цілком відповідало дійсності. Проте не підлягає сумніву і те, що основну роль у мирному розв'язанні конфлікту все ж відіграла Центральна Рада, члени Українського Генерального військового комітету, які з відчайдушними зусиллями в грозовій атмосфері посилення позицій контрреволюційної вояччини добивалися відправки на фронт полуботківців.

8 липня 1917 р. Генеральний секретаріат заслухав повідомлення І. Стешенка і Б. Мартоса про переговори з полуботківцями в Грушках 7 липня і про здачу полуботківцями зброї полкові ім. Б. Хмельницького. Генеральні секретарі заявили, що, на їх думку, при відправці полуботківців на фронт їм слід видати посвідчення, в якому б зазначалось, що Центральна Рада визнає їх полком ім. Полуботка і буде клопотатись про затвердження полку урядом [58]. І. Стешенко доповів про умови, на яких полуботківці згодились віддати зброю:

«1) Полк Ц. Р. визнає на папері і буде настоювати перед міністром і Ген. Штабом про затвердження полку; 2) Рада дає прапора; 3) Начальники остаються теперішні при полку і Ц. Р. буде клопотатись про їх затвердження (крім тих, проти затвердження котрих будуть подані важні причини); 4) З ешелонами одправляються члени Ц. Р. для обстоювання прав признаного полку; 5) Обмундірування

видається до посадки; 6) До посадки робиться пильний огляд козаків, через те, що між козаками є багацько хворих; 7) Ц. Р. береться клопотать про жалування для козаків з 1-го червня; 8) При ешелонах повинна бути організована медична допомога; 9) Зброя, яка єсть при полку, оддається по наказу Ц. Р.; 10) Козаки видають всіх уголовних, видачі яких буде домагатись прокурор» [59].

Далі В. Винниченко доповів про незгоду начальника кабінету військового міністерства присвоїти полуботківцям назву, якої вони домагаються. Таку назву, як ні до чого не зобов'язуючу, можна було б дати вже на місці.

С. Петлюра доповів про заходи, яких вжив УГВК для відправки полуботківців на фронт, в український корпус.

Генеральний секретаріат ухвалив: «Видати полуботківцям таке свідоцтво: «Ц. Р. цим посвідчує, що після того, як козаки з Грушок зложили зброю і увільнили себе од злочинних елементів, Ц. Р., приписуючи їм негайно іти на фронт, визнає можливим, щоб козаки пішли на фронт під назвою полку імені П. Полуботка, але не маючи права затвердити полк, буде клопотатись про затвердження його перед Временним Пр-вом. 2. Ген. Військ. Ком., як орган організаційний в справах військових, має подбати про те, щоб козаки з Грушок пішли до одної дивізії і, по-можливості, до одного полку, щоб тому полку було дано назву Полку імені П. Пол(убо)тка. 3. Коли прав-во через обставини воєнного часу цього не зможе зробити, тоді козаки мають право вступити в ту військову одиницю, яку їм вкаже військова власть. 4. При ешелонах полуботківців мають бути командіровані представники Ц. Р. для спроводу полуботківців і полагодження справи на місці. 5. Дальше ведення справи з полуботківцями на основі зазначених вище постанов доручено Ген. Секретареві по справах військ. С. Петлюрі» [60].

На засіданні Малої Ради 9 липня було обговорено інцидент з полуботківцями, що стався в ніч на 8 липня. Для вивчення питання в Грушки виїжджали член Комітету Центральної Ради Л. Чикаленко і член Ради військових депутатів Авдієнко. Після їх повідомлень ухвалили «звернутись до Генерального Секретаріату з запитанням, чи відомо йому, що обіцяних штабом військової округи полуботківцям грошей не дали, хліба також не дають, що кірасири учинили над ними грабунок, насильство та побої, і яких Генеральний Секретаріат вжив в цій справі заходів,— про все це повідомити Центральну Раду» [61].

З метою розслідування виступу полуботківців, для з'ясування винних і їх покарання до Грушок була споряджена чисельна слідча комісія. Досить швидко у слідчого з особливо важливих доручень А. Новоселицького, що керував дізнанням, зібрався цілий том свідчень, документів.

До справи були притягнуті полковий комітет у повному складі на чолі з його головою прапорщиком Майстренком (він, щоправда, зник) і всі сотенні командири, деякі рядові.

Спочатку притягнутим до відповідальності цивільні слідчі органи висунули звинувачення по 13 і 263 статтях уложення про покарання (повстання). Керувались при цьому припущенням, що полуботківців можна кваліфікувати як цивільних осіб, оскільки належать до невизнаного військовим начальством полку. Потім логіка міркувань, підходів змінилась. Оскільки полуботківці рекрутувались в значній мірі з рядових різних полків, що до того існували на законних підставах, їх вирішили вважати за таких, що перебувають на дійсній військовій службі. Слідство дійшло також висновку, що громадянські установи захоплювались полуботківцями «лише попутно, заради зарані виробленого плану захоплення всіх військових установ» [62]. У зв'язку з цим щодо притягнутих до відповідальності було встановлено склад зло-

чину, який передбачався 110 статтею військового статуту, а саму справу зосередежно в руках військових властей [63].

Для характеристики особового складу полуботківців слідство передало в газети формуляри деяких заарештованих:

«І. Паренчук — був засуджений на 6 рок. каторжних робіт за розбій.

Ів. Цвіткун — до 6 рок. каторж. роб. за намірене вбивство.

Яким Щербак і М. Бездорожний — 10 років каторж. роб. за розбій.

І. Горбатовський і Максим Тріпачка — 12 років кат. роб. за вбивство.

Гр. Заєць — 4 роки кат. роб. за підпал.

Гр. Онопенко — безстрокова каторга за вбивство.

Нестор Мукомол — 10 років каторж. роб. за вбивство.

Павло Мекшун — 10 р. кат. роб. за вбивство.

Петро Максименко — 12 р. кат. роб. за вбивство.

Мик. Богданенко — судився 7 разів, в останній раз одержав вирок на 3 роки і 3 міс. арест. від.

Андрій Романов — розшукується київським розподільчим пунктом як той, що захопив гроші товаришів-солдатів і зник з ними» [64].

Газета «Киевская мысль» так завершила публікацію цього списку: «Ось вони — пташата полуботківського гнізда. Кого тут немає! — Вбивці, злодії, розстратники товариських грошей, розбійники і дезертири... Загалом осіб з таким багатим карним минулим серед полуботківців нараховується близько 100» [65].

Центральна Рада, українські політичні партії відразу ж відмежувалися від дій полуботківців, рішуче їх засудили. По гарячих слідах, уже 5 липня 1917 р. було підготовлене цитоване вище звернення «Від Генерального Секретаріату Центральної Ради», в якому є й такі слова: «Коли про подію, з донесеннів командира козацького ім. Богдана Хмельницького полку довідавсь Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради і Український Військовий Генеральний Комітет, то зразу ж вжито було відповідних заходів, щоб припинити бешкет. Про те доведено було до відома українців-вояків Київського гарнізону, та про необхідність повернути спокій м. Києву. Однодушно вчинок гвалтівників був засуджений і одностайно українці-вояки разом з іншими частинами гарнізону виступили в оборону революції та порядку. Одночасно з сіми заходами Ген. Секретаріату в справі утихомирення бунтівників було вжито заходів з боку Київського Виконавчого Комітету Громадських Організацій і Комітету Рад Роб. і Солд. Депутатів. Але порозумівшись між собою й скупчивши сили в однім центрі — Центральній Раді, куди переїхав з двірця заступаючий Н-ка Округи, Генеральному Секретаріатові і громадським організаціям удалося зразу ж спинити небезпечний рух зкаламученої юрби» [66].

В документі привертає до себе увагу спроба зв'язати виступ полуботківців з подіями в Петрограді, хоч виступ визрівав задовго до цих подій і на них немає жодних посилань в інших документах.

Очевидно, зовсім не випадково замовчується участь на боці повсталих частини солдатів вірного Центральній Раді полку ім. Б. Хмельницького. Спеціально наголошується на позитивній ролі керівництва цього полку в розв'язанні конфлікту.

Проводиться думка про спонтанність виступу, стихійність дій повсталих. Ще більшою мірою це відчувається в передовій статті «Невідомий виступ!» «Робітничої газети» за 6 липня: «В ніч з 4 на 5 липня у Києві зайшли неприємні події. Розрухи сталися серед невеликої частини українського війська. Як виявилося уже вранці учора, ці розрухи зовсім не були свідомою і тим більше умисною потугою внести дезорганізацію в організованість українських революційних сил, як з другого боку, ще яскравіше виявилося, що учасники розрухів не мали

метою захопити владу. Секретаріат Центральної Ради з перших переговорів з учасниками розрухів побачив, що цей рух власне не має політичного характеру, а безпосередньою, дійсною його причиною була господарська неумілість місцевої командної влади, яка не потрапила координувати свого поступовання з діяльністю організаційної влади. Розуміється несвідомий, мало організований рух Центральній Раді, спираючись на свої організовані сили, дуже легко було вгамувати, і Ц. Рада це зразу з усією рішучістю зробила» [67].

Редакція «Робітничної газети» досить вправно пов'язала події в Києві з подіями в Петрограді і поклала на кадетів відповідальність за кризу в обох центрах: «...Не можна закривати очей на те, що такі несподівані вибухи можуть повторятися і надалі і невідомо, до чого привести. Позавчора у Петербурзі, учора у Києві, сьогодні невідомо де. Хай наштовхнув на розрухи в Петербурзі і у Києві протиреволюційний вчинок кадетів. В тім їх вина і відповідальність, і від них давно уже час раз на все відмежуватися революційній демократії. Але те, що окремий черговий виступ кадетів проти революції викликає такі несподівані ефекти, показує, що грунт для таких небезпечних для революції розрухів надто відповідний» [68].

Закінчувалась стаття досить знаменними міркуваннями-застереженнями: «Ми вже не раз звертали увагу на те, що дійсний ворог революції, це той господарський розлад, викликаний війною, який осуджує масу люду на хронічне недоїдання і обертає її в горючий, легко запальний матеріал.

Тепер, коли війну не скінчено до початку жнив, і продовольча справа надалі стоїть в дуже сумному стані, небезпечність стихійних розрухів стає все більшою, і в один сумний день революційна влада зможе з нею не справитися.

Ця небезпека поза Україною є ще більшою, ніж на Україні, бо тривожні чутки про голод над Волгою до нас вже доходять. Під цим поглядом революція, дійсно, в небезпеці, і всі організовані сили держави безумовно відповідають, коли не зовсім енергійно домагаються спинення війни і викликаного війною господарського безладдя» [69].

У публікації «Робітничної газети», порівнюючи з попереднім документом, з'являється ряд нових, важливих моментів.

По-перше, більш визначено говориться про стихійність руху полуботківців.

По-друге, робиться спроба довести його локальний характер, неспроможність вплинути на український рух в цілому, українізовані військові частини, зокрема.

По-третє, відповідальність за виступ покладається на місцеві військові власті, які детонували вибух невмілими, а ще точніше — безвідповідальними господарськими рішеннями, або ж просто безгосподарністю.

По-четверте, всі заслуги по ліквідації повстання Центральна Рада присвоювала собі.

По-п'яте, конкретизується, які саме події в Петрограді малися на увазі, коли йшлося про зв'язок з ними виступу полуботківців — це не стихійний вибух мас, а вихід з уряду міністрів-кадетів через незгоду з курсом уряду в українських справах.

Новим елементом є і обережна пропаганда необхідності боротьби за припинення війни і ліквідації викликаної нею господарської розрухи.

Все ж Центральна Рада, українські партії, судячи з усього, почували себе не досить певно, а своє тлумачення подій вважали не вельми переконливим. І 7 липня та ж «Робітнича газета» в новій передовиці «Робота темних сил» розставляє вже нові акценти щодо відомих подій: «Київ пережив ніч і кошмарний день. Тисяч п'ять темних, задурених, підбурених людей вийшли з свого закутку, напали серед ночі на

город, счинили страшенний заколот серед людности, кількох поранили, одного, здається, вбили. Виясняється, що це робилося за приводом таємних керівників.

Во ім'я чого?

Во ім'я особистих, потайних, нечистих намірів і цілей, що заховалися за спинами одурених ними людей. Це давня історія. Вона почалася ще з того часу, як один з членів клуба ім. гетьмана Полуботка підбурював зібраних на розпреділительному пункті солдат із Чернігова не слухатись Генерального Комітету і не йти на фронт, поки їх не буде сформовано в полк імені гетьмана Полуботка. Робота цього «оборонця» дала таки свої наслідки: ми бачили їх вночі з 4 на 5 липня. Чого добивались людці, що вислали на город юрбу зголоднілих і намовлених ними солдат, угадати не трудно: чого хоче злодій, підпаливши будинок і нагнавши паніку на населення» [70].

Таким чином, тут на перший план у ролі зачинщиків виступають уже самостійники, від яких лідери Центральної Ради, Генерального секретаріату, Українського Генерального військового комітету, природньо, відмежувалися. Більше того, самостійники, їх дії дістали досить різку критичну оцінку: «Що цим людям до революції, до того, що на всяку паніку страшенно ласа чорна сотня? Що їм до тої самої України, іменем якої вони весь час прикриваються. Щоб досягти своїх темних, потайних, злодіяцьких цілей, вони не тільки Київ, усю Україну й увесь світ можуть утопити в крові.

Мети своєї, однак, заховані ватажки не досягли: Київ не перелякався. Генеральний Секретаріат Центральної Ради разом з громадськими революційними організаціями твердо й рішуче спинив стихію. Юрбу полуботківців виведено з Києва. В сих днях вона має виїхати на фронт» [71].

Центральна Рада, її соціалістичні лідери обіцяли принципову боротьбу за чистоту ідеалів українського руху, вважаючи, що з ліквідацією полуботківського конфлікту, від'їздом солдатів на фронт не виключена можливість нової, підбурливої агітації. Адже «ті приховані потайні винуватці нікуди не виїдуть. Зціпивши зуби, вони будуть знов підкопуватись під організацію вільного життя України. Перші переходові дні нового державно-політичного устрою нашої землі вони покропили кров'ю й обкрутили чадом бешкету. Можна подумати, що ці люди навмисне провокують весь час Центральну Раду і все українське відродження, навмисне кидають під ноги їй каміння, немов нанявшись у когось для цієї гидкої, контр-революційної й контр-української роботи.

Але нехай ці панки пам'ятають, що їхні заміри нічого спільного не мають з українською демократією, на яку вони хотять таким нечесним способом опертись. Хай не забувають, що єдиною піддержкою для них може бути темнота, затурканість отих «рабів німих», на спині яких вони хотять виїхати. Але минулися часи затяжної безпросвітньої темноти. І минеться з нею робота темних сил» [72].

Цього ж сюжету і приблизно в такий же спосіб торкнулись і генеральні секретарі Н. Стешенко та Б. Мартос у своїй заяві для преси після ліквідації конфлікту. «...Вважаємо за обов'язок заявити,— зазначили вони,— що мирне полагодження справи було полекшене тим, що од полуботківців ще до часу осади Грушок військом (7 липня — *авт.*) зникли керівники-ініціатори непевних подій, які траплялись до цього часу» [73].

Хоч у даній заяві йдеться про «керівників-ініціаторів», а в редакційній статті про «потайних винуватців» подій, на увазі малися, очевидно, М. Міхновський — «один з членів клубу ім. гетьмана Полуботка», його однодумці.

По-перше, план організації полку ім. гетьмана П. Полуботка напрочуд нагадує план створення з ініціативи М. Міхновського полку

АН УРСР Інститут історії НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ім. Б. Хмельницького. Обгрунтування дій повсталих багато в чому теж перекликалося з ідейною позицією М. Міхновського і його прихильників.

Версія, що потайні винуватці залишаться в Києві і будуть шкодити українській справі, загрожувати спокою, схоже, схиляла власті на віддалення ідейних натхненників руху полуботківців від Києва.

Чи стосувалось це особисто М. Міхновського — категорично стверджувати не можна. П. Мірчук, проте, вважає, що не лише стосувалося, а й стало приводом до його арешту. «При цій нагоді,— зауважує історик,— Винниченко не забув скористатись догідним для себе положенням, щоб остаточно розправитись із провідником українських самостійників-націоналістів Миколою Міхновським. Міхновського на наказ Винниченка теж було заарештовано, тільки, нібито, у зв'язку з наказом військової команди, щоб він як військовик в активній службі негайно зголосився до праці на новому місці призначення — на Румунському фронті. Під ескортою військової жандармерії Міхновського відставлено до російських військових частин на Румунському фронті» [74].

Такої ж точки зору дотримуються і автори новітніх публікацій про життєвий шлях М. Міхновського [75]. Однак, є підстави для певних сумнівів щодо тверджень про час висилки М. Міхновського.

По-перше, до цього часу ніхто не виявив жодного документа про участь М. Міхновського у подіях 3—8 липня 1917 р., жодної газетної згадки того часу, жодного прямого мемуарного свідчення.

По-друге, якби М. Міхновського справді було заарештовано в справі полуботківців, то навряд чи мало б сенс без пред'явлення звинувачення переводити його на фронт, а не провести слідство. Принаймні, якісь сліди розв'язки слідчої справи повинні б залишитись.

По-третє, уважне ознайомлення з працями М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка дає підстави для висновку, що ніхто з них не пов'язує безпосередньо висилку М. Міхновського з Києва з виступом полуботківців. Як правило, цей факт згадується в іншому контексті, у зв'язку з провалом плану проголошення самостійності України за допомогою богданівців.

Остання обставина, очевидно, є визначальною для тих авторів, які вважають, що М. Міхновського було покарано ще до липневої розв'язки, тобто десь у червні [76]. В такому разі всі вищенаведені натяки, очевидно, переслідують не стільки мету вказати на певних винуватців, скільки спробувати зняти тінь підозри з Центральної Ради, Українського Генерального військового комітету. Так зароджувалась одна з прикрих традицій — покладати відповідальність за прорахунки і провали на минуле, засуджувати його і його діячів.

Історія ж з полуботківцями скінчилась якось буденно, тихо.

12 липня о 9 годині ранку у Володимирському соборі було відправлено панахиду по «козаках Українського полку ім. гетьмана Павла Полуботка Миколі Забіяці й інших, яких вбили юнкери 6 й 7 липня...» О 12 годині дня на Братському кладовищі відправлено панахиду на могилі покійних [77].

Основна ж маса полуботківців невдовзі була переправлена на фронт. 14 липня виїхала полкова канцелярія і старшини, начальники полку. Останній ешелон залишив Київ 29 липня [78].

Хоч Центральна Рада домоглася того, щоб полк відправлявся як єдине ціле, вручила солдатам свого прапора, виділила представників, щоб супроводжувати ешелони до фронту, настрій у полуботківців був невеселий. М. Майоров зауважував: «Залишаючи Київ, вони (полуботківці — *авт.*) посилали прокляття Центральній Раді, називаючи її буржуазною і обіцяючи допомогти більшовикам в боротьбі з Тимчасовим Урядом, якщо це знадобиться, заявляючи, що вони будуть готові при першому випадку виступити на допомогу нашій партії. І дійс-

но був випадок, коли в боротьбі з нами Центральна Рада хотіла використати їх проти нас, але вони нагадали Центральній Раді про ті послуги, які їм більшовики надали»[79].

Якщо тут і було перебільшення, все ж не можна не відчувати по тону інших матеріалів гнітючого враження, яке справила на сучасників дана подія. Воно мало змінилося й після ряду позитивних відгуків про їхню поведінку на фронті[80].

Заарештовані полуботківці були посаджені «до найгіршої в'язниці — б. 16 Косого Капоніру Печерської фортеці, військові патрулі всяко знущались над обеззброєними»[81]. Ув'язнені передавали на волю листи, просили допомоги[82].

Слідство посувалось повільно. Здавалось, всі політичні сили, офіційні власті зацікавлені в тому, щоб «спустити його на гальмах». Ув'язнених звільнили без будь-якої мотивації лише в ході жовтневих подій.

Думається, що наведені факти, документальні свідчення говорять самі за себе. У повній відповідності з їх суттю і духом, на основі їх співставлення, комплексного аналізу зроблено висновки, висловлено міркування. В сумі це дозволило об'єктивно відтворити одну із найскладніших подій 1917 р. в Києві та й в Україні в цілому.

Виступ полуботківців ніби уособив всю багатогранність, суперечливість революційного процесу, поєднання в ньому елементів стихійності і усвідомленої, цілеспрямованої дії, високого благородного пориву і егоїстичного інтересу, тобто відбив як у краплині води всю велич і трагізм переломної епохи.

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 4—5.

[1] Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. у Києві. Календар «Червона калина».— 1937.— С. 58—59.

[2] Там же.— С. 59.

[3] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 5 июл.

[4] Робітнича газета.— 1917.— 6 лип.

[5] Вісник Українського військового генерального комітету.— № 5—6.— Липень 1917 р.

[6] 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 154; ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 13 зв.

[7] Робітнича газета.— 1917.— 6 лип.

[8] Там же.— 5 лип.

[9] ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 13 зв.

[10] 1917 год на Киевщине.— С. 154.

[11] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 5 июл.

[12] Грушевський М. Спомини.— Київ, 1989.— № 10.— С. 146.

[13] Голос социал-демократа (Киев).— 1917.— 6 июл.

[14] Бош Є. Назв. праця.— С. 38.

[15] Там же.— С. 39.

[16] Киевская мысль. Утренний выпуск.— 1917.— 5 июл.

[17] Бош Є. Назв. праця.— С. 39—40.

** Це було, очевидно, між 14.30 і 15 годинами, оскільки з Маріїнського палацу комісія виїхала о 14 годині 30 хвилин (Робітнича газета.— Липень 1917 р.).

[18] Бош Є. Назв. праця.— С. 40.

[19] ЦДВІА, ф. 1759. оп. 4, спр. 1688, арк. 35.

[20] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 июл.

[21] Нова Рада — 1917.— 8 лип. Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 июл.

[22] ЦДВІА, ф. 1759, оп. 4, спр. 1688, арк. 35, 36, 64.

[23] 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 154.

[24] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 5 июл.

[25] 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 155.

[26] Киевская мысль. Утренний выпуск.— 1917.— 6 июл.

[27] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 5 июл.

[28] Вісник Українського Військового Генерального Комітету.— № 5—6.— Липень 1917; Киевская мысль. Утренний выпуск.— 1917.— 6 июл.

[29] Вісті з Української Центральної Ради.— № 17.— Жовтень 1917 р.

[30] Вісник Українського військового генерального комітету.— № 5—6.— Липень 1917; Робітнича газета.— 1917.— 7 липня.

[31] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 июл.; Робітнича газета.— 1917.— 7 лип.

[32] Нова Рада.— 1917.— 8 лип.

[33] Там же.
[34] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 июл.
[35] Там же.
[36] Там же.
[37] Нова Рада.— 1917.— 6 лип.
[38] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 июл.
[39] Там же.
[40] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 6 и 14 июл.
[41] Там же.— 7 июл.
[42] Там же.— 8 июл.
[43] Там же.— 6 июл.
[44] Там же.— 7 июл.
[45] Нова Рада.— 1917.— 8 лип.
[46] Там же; Робітнича газета.— 1917.— 10 лип.
[47] Нова Рада.— 1917.— 8 лип.
[48] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 8 июл.
[49] Робітнича газета. 1917.— 10 лип.; Нова Рада.— 1917.— 8 лип.
[50] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 8 июл.
[51] Там же.
[52] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 8 июл.
[53] Голос социал-демократа.— 1917.— 8 июл.
[54] Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919).— К., 1922.— С. 47.
[55] Там же.
[56] Грушевський М. Назв. праця.— С. 148.
[57] Голос социал-демократа.— 1917.— 8 июл.
[58] ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
[59] Там же.
[60] Там же.
[61] Нова Рада.— 1917.— 11 лип. Дещо в іншій редакції, яка мало змінює зміст, ця постанова була надрукована і в «Вістях» з Української Центральної Ради.— № 17.— Жовтень 1917 р.
[62] Киевская мысль. Вечерний выпуск.— 1917.— 20 июл.
[63] Там же.
[64] Там же.
[65] Там же.
[66] Робітнича газета. 1917.— 7 лип.; Вісник Українського військового генерального комітету.— № 5—6.— Липень 1917 р.
[67] Робітнича газета.— 1917.— 6 лип.
[68] Там же.
[69] Там же.
[70] Робітнича газета.— 1917.— 7 лип.
[71] Там же.
[72] Там же.
[73] Там же.— 10 лип.
[74] Мірчук П. Назв. праця.— С. 93.
[75] Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи.—Укр. іст. журн.— 1992.— № 10—11.— С. 70; Горелов М. Перший український державник.
[76] Див. напр. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди.— С. 39.
[77] Народна воля.— 1917.— 12 лип.
[78] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 368.
[79] Майоров М. Назв. праця.— С. 47—48.
[80] Вісник Українського військового генерального комітету.— 1917.— № 14—15.— 15 верес.
[81] Грушевський М. Назв. праця.— С. 148.
[82] Вісник Українського військового генерального комітету.— 1917.— № 18.

225-річчя Коліївщини

В. А. Смолій (Київ)

Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.)

Без особливого перебільшення можна стверджувати, що до подій 1768 р., відомих під назвою Коліївщина, історіографія була досить прихильною. Про них писали мемуаристи й автори хронік, їх осмислювали сучасні та наступні покоління вчених. В результаті більш як 200-літніх наукових (і позанаукових) пошуків, здійснених істориками різних шкіл і напрямів, дискусій та суперечок між ними вимальовався ряд концептуальних підходів до напрямів вирішення проблем, пов'язаних з цим народним виступом. Насамперед практично всі історики оцінювали події 1768 р. як найвище піднесення гайдамацького руху, що розгортався на Правобережній Україні з початку XVIII ст. При визначенні причин, які зумовили Коліївщину, була звернута увага на дві групи факторів: першу — соціальні і другу — національно-релігійні.

За винятком кількох праць в історіографії утвердилася також думка про повстання 1768 р. як «різанину» українськими селянами і козаками польської шляхти (цей погляд був особливо поширений у польській історіографії). Більшість істориків заперечувала конструктивний зміст подій повстання 1768 р.[1]

Ряд міфів, що стосуються оцінок Коліївщини, створила радянська історіографія. Для неї було характерним насамперед утвердження пріоритету класових факторів при з'ясуванні причин виникнення і розвитку повстання, а також умов, які справили вплив на формування вимог його учасників. Крім того, більшість учених розглядали Коліївщину крізь призму універсальної тези про «багатовікове прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом». Та все ж не можна ігнорувати й певних успіхів, досягнутих у вивченні цієї проблеми в радянський період. Зокрема, опубліковано збірник документів[2], підготовлено ряд наукових праць, автори яких ввели до наукового обігу нові архівні матеріали (В. Голобуцький, К. Гуслистий, О. Лола, Г. Храбан та ін.). Історія Коліївщини, зрозуміло, викликала інтерес і серед учених Польщі. У цьому плані звертають на себе увагу насамперед праці відомого польського історика В. Серчика[3].

На жаль, останнім часом розробка питань, які стосуються подій 1768 р. на Правобережжі, істотно загальмувалася. Вони не ввійшли в коло так званих «білих плям», заповненням яких у другій половині 80-х — на початку 90-х років інтенсивно займалася українська історіографія. Внаслідок цього на сторінках шкільних підручників, у публіцистиці та художніх творах продовжують побутувати традиційні оцінки Коліївщини, які мало чим відрізняються від тих, що існували донедавна в історіографії. У цьому контексті, гадаємо, необхідно (для початку бодай у постановчому плані) розглянути окремі аспекти проблеми, вирішення яких є принципово важливим для визначення місця й ролі цього повстання у визвольній боротьбі українського народу у XVIII ст.

Передусім, очевидно, доцільно переглянути погляди, що утвердилися, на причини вибуху повстання 1768 р. Як це не парадоксально, але Коліївщина мала генетичний зв'язок насамперед з подіями визвольних змагань українців середини та другої половини XVII ст. Падіння П. Дорошенка й масове спустошення Правобережжя (так звана

«Руїна») призвели до істотних змін у соціальній структурі населення, зумовили помітні зрушення в господарському житті краю тощо. Процес відродження економіки розтягнувся тут на багато десятиріч. Одна за одною прокочувалися хвилі турецько-татарських вторгнень, відновлювалися й зникали козацькі полки, з'являється гайдамаччина, інтенсивно проходили міграційні процеси. Складне політичне становище справляло серйозний дестабілізуючий вплив на економічне життя Правобережжя (особливо його південно-східний регіон). Значна часова лакуна, що розділяла згадані вище події XVII ст. і Коліївщину, не повинна особливо насторожувати. Йдеться про генетичний зв'язок між учасниками визвольної боротьби й передачу ними естафети традицій на різних історичних етапах, а також між цими традиціями, з одного боку, та новими явищами, що з'являлися в 60-х рр. XVIII ст.,— з другого.

Події другої половини XVII — початку XVIII ст. вибили з нормальної колії десятки (якщо не сотні) тисяч людей. Одна частина населення залишала обжиті місця й переселялася на Лівобережжя, інша — йшла у південні степи та на Запорожжя (з 1734 р.). Існувала й люмпенізована категорія, яка перебивалася випадковими заробітками або наймитувала (згідно з підрахунками В. О. Маркіної у сільській місцевості Правобережжя тоді було від 40 до 60% безтяглих селян) [4]. Люди, позбавлені засобів до існування, становили невичерпний резерв поповнення гайдамацьких ватаг, а пізніше й повстанських загонів М. Залізняка та його соратників.

У досліджуваний період зіткнулися і вступили між собою у відкритий конфлікт дві тенденції, які взаємовиключали одна одну. З одного боку, по висхідній лінії розвивався процес проникнення у тканину феодального суспільства буржуазних відносин, а з другого,— у південно-східній частині Правобережжя на зміну чиншу й слободам йшла відробіткова рента (звичайно, її рівень та інтенсивність у 60-х роках XVIII ст. дослідникам не слід перебільшувати). Напрями, в яких ті чи інші групи правобережної людності шукали вихід із ситуації, що склалася, були різними — поміщики переводили свої господарства на нові форми їх ведення, безпосередні ж виробники прагнули не допустити реставрації феодальних порядків. О. Гермайзе звернув увагу ще на одну обставину, яка, на його думку, спричинила кризові явища у господарстві Правобережжя і відповідно поглибила наявні соціальні суперечності в суспільстві. Саме у XVIII ст. відбувалася надзвичайно болісна переорієнтація в експорті хліба поміщицькими маєтками, який раніше здійснювався через Гданськ, на чорноморські порти. Щоб компенсувати втрачене джерело прибутків, магнати і шляхта переходять до масового запровадження оренди [5]. Передача пропінаційних (монопольних) прав на шинки, млини, селітроварні, гуральні у руки інших осіб (переважно євреїв) у кілька разів збільшувала визиск селян і спричиняла масове розорення безпосередніх виробників.

Вимагає також певних уточнень характеристика суспільно-політичних передумов повстання 1768 р. Гадаємо, надто спрощеною є теза про те, що Коліївщина була інспірована російським урядом, а також верхівкою православної церкви в особі ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського. Звичайно, не викликає жодного сумніву той факт, що Петербурзький двір у взаєминах з Варшавою постійно розігрував так звану «дисидентську карту» (утиски православних на території Речі Посполитої) [6]. У 1767 р. він також не відступив від принципових засад політики імператриці Катерини II. Однак при цьому, як переконливо свідчать джерела, на перший план висувалося не піклування про становище православних (воно внаслідок дій уніатів у 1765—1767 рр. було справді критичним), а міркування політичного характеру — загроза здійснення прогресив-

них реформ у Польщі. «Дисидентське» питання було тільки приводом для втручання Петербурга у внутрішні справи Речі Посполитої. Щоб підтримати Радомську конфедерацію (її учасники закликали Росію виступити гарантом «давнього державного ладу»), на початку березня 1767 р. у межі Польської держави вступили царські війська [7]. Внутріполітичне становище особливо ускладнилося після створення ще однієї конфедерації — Барської (лютий 1768 р.), організатори якої не допускали й думки про будь-які реформи та найменші поступки православним. У селах і містечках Правобережжя конфедерати провели серію погромів, від яких постраждали селяни, православні священики, міські жителі.

Цілком зрозуміло, що вступ російських військ і початок ними воєнних дій проти барських конфедератів породили у частини православного населення ілюзію начебто цариця прислала своїх солдатів йому на допомогу (власне, подібні ілюзії були не новими — вони яскраво виявлялися і в попередні роки, зокрема, під час виступу 1734 р.).

Таким чином, до повстання 1768 р. спричинився цілий комплекс обставин — економічних, соціальних, політичних, релігійних і навіть міжнародних. Діяльність Мельхіседека Значко-Яворського проходила в річищі цих подій: освячення нових православних церков, поїздки до Варшави й Петербурга, ув'язнення і втеча з в'язниці створювали навколо імені ігумена ореол борця за «грецьку» віру. Таким борцем він і був. Проте участь ігумена у подіях 1768 р. залишається й досі не до кінця з'ясованою. Документи нібито підтверджують думку про те, що Мельхіседек був причетний до повстання, але свідчення їх не відзначаються аргументованістю. Так, у листі російського посла у Варшаві князя М. Рєпніна до таємного радника графа М. Паніна від 20 серпня 1768 р. говорилося, що причиною «бунтів» є «игумен мотренинский Мелхиседек, которого я сам знаю, и знаю, что он совершенной плут, человек чрезвычайно беспокойной и все в состоянии зделать» [8]. Аналогічну здогадку російський посол висловив і під час розмови з польським королем Станіславом Августом у грудні 1768 р.[9] Інформація такого змісту надходила до Петербурга, і там також були переконані, що настоятель Мотронинського монастиря «міг підбурювати до повстання, мстячи за своє ув'язнення в минулому одним... єпископом» [10]. Як бачимо, згадки, що містяться у документах, надто загальні, щоб на їх основі робити конкретні висновки.

Разом з тим, дослідникам добре відомо, що підготовка до повстання і похід загону М. Залізняка розпочалися з Мотронинського монастиря. Саме у його келіях зібралася група запорозьких козаків (8 чол.) на чолі з Йосипом Шелестом. Під час таємних нарад, суперечок і дискусій, які відбувалися навесні 1768 р., вони виробили своєрідний план дій і вирішили розпочати боротьбу з шляхтою. На запитання, чи був ознайомлений ігумен з планами козаків, відповісти однозначно не можна. У протоколі допиту М. Залізняка, складеному в Каргопільському карабінерному полку безпосередньо після його арешту, 26 червня 1768 р., ватажок повстанців про це не згадує (власне, слідчі й не ставили так запитання) [11]. Лише через два місяці, коли основні вогнища повстання були, по суті, придушені, у новому протоколі допиту вперше з'являється тема Мотронинського монастиря і його настоятеля. Однак тезу про те, що «он, Железняк, с бывшими с ним в собрании при Матренинском монастыре запорожскими и полскими казаками имел намерение искоренять поляков и жидов, о том того Матренинского монастыря наместник и протчия монахи ведали, потому что он, Железняк, объявил им, что он будет искоренять поляков и жидов, и в том во всем оные наместник и монахи согласны были», полковник не підтвердив. Він заявив, що «оных наместника и монахов знать не знает» [12]. Разом з тим, нам відомо, що безпосередньо перед виступом у монастирі якийсь ієромонах (ім'я його не названо)

відслужив молебень, але у присутності самих лише повстанських «начальників».

Очевидно, слідчі не могли довести участь Мельхіседека Значко-Яворського та монахів Мотронинського монастиря у повстанні. Не випадково у рішенні Київської губернської канцелярії від 25—27 серпня 1768 р. обставини перебування М. Залізняка у Мотронинському монастирі вже не згадуються. На користь даної версії свідчить і той факт, що Значко-Яворський після 1768 р. не зазнав якихось утисків та переслідувань з боку російського уряду. Він був лише переведений ігуменом у Переяславський монастир (згодом займав такі ж посади у монастирях Києва, Лубен та на Глухівщині). Помер ігумен у 1809 р. Гадаємо, що цей аспект історії Коліївщини може стати предметом окремого дослідження.

Сьогодні вчені можуть сперечатися навколо питання про те, чи зустрічався М. Залізняк з Мельхіседеком Значко-Яворським, і коли так, то чи вів з ним якісь розмови; поділяв він погляди ігумена чи, навпаки, заперечував їх. Але факт залишається фактом — питання віри протягом усього повстання займало в діях його учасників одне з чільних місць. Декларовані Залізняком та його найближчими сподвижниками гасла збирали «охочих людей в казаки для защищения от поляков благочестия и недопущения к умертвлению, не хотящих принять унию христианского народа» й готових боротися проти конфедератів і євреїв [13]. Ці програмні заклики повстанці матеріалізували у своїй практичній діяльності. Залишивши 26 травня Холодний Яр, вони оволоділи Жаботином, Черкасами, Смілою, Корсунем, Богуславом та деякими меншими містечками і селами. В ніч з 9 на 10 червня військо М. Залізняка за допомогою сотника І. Гонти взяло Умань. Козацькі отамани, підтримані місцевим населенням, за незначний проміжок часу визволили величезну територію Правобережної України від Макарова на півночі до Балти на півдні, від Погребища на заході до Чигирина на сході. На сьогодні дослідники мають вже достатньо документального матеріалу, який дає можливість реконструювати фактичний бік розвитку повстання; напрям руху окремих загонів, діяльність отаманів М. Залізняка, реалізацію ними на практиці соціальних настанов тощо.

Значно гірше в історіографії вивчене питання про ставлення Росії до подій 1768 р. на Правобережжі. Наявні оцінки та характеристики, як правило, надзвичайно ідеологізовані й більшою або меншою мірою несуть на собі карб тієї епохи, в яку жили й творили їх автори. Тим часом введений до наукового обігу документальний матеріал свідчить про певну трансформацію оцінок Петербургом Коліївщини. На першому її етапі командування російського експедиційного корпусу, введеного в Польщу для боротьби з конфедератами, досить індеферентно поставилося до подій, які розгорталися у Подніпров'ї. У свою чергу, це внесло певне заспокоєння і в повстанське середовище. Вступ російських військ у польські володіння керівництво руху сприйняло з підкресленою прихильністю і насамперед зробило кілька спроб налагодити прямі контакти з командуванням підрозділів корпусу М. Кречетникова. Крім того, воно направляло своїх посланців з відповідними пропозиціями до київського генерал-губернатора, а також вживало інших подібних заходів. Характерно, що у зверненнях до російських представників керівники окремих повстанських загонів мотивували свої дії найбільш вагомим, на їх думку, аргументом: нібито існуванням відповідного указу імператриці Катерини II. Отаман А. Журба, наприклад, у листі до київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова недвозначно писав: «Ми з Січи Запорожської в Польщу не самовладно [йдемо], но по указу єя импер. величества... ми висланни од свойого пулковника М. Железьняка, по малим партіям, по разним містам...» [14]. С. Неживий, загін якого дислокувався у Медведівці, запиту-

вав у листі до командира гусарського полку Ф. Чорби «от вашего высокородия милостивой резолюции: что мне впредь поступать»[15]. Подібні приклади можна було б продовжити.

Ми не маємо підстав запідозрити А. Журбу, С. Неживого, М. Швачку та інших керівників Коліївщини у нещирості. Свої листи вони писали тоді, коли повстання розвивалося по висхідній лінії, коли падали фортечні мури міст і містечок, а перелякана шляхта втікала на захід. З другого ж боку, в дослідників немає серйозних аргументів для того, щоб говорити про подвійну політику російських командирів на цьому етапі повстання. Вони, як правило, не втручалися у взаємини його учасників з поляками. Ситуація змінилася у другій половині червня 1768 р.

З'ясовуючи основні причини цих змін, навряд чи доцільно обмежуватися лише тим фактом, що один з повстанських підрозділів у 20-х числах здійснив напад на Балту, яка знаходилася тоді у межах турецьких володінь (зрозуміло, що це викликало небажане для Росії загострення відносин з Портою). Очевидно, існувала й інша, не менш важлива причина — величезний розмах повстання 1768 р., його яскраво виражене соціальне спрямування. Це однозначно підтверджує універсал Катерини II, адресований православним Польщі (9 липня 1768 р.). У ньому імператриця сформулювала основні принципи, якими мав керуватися уряд щодо подій на Правобережжі. «Наші одновірці,— насамперед наголошувалося у документі,— замість того, щоб, віддаючи найвищому гідну хвалу, спокійно почали користуватися наданою їм на батьківщині рівністю всіх громадських прав та привілеїв, починають самі, не скориставшись ними, організовувати нові безпорядки. І найбільше **селяни, не підкоряючись своїм панам як владі, розпочали в різних місцях убивства та інші противні богу насилля. Відомо нам, що, піднявши повстання у більшості випадків на зразок барського заколоту, вони грішать проти законної влади** (підкреслення наше.— *В. С.*). Вони несвідомі і обмануті купкою розбійників, яка під іменем начебто відправленої з нашого наказу частини нашого вірного Низового Запорозького війська по різних місцевостях не тільки сама грабує, опустошає та вбиває, але й залучає до себе, внаслідок поширення фальшивих указів, виданих немовби від нашого імені, із сіл невинних громадян»[16].

Оцінка Катериною II учасників масового повстання не викликає будь-якого двочитання. Для імператриці вони — «розбійники», «злодії», «заколотники спокою народу». Тому, за її словами, «скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих будуть віддавати найвищому судові для покарання, на яке заслуговують»[17]. Нарешті, відверто було задекларовано пріоритет політичної доцільності у взаєминах з Польщею над етнічними чи релігійними факторами у ставленні до місцевого населення. Катерина II недвозначно заявляла, що урядові кола Петербурга «почали однаково також виконувати свої зобов'язання і щодо Речі Посполитої, з якою ми об'єднані зв'язками найтіснішої дружби і постійного нашого признання форми її правління, спокою і цілісності встановлених на останньому сеймі у Варшаві прав, найменше порушення яких щоразу будемо розцінювати як найбільшу кривду для довіреної нам богом держави»[18].

Універсал Катерини II став, по суті, програмою дій російських військ на Правобережжі. Командування експедиційного корпусу, яке одержало офіційні інструкції, почало втілювати їх у життя енергійно й цілеспрямовано. Ще в ніч з 25 на 26 червня поручик Кологривов підступно схопив М. Залізняка та І. Гонту. На початку липня було розгромлено загін Швачки та вбито отамана Журбу. Потрапили у полон або загинули інші сподвижники М. Залізняка. Основні вогнища повстання були придушені (щоправда, виступи дрібніших загонів три-

вали й пізніше — у другій половині 1768 р.— першій половині 1769 р.) [19].

Документи слідства й допитів, проведених у Києві службовими особами над учасниками повстання — російськими підданими, показали зміщення акцентів в оцінці Катериною II подій на Правобережжі. Відтепер у протоколах та обвинувальному акті фігурують уже дві обставини: по-перше, М. Залізнякові та його сподвижникам інкримінувалося «мерское и богопротивное предприятие произведением в соседственной польской области между подданными оной возмущения и бунта», і, по-друге, організація нападу на слободу Балту. О. Гермайзе звернув увагу на юридичне обгрунтування вироку, винесеного повстанцям. Він базувався на відповідних статтях Уложення Олексія Михайловича та правових нормах Військового Артикулу. Зрозуміло, що обидва документи як міру покарання передбачали смертну кару [20].

Підкреслено суворе ставлення російського уряду до заарештованих не було випадковим. Його можна пояснити такими причинами: загостренням стосунків з Туреччиною; проголошенням вірності Петербурга своїм союзницьким зобов'язанням перед Польщею та, очевидно, демонстрацією непохитності своєї соціальної політики щодо селянства і Запорозької Січі. До речі, зауважимо, що Запорожжя було предметом особливо прискіпливої уваги Катерини II. На адресу кошового отамана неодноразово надсилалися листи, у яких містилася сувора вимога всіляко запобігати участі січовиків у повстанні й наказувалося «вызвать из Полши всех ваших козаков, ибо скорое раскаяние может еще по крайней мере уменшит к ним тягость праведного нашего гнева» [21].

Щоправда, російський уряд не зважився на застосування крайніх заходів щодо учасників Коліївщини. Смертна кара Залізняку та його найближчим сподвижникам була замінена меншим покаранням («бить кнутом — дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно»). Відповідні покарання рішенням Київської губернської канцелярії від 25—27 серпня 1768 р. були винесені також іншим ув'язненим. Сьогодні важко сказати, чим мотивувався такий підхід до вироблення остаточного рішення суду. Не виключено, що однією з причин були й міркування морального характеру. Адже певна частка відповідальності за те, що відбувалося на Правобережжі, лягала на Росію (йдеться не лише про початок повстання, а й про масові репресії над усіма причетними до нього, зокрема, судилища у Кодні й Сербах, в ході яких тисячі людей були фізично знищені).

На сьогодні залишається до кінця не розв'язаним питання про характер подій, які відбувалися на Правобережжі у 1768 р. Вже зазначалося, що переважна більшість дослідників (хіба що за винятком Г. Ю. Храбана) вважає Коліївщину гайдамацьким рухом у його крайніх, найвищих проявах. Гадаємо, що ця думка потребує певного уточнення. Звичайно, Коліївщина виросла на грунті гайдамацьких загонів, і її учасники засвоїли кращі традиції повстанської боротьби. Це безперечна теза. Та водночас події 1768 р. відрізняються від гайдамаччини якісно вищим рівнем організації, глибшою суспільною свідомістю селян і козаків, ширшою соціальною базою тощо. Гайдамацький рух — це форма боротьби дрібних «партій», де «розбійний елемент» вимальовується досить рельєфно. Ядро гайдамаків, як правило, становили 1—2 вихідці із Запорожжя, до яких приєднувалися кілька місцевих селян або міщан. Вони виробили специфічні методи дій, перевага яких полягала у надзвичайній мобільності загонів, доброму знанні місцевості, тісних зв'язках із селянами.

Коліївщина ж типологічно нагадує таку форму боротьби, як селянські війни. Справді, повстання готувалося групою запорожців під час їх перебування у Мотронинському монастирі. Для нього були ха-

рактерними певна організаційна забезпеченість (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічна спрямованість.

Як видно з безсторонніх документальних свідчень, М. Залізняк і його сподвижники поводили себе на визволеній території як справжні козацькі полковники. Вони налагоджували нормальне господарське життя, прагнули до збереження громадського миру і припинення міжконфесійних конфліктів. На значній частині Правобережжя було на практиці реалізовано селянську вимогу «землі та волі».

Керівникам Коліївщини належать яскраві оригінальні документи ідеологічного характеру. Серед них «Універсал до польських селян» (авторство не встановлене) і звернення М. Москаля. Написані вправною рукою досвідчених ватажків повстання, вони промовляли до селян їх мовою, відбивали найпотаємніші думки і сподівання кріпаків. На перший план у документах висувалися питання ліквідації представників панівного класу, скасування панщинних робіт і великого феодального землеволодіння, знищення ненависної для народу унії [22].

Повстання 1768 р. істотно відрізнялося від гайдамацького руху і соціальним складом його учасників. Як уже зазначалося, ініціаторами Коліївщини виступили запорозькі козаки і частина люмпенізованих елементів. Проте з часом соціальний склад повстанських загонів зазнав істотних змін. Їх обличчя і природу почало визначати місцеве населення, насамперед селяни, міщани, «польські козаки». Про це свідчать різні за походженням і формою документи. 2 липня 1768 р. мешканці Умані О. Поламаний і О. Бочка свідчили у Коші Війська Запорозького, що «те ж гайдамацкие шайки называют себя запорожскіми козаками, но в самом деле есть не запорожцы, но сущіе с простих Польской области на Украине живущих мужиков, также винокуров и обитающих в турецком городе Очакове и других оного околичностях ардатов» [23]. Січовик Семен Галицький у своєму свідченні в Коші у червні 1768 р. говорив, що «по большей части видел в них (повстанцях.— *В. С.*), что они самые простые мужики...» [24]. Як «селянський бунт» кваліфікував події Коліївщини генерал-майор М. Кречетников, що безперечно, був добре ознайомлений із ситуацією на Правобережжі [25]. На селянську природу «бунту» 1768 р. звертали увагу також польські урядовці [26].

Участь селян надала повстанню 1768 р. особливої гостроти, тривалості, а часто й драматизму. На знущання панів, дибу і фізичне знищення кріпаки відповідали тим самим. Це особливо виразно виявилося в трагічних подіях початку червня 1768 р. під Уманню. Проте зміст і спрямування Коліївщини визначали насамперед конструктивні засади, що їх несе будь-який великий народний рух.

Істотних коректив потребує також теза про так званий «возз'єднавчий» рух, який тривав на Правобережжі протягом XVIII ст. Вчені, як правило, підмінялй поняття «возз'єднання Правобережної України з Лівобережною» (а стійке прагнення до цього у населення обох частин України справді існувало) на семантично ідентичне, але ненауково поняття «возз'єднання» Правобережної України з Росією (до речі, це зауваження стосується й більш загальної проблеми — оцінки Переяславської ради 1654 р.) [27]. У цьому контексті не становили винятку події Коліївщини. Справді, документи засвідчують, що серед населення Правобережжя поширювалися чутки, нібито «сии все пограничные места приемлются под Российскую державу и навсегда с под владения польского освобождаются» (лист генерал-губернатора П. А. Рум'янцева від 26 червня 1768 р. президенту Колегії іноземних справ графу М. І. Паніну) [28]. У нас немає підстав не довіряти правдивості цього листа (тим більше, що він підтверджується іншими документами). Інша справа, який зміст вкладали у ці слова козаки, селяни і міщани Правобережжя. Йшлося, насамперед, про визволення краю

з-під польсько-шляхетського панування, а також про об'єднання обох частин українських земель, яке забезпечувало б, на їх думку, відповідні політичні права місцевому населенню та створювало йому додаткові економічні можливості для розвитку власних господарств (безперечно, на зразок козацьких). Про те, що ідея автономізму на Правобережжі залишалася досить стійкою, свідчить, зокрема, й той факт, що після приєднання краю до Росії (1793 р.) виникла навіть думка про створення тут козацьких полків [29].

Зрозуміло, що цим не вичерпується коло проблем, пов'язаних з розглядуваними тут подіями, які вимагають нового осмислення. Все ще відкритим залишається питання про хронологічні рамки Коліївщини (1768 чи 1768—1769 рр.). Не менш важливою є проблема понятійного апарату, яким користуються вчені у визначенні характеру і спрямованості згаданих подій (до речі, це стосується всього наукового напряму, що вивчає історію визвольних рухів). Очевидно, найближчим часом доцільно знову повернутися до теми міжнародного резонансу подій 1768 р. на Правобережжі [30].

Коліївщина 1768 р. була важливою віхою у багатовіковій визвольній боротьбі українського народу за доби середньовіччя та в нові часи. Цим виступом практично завершується епоха великих повстань в Україні. Він продемонстрував стійкість традицій боротьби українського народу за волю і незалежність. Генетичний зв'язок між попереднім етапом визвольних змагань українців і Коліївщиною очевидний. Він переломлювався крізь призму завдань боротьби проти соціального й національно-релігійного гніту, прагнення керівників повстаня організувати життя за козацьким зразком. Вживане щодо народного руху 1768 р. словосполучення «нова Хмельниччина» несло в собі і конкретний зміст, і чітко визначені історичні реалії.

Разом з тим, Коліївщина висвітлила глибоку кризу в політичному житті Речі Посполитої, її агонію, нездатність і небажання правлячих кіл Варшави протягом багатьох десятиліть вирішувати насущні питання етнічного і конфесійного характеру. Мине тільки чотири роки, і відбудеться перший поділ Польщі. А попереду на неї чекали ще два поділи і століття бездержавності польського народу. За недалекоглядну егоїстичну політику доводилося розплачуватися власною долею.

[1] Детальніше про це див.: Сергієнко Г. Я. Історіографія Коліївщини // Коліївщина 1768 р.: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання.— К., 1970.— С. 118—131.

[2] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів.— К., 1970.

[3] Serczyk W. A. Koliszczyzna.— Kraków, 1968; Serczyk W. Hajdamacy.— Kraków, 1972.

[4] Маркіна В. О. Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768 р.— С. 65.

[5] Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— К., 1924.— Кн. 1—2.— С. 21, 22.

[6] Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве.— Екатеринослав, 1908.

[7] Див.: Кречетников П. Н. Журнал о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах.— М., 1869.— С. 34, 41.

[8] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 427.

[9] Там же.— С. 475.

[10] Там же.— С. 461.

[11] Там же.— С. 359—363.

[12] Гермайзе О. Назв. праця.— С. 38—39; Центр. держ. іст. арх. України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 5590, арк. 10.

[13] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 361, 367, 422.

[14] Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1910.— Т. 97.— С. 31 (примітка).

[15] Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киев. старина.— 1882.— Т. 8.— С. 306—307.

[16] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 378.

[17] Там же.
[18] Там же.— С. 379.
[19] Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного.— К., 1989.— С. 119—141.
[20] Гермайзе О. Назв. праця.— С. 77.
[21] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 394.
[22] Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 470; Дмитрев А. Гайдамачина.— М., 1939.— С. 48.
[23] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 372.
[24] Цит. за кн.: Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768.— Одесса, 1845.— С. 113—114.
[25] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.— С. 387.
[26] Там же.— С. 410, 491.
[27] Див.: Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.— К., 1992.
[28] Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киев. старина.— 1882.— № 10.— С. 105.
[29] Сборник императорского русского исторического общества.— Т. 29.— СПб., 1881.— С. 272.
[30] Шевченко Ф. П. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Укр. іст. журн.— 1968.— № 3.

* * *

А. В. Санцевич (Київ)

Погляди М. І. Яворського на історію України

Найважливішим об'єктом наукового дослідження вчених-суспільствознавців є історія певних народів як досить стабільних людських спільнот. Саме тому серед істориків визначне місце належить тим, що створюють відповідні курси, які охоплюють в узагальнюючому плані історію обраного об'єкта від найдавніших часів до сучасності. Ця складна робота потребує від виконавців уміння відбирати з величезного фактичного матеріалу найважливіші, найпереконливіші та найяскравіші відомості, пропорціонально висвітлювати історичні події, робити чіткі узагальнення та висновки. Звичайно, таким історикам притаманні відчуття зображуваного часу на певних історичних етапах та широка ерудиція. До них належать видатні українські дослідники Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. М. Аркас, О. Ю. Єфименко, М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич та ін.

Незаперечним є вклад кожного з них у створення узагальнюючої картини історичного шляху рідного народу, хоча їхні твори були різними за обсягом, глибиною дослідження теми, привабливістю викладу та методологічними орієнтирами. Безумовно, ці автори припускалися хиб й помилок, певних прогалин і тенденційності у викладі матеріалу. Але не це є визначальним в оцінці їх творчого доробку.

З точки зору історіографії в умовах сучасного плюралізму думок, як нам здається, значний інтерес становить саме концепція кожного такого історика. Нижче в узагальнюючому плані схарактеризуємо спадщину визначного українського історика М. І. Яворського — автора ряду курсів історії України різного цільового призначення.

У «Записці про наукову працю професора М. І. Яворського», підготовленій у грудні 1928 р. Президією Українського інституту марксизму-ленінізму в зв'язку з висуненням кандидатури Матвія Івановича в академіки УАН, виділяються такі напрями наукової творчості історика:

1. Узагальнюючі праці з історії України: «Нарис української історії» (в 2-х томах), «Коротка історія України», «Історія України в стислому нарисі» та 3-томна розвідка «Україна в епоху капіталізму».

2. Історія громадських рухів, до якої належать 2-томні «Нариси

з історії революційної боротьби на Україні», відзначені премією Укрнауки, дослідження «Основи декабризму на Україні» та ін., для написання яких використано чимало архівних матеріалів.

3. З історії революції на Україні опубліковано праці: «Головні етапи революції на Україні», «Очерки революционного движения на Украине», «К истории КП(б)У», «Нарис історії КП(б)У», «Проблеми національно-демократичної революції на Україні».

4. М. І. Яворський досліджував і питання історії філософії, опублікував 1924 р. розвідку про Г. Сковороду..

5. Він працював над монографією «Проблеми марксистської методології історії». Загалом учений написав та опублікував близько 50 наукових та науково-популярних праць [1]. Якщо врахувати той факт, що значна частина з них є досить великими за обсягом і всі вони опубліковані менше, ніж за десять років, то це, безумовно, був вагомий доробок. Слід також зазначити, що, крім узагальнюючих розробок з історії України, Яворський особливу увагу приділяв її новому періоду — тій добі, яка ще недостатньо вивчалася тогочасними дослідниками. Виробленню ним власної концепції історії України сприяли і грунтовні студії громадських рухів, а також методології історичної науки.

М. І. Яворський розпочав свою наукову та педагогічну діяльність у Радянській Україні в 1920 р., будучи вже зрілим ученим із сформованим світоглядом та власним баченням багатьох проблем, широко освіченим — знав декілька іноземних мов. До кінця 20-х років він всебічно виявив свій великий творчий потенціал, насамперед у галузі історії України.

Курси історії України М. І. Яворського протягом 20-х років широко використовувалися викладачами вузів та вчителями у навчальному процесі. Щоправда, історики старшого покоління часом звинувачували його в декларативності деяких положень і догматизмі. У свою чергу, Яворський викривав притаманні їм описовість та об'єктивістський виклад фактів, прагнучи робити певні узагальнення історичного процесу, керуючись соціологічними законами [2].

У середині 20-х років наукові дискусії, зокрема щодо творчої концепції М. І. Яворського, проходили в основному у досить пристойній формі (хоч і не без деяких нетактовностей опонентів), без нав'язування якоїсь єдиної точки зору. Зовсім інші обставини склалися наприкінці 20-х років, коли почалося становлення в СРСР, у тому числі на Україні, адміністративно-командної системи, пов'язане із значним погіршенням становища народу. Правлячі кола шукали «винних» у виникненні цих обставин. Розгорталося жорстоке протистояння різних соціальних угруповань, що охопило практично всі галузі життя.

Винятково драматичне становище склалося і в історичній науці. Керівну роль у розвитку суспільствознавства намагалися відігравати переважно діячі партії та революційного руху, більшість з яких не мала належної професійної підготовки і вносила в науку стиль і методи авторитарного керівництва. Участь багатьох істориків, в основному молодих, у внутріпартійній боротьбі призводила до формування угруповань, породжувала нездорове суперництво, ревниве обстоювання групових інтересів, часом на шкоду істині.

Гіпертрофований класовий підхід до вивчення історичного минулого зводився нерідко до роз'яснення трудящим наявної класової боротьби, виявлення коренів соціальних суперечностей. Іншим сторонам суспільно-політичного та культурного життя не надавалося належної уваги. Отже, вплив політичної практики на історичну науку в умовах формування авторитарної системи був величезним, що призводило до вульгарної політизації вивчення історії [3].

В умовах утвердження авторитарної, унітарної держави особливої гостроти набуло протистояння між великодержавним російським

шовінізмом та національними змаганнями в республіках СРСР — так званим «буржуазним націоналізмом». Це безпосередньо стосувалося і української історичної науки. В республіці проводилися численні суспільно-політичні кампанії, спрямовані проти різних «ворогів», «ухильників», особливо проти «націоналістів».

Наприкінці 1928 — на початку 1929 р. в Москві проходила І Всесоюзна конференція істориків-марксистів, на якій була висловлена різка критика на адресу української історичної науки. В доповідній записці на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора член делегації України ректор Київського інституту народної освіти С. Семко зазначив, що у виступі на конференції М. М. Покровського українська історична наука в цілому кваліфікувалася як націоналістична, а її представники як націоналісти-шовіністи, навіть незважаючи на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів [4]. Це цілком стосувалося і М. І. Яворського, який очолював українську делегацію і був підданий тенденційній критиці як на згаданій конференції, так і згодом у періодичній пресі Москви та України.

Особливо докладно та узагальнено нападки на М. І. Яворського викладені у доповідній записці М. А. Рубача, складеній для ЦК КП(б)У у травні 1929 р. Спочатку автор записки поставив дивне як на сьогодні питання: чи може бути самостійною історія України? Така ситуація могла виникнути тільки в умовах шаленого наступу російського шовінізму. Слід зауважити, що Рубач підтримував ідею самостійної історії України, але наголошував тільки на її соціально-класовому змісті, критикуючи Яворського за те, що для нього основним, вирішальним, а не підпорядкованим класовому є національне питання [5]. В даному разі Рубач відповідно до канонів марксистсько-ленінської теорії догматично гіпертрофував класовий фактор, хоч в історичній практиці на певних етапах превалюють різні суспільні фактори: класові, національні, релігійні, моральні та ін.

Рубач звинувачував Яворського у неправильній соціально-класовій оцінці історичного розвитку України кінця XIX — початку XX ст. Центральною ідеєю його системи поглядів, на думку Рубача, є висунення української буржуазії як самостійної рушійної сили буржуазно-демократичної революції в Україні з початку XX ст. до 1917 р. Дивне враження складається від такої критики: революція називається «буржуазно-демократичною», але буржуазія не є її рушійною силою! Критик звинувачував Яворського і в тому, що він різко не розмежовував народництво та марксизм, а також погляди представників цих двох ідеологічних напрямів, внаслідок чого, мовляв, відносив М. П. Драгоманова до напівмарксистів, а С. А. Подолинського — до стопроцентних прибічників Маркса. На думку Рубача, перебільшуючи значення взаємозв'язку в Україні робітничого та національного руху, Яворський штучно відривав перший від загальноросійського робітничого руху, значною мірою ігноруючи ті реальні організаційні зв'язки, що існували між робітничим рухом України, Росії та Польщі.

Рішуче виступав Рубач проти поділу Яворським заможного селянства на два угруповання: 1) куркульство, що займалося не тільки землеробством, а й лихварством, торгівлею та ін.; 2) фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася в основному на землі, орендованій у поміщиків (саме на цьому грунтувалася теорія «двокуркульства»). Особливе обурення Рубача викликало твердження Яворського про те, що друге угруповання (фермери) було зацікавлене у конфіскації та розподілі поміщицьких земель і тому являло собою революційну силу (за словами М. І. Яворського, «революційний натиск йшов насамперед з боку орендаря»). Рубач дійшов висновку, що Яворський таким чином протягував «куркульсько-есерівську теорію». Есерівський ухил Яворського автор записки вбачав у перебільшенні революційності заможного селянства [6].

У записці критикується висвітлення Яворським ходу революції 1917 р., зокрема ігнорування ним діяльності Рад робітничих та солдатських депутатів на її початковому етапі. Мовляв, Яворський твердив, що одразу після повалення самодержавства почалася національна революція, основними дійовими особами якої були Центральна Рада та дрібна буржуазія, а головною проблемою — національна — утворення самостійної Української держави. Рубач вважав, що в ході здійснення революції 1917 р. національна проблема відігравала значну роль, але не вирішальну. Він справедливо зауважував, що партія більшовиків недостатньо розуміла значення національного питання, але розв'язала інші проблеми (земельну, ставлення до буржуазної влади та ін.) й тому стала гегемоном революції.

Рубач зазначав, що Яворський характеризував період існування Центральної Ради як національно-демократичну революцію, що зруйнувала основи феодального ладу на виробництві, перерозподілила землю між селянами. Автор записки порівняв це твердження з констатацією М. С. Грушевського про те, що Центральна Рада відклала з'ясування економічних, земельних питань на більш пізній період. Крім того, Грушевський закликав усі партії та угруповання не акцентувати увагу на розбіжностях, що існували між ними. Отже, дійшов висновку Рубач, Центральна Рада всіляко намагалася уникнути розв'язання соціально-економічних проблем, у тому числі земельної. А Яворський переносив революційність мас на Центральну Раду, ігноруючи діяльність Рад робітничих та солдатських депутатів. Нарешті, Рубач закінчив полеміку щодо революції 1917 р. утопічною марксистсько-ленінською тезою про те, що вона є початком світової пролетарської революції, чого, мовляв, Яворський не розуміє. Однак історичний досвід розвитку переконливо свідчить, що ніколи не було і не буде світової революції, оскільки цей феномен, звичайно, тісно пов'язаний з кардинальними суспільними зрушеннями здебільшого в одній країні або принаймні в одному регіоні, національним складовим якого притаманні стійкі та тривалі історичні взаємини.

У даній записці М. А. Рубач зробив загальний висновок про те, що М. І. Яворський — еклектик, у якого більшовизм уживається в незаконному шлюбі з есерівщиною, а іноді безпосередньо з буржуазним радикалізмом. У його схемі є правий, куркульський ухил [7].

Цей зовні ефективний «вирок» свідчив про закостеніло догматичну позицію автора записки, який не уявляв можливості якогось іншого тлумачення історичного процесу, крім «марксистсько-ленінської схеми». Будь-який плюралізм думок, інтерпретацій фактичного матеріалу ним не визнавався.

Зауважимо, що вживання терміна «схема» замість загальноприйнятого в науці терміна «концепція» свідчить про суб'єктивізм та волюнтаризм у підході до історичного процесу, пов'язані з певним ігноруванням ретельного аналізу величезного фактичного матеріалу і заміною його нерідко добором бажаних фактів, історичної інформації для готових понятійних конструкцій, вигідних з позицій комуністичної партійності.

Таким чином, у даному випадку «схемі» історії України М. І. Яворського протиставлялася офіційна, «марксистсько-ленінська схема», яку представляв Рубач. У тогочасних умовах остання вважалася бездоганною. Розуміючи це, М. І. Яворський визнав більшість приписуваних йому помилок і обіцяв виправити їх у новому виданні підручника. У вересні 1929 р. вийшла друком стаття, в якій він каявся у своїх «гріхах» [8].

Звинувачення Яворського у правому ухилі цілком відповідало політичній кон'юнктурі. Адже саме тоді відбувалося викриття прибічників відповідного ухилу в комуністичній партії. Отже, 1929 р. розгорнулося політичне цькування вченого під гаслом боротьби з «яворщи-

ною». Відтоді і аж до другої половини 80-х років учений розглядався як фундатор «схеми» історії України, якій були властиві переоцінка ролі національного руху в революційній боротьбі, ідеалізація дрібнобуржуазних націоналістичних партій, намагання відшукати специфічні шляхи розвитку та поширення марксистських ідей на Україні, недооцінка авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій, підміна класового аналізу національним при характеристиці суспільно-політичних і культурно-історичних процесів [9].

На початковому етапі викриття «яворщини» мала місце і морально-політична компрометація історика. У січні 1930 р. до харківського суду надійшов позов від Софії Яворської (першої дружини Матвія Івановича) з Галичини про призначення аліментів на утримання його двох дочок. У цьому досить докладному документі містилося чимало відомостей з життя і діяльності Яворського, що були рішуче засуджувані з позицій класового підходу до людини в умовах радянської дійсності. Авторка була дочкою сільського священика, що дотримувався націоналістичних поглядів, після війни працювала вчителькою. Одружилася з М. І. Яворським 1916 р. Вона свідчила, що її чоловік відзначався глибокою набожністю, служив у австрійській армії, зокрема входив до військового представництва Австрії при дворі гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. Згодом вступив до Української галицької армії, де служив сотником польової жандармерії. 1919 р. з цією армією перейшов р. Збруч і вже до сім'ї не повертався [10]. Все це ставило Яворського у винятково складне становище. С. В. Косіор кваліфікував дані обставини як «темне минуле» [11].

У листі до Косіора від 4 лютого 1930 р. М. І. Яворський дав необхідні пояснення та охарактеризував своє формування як особистості та вченого на фоні оточуючої дійсності. Цей документ особливо виразно розкриває суспільно-політичні обставини, в яких формувалися та розвивалися світогляд та наукові погляди історика, тобто фактори, які істотно впливали на вироблення його концепції та на всю його творчість.

Він був сином селянина, який більшу частину життя наймитував. Навчався Яворський у гімназії спочатку на кошти українського добродійного товариства, згодом заробляючи на життя як репетитор. Після закінчення гімназії певний час працював на фабриці у Сілезії. Потім поєднував службу в українському страховому товаристві «Дністер» з навчанням у Львівському університеті на юридичному факультеті. Готуючись до наукової діяльності, одержав ступінь доктора політичних наук, водночас працюючи судовим практикантом.

З 1912 р. брав участь у національному русі. Ще в університеті був одним з організаторів національно-визвольної боротьби — членом Комітету української молоді вузу, головою товариства «Україна», що готувало юнаків і дівчат для бойової діяльності. За такі дії 1912 р. був ув'язнений. За свідченням М. І. Яворського, він тоді ще не був соціалістом, а лише мріяв про здобуття Україною незалежності.

Перша світова війна перервала підготовку Матвія Івановича до наукової роботи і викликала у нього зневіру в правильності орієнтації націоналістів на Німеччину. До австрійської армії його було мобілізовано 1915 р. Служив старшим хорунжим, на фронті пробув до 1916 р., коли його як інваліда було послано інструктором кулеметної школи до Холма, де і одружився. Революція 1917 р. у Росії та утворення Центральної Ради посилили у Яворського націоналістичний екстаз, тим більше, що на Волині, де він служив, робилися спроби щодо утвердження української державності, багато січових стрільців вело відповідну пропаганду серед населення. Згодом за наказом, що надійшов з Відня, Яворського було призначено перекладачем при австрійському зв'язковому офіцерові у штабі німецької армії Лізінгена. Коли 1918 р. ця армія прибула на Наддніпрянську Україну, при

Центральній Раді (а незабаром після її розпуску — при гетьманаті) функціонував уповноважений від австрійського командування. До штабу цього уповноваженого було включено і Яворського.

До Києва Матвій Іванович їхав з великим ентузіазмом, сподіваючись на створення незалежної Української держави, хоча тоді ще не мав уявлення про складну міжпартійну боротьбу на Україні. Більшовиків він уявляв як окупантів, а соціалістичну програму взагалі засуджував, вважаючи її нереальною на той час для розбудови незалежності.

Гетьманський переворот справив на Яворського прикре враження. Розчарування посилювалося день за днем. На його думку, гетьманці та німці виступали за «єдину та неділиму Росію». Поступово він дізнався про більшовицьку програму. Визрівала думка, що Україну можуть врятувати тільки більшовики.

До Галичини Яворський повернувся одразу після листопадової революції 1918 р. в Німеччині. Його було включено до військової навчальної команди УГА як референта організації польової жандармерії. Проте, як свідчив історик, за більшовицьку орієнтацію та антиурядові виступи його незабаром було звільнено з військової служби. Він рішуче виступав проти союзу з Петлюрою та проти денікінської орієнтації. Коли Кам'янець-Подільський, де він перебував, захопили поляки, втік до Вінниці, а згодом — до Балти, де захворів на тиф. Після одужання працював начальником політшколи червоних старшин у Києві. Перед вступом поляків до Києва виїхав з групою товаришів до Москви, а звідти — до Казані, де був прийнятий у партію (1920 р.) [12]. З викладеного у листі Яворський зробив такий загальний висновок: «Самотужки пройшов шлях від галицького націоналістичного міщанства до більшовизму» [13].

Цей документ є переконливим зразком вдумливого самоаналізу досвідченого вченого і дає можливість зрозуміти чимало особливостей його концепції історії України, зокрема особливий інтерес до українського національного руху, в тому числі у Галичині, до політичної історії, хоч тоді марксистські історики захоплювалися переважно соціально-економічними проблемами. Його соціальне походження зумовлювало велику зацікавленість аграрними питаннями, роллю різних верств селянства в історії і т. д.

Боротьба на історичному «фронті» з так званою «яворщиною» в 1929—1930 рр. досить чітко, хоч і стисло відображена у новітній науковій літературі [14]. Хотілося б тільки відзначити «метаморфозу» і безпринципність республіканського партійного керівництва щодо Яворського. Якщо у березні 1930 р., як уже зазначалося, С. В. Косіор інкримінував вченому тільки приховування «темного минулого», то вже в червні того ж року на XI з'їзді КП(б)У він «знищував» Яворського як вченого: «Безумовно, теорії Яворського — наскрізь антимарксистські, антиленінські, це є захист і апологетика дрібної буржуазії і дрібнобуржуазних партій і замазування усіх основних основ марксизму-ленінізму в області боротьби, в області рушійних сил революції» [15]. І це говорилося про історика, за підручниками та посібниками якого навчалися в 20-і роки у вузах та школах. Книжки Яворського широко використовувалися і у масово-просвітницькій роботі.

З точки зору нашого історіографічного дослідження для з'ясування поглядів ученого на історію України вважаємо за необхідне прослідкувати, як конкретно враховував Яворський критичні зауваження, переробляючи свій підручник [16]. Нам вдалося виявити у ЦДАВОВУ в фонді 177 Державного видавництва України правлений істориком примірник книги, а також підготовлений до друку (1930 р.) машинопис доопрацьованого тексту [17].

Зазначені архівні матеріали становлять особливий інтерес у зв'язку з тим, що в них міститься доопрацьований варіант не тільки

тієї частини нарису, яка була піддана критиці в записці Рубача і стосувалася кінця XIX — початку XX ст., а й висвітлення всього історичного процесу до революції 1917 р. До планованого на 1930 р. 4-го видання підручника (яке, природно, не побачило світу) М. І. Яворський написав передмову у вересні 1929 р. В ній дається стисле пояснення характеру доопрацювання. Автор намагався навести прийнятне для критиків визначення рушійних сил революцій 1905 і 1917 рр. на Україні, зокрема показати місце куркуля (глитая, за визначенням Яворського) в революційному русі. Він доповнив працю фактичним матеріалом з історії робітничого руху в Україні, виправив помилки та усунув неясні місця, відзначив відсутність грунтовних розвідок з окремих періодів та проблем історії України. Яворський написав у передмові, що виправлено все помилкове у світлі сучасного історичного доробку [18]. Це дипломатичне твердження свідчило, що автор, враховуючи тогочасну суспільно-політичну обстановку, готовий був навіть поступитися якимись науковими переконаннями заради виходу в світ книжки. Підтвердження цього побачимо при аналізі конкретної правки.

У вступі Яворський особливо виділяв значення класової боротьби в історичному процесі. Зроблено доповнення про роль особи і випадковості в історії, але водночас наголошено на важливості громадської думки. Загальна періодизація праці — за формаційним принципом. Дружинно-князівський період Київської Русі автор відносить до доби феодалізму. Поміщицько-кріпацький період (XVI — перша половина XIX ст.) переіменовується, безперечно на догоду М. М. Покровському, на добу торговельного капіталу. Далі йде період капіталістичного суспільства. І закінчується рукопис часом соціалістичної революції [19].

Для кожного періоду автор дає окрему характеристику класової боротьби, її рушійних сил та гегемона, що часом здається умоглядним, наївним, догматичним. Так, за доби раннього феодалізму рушійними силами класової боротьби названі дрібне боярство та міська буржуазія на чолі селянської маси [20].

Автор значно розширив текст підручника за рахунок матеріалу про торгівлю, соціально-економічний розвиток. Зроблено вставку, в якій зазначається, що князі здійснювали не тільки пограбування інших народів, а й встановлювали торговельні відносини з сусідами, організовуючи широкий внутрішній ринок (в опублікованому тексті зазначалося, що Київська Русь мала дружинний, військово-грабіжницький лад).

Розповідаючи про події визвольної війни середини XVII ст. на Україні, Яворський зробив однозначний висновок: «Вся країна перейшла під козацький присуд, цебто козацьке управління». У доповненнях велика увага приділяється українській шляхті, її впливу на політичне та економічне життя України. Автор зазначав, що для політичного укладу характерні прості форми шляхетської демократії. А селянство боролося проти шляхти, прагнучи позбутися панщини. У доповненні до висновків розділу «Гетьманщина» Яворський твердив, що перед Україною стояло завдання завершити місію торговельного капіталу шляхом його початкового нагромадження для зародження промислового капіталу. Тут, як уже згадувалося вище, історик намагається штучно долучити теорію Покровського про торговельний капітал до історії України.

Характерно, що навіть для періоду феодалізму, зокрема під час висвітлення гайдамацького повстання 1768 р., Яворський проводить ідею колективної праці — пише про «спільноту у виробництві» селянства. Згадуючи розгром Січі російським військом у 1775 р., він називає її «старою січовою комуною» [21].

Отже, учений зробив такі доповнення до тексту, щоб він відповідав тогочасним кон'юнктурним вимогам, у даному випадку підтримці

необхідності проведення колективізації, що саме тоді широко нав'язувалася селянству.

Чимало вставок стосується соціального складу населення на певних історичних етапах. Включається новий конкретний матеріал про перебіг подій у Західній Україні. З'явився спеціальний параграф про революцію 1848 р. у цьому регіоні. Яворський зазначав, що галицько-український націоналізм кинувся в обійми до австрійської реакції, виступаючи проти революції, сподіваючись на проголошення автономної національної провінції.

Автор більш узагальнено, ніж раніше, характеризує ситуацію в аграрній сфері у середині XIX ст. Параграф «Селянські суперечки в кріпацькому суспільстві» він замінює на підрозділ «Криза російської кріпацької системи».

Додано матеріал про формування робітничого класу України та перші прояви його класової боротьби. Разом з тим підкреслюються дрібновласницькі прагнення селян.

Характеризуючи народництво, автор зазначає, що його пропаганда за соціальну революцію об'єктивно зводилася до необхідності здійснення буржуазної революції. Яворський значно розширив матеріал про поширення народництва (особливо революційного) в Україні, зокрема в Галичині.

Враховуючи вимогу критиків, автор намагався принизити роль заможного селянства в аграрному русі. Так, у додатку зазначалося: «Не оця сільська буржуазія ставала двигуном наступу селянської маси на поміщицьку землю. Двигуном цим були перш за все малоземельні та безземельні маси селянства, основний ворог поміщика і його маєтку» [22].

У відповідь на закиди опонентів щодо недостатнього висвітлення діяльності більшовицької партії Яворський дав велику вставку про розкол РСДРП на більшовиків та меншовиків і навів переконливий матеріал про слабкий вплив більшовиків в Україні аж до революції 1905—1907 рр. Характерно, що в останньому виданні підручника її названо демократичною, але Яворський, дотримуючись «марксистсько-ленінської схеми», став вживати термін «буржуазно-демократична». Значно розширено конкретний матеріал про революційне піднесення 1910—1914 рр. та діяльність у той час більшовиків.

Назва параграфа, присвяченого Центральній Раді, була змінена. Раніше він був: «На шляху національного буржуазного самовизначення», а став: «На шляху змагання за соціальне самовизначення» [23]. Історик висунув ідею про тривладдя в Україні 1917 р.: крім російського Тимчасового уряду та Рад робітничих і солдатських депутатів, згадувалась українська націоналістична влада. Зазначається, що під час революції 1917 р. дедалі зростали вплив більшовицької партії та її чисельність. Отже, в процесі доопрацювання було розширено історико-партійний матеріал у більшовицькій інтерпретації шляхом нагромадження ідеологічних штампів.

Незважаючи на численні поступки настирливим та далеко не завжди компетентним критикам, учений намагався часом зберегти об'єктивний підхід до фактичного матеріалу, реального перебігу подій, навіть наражаючись на небезпеку нових санкцій. Про це, зокрема, свідчить велика вставка, в якій зазначається, що за радянської влади спостерігається нехтування національних потреб українських працюючих мас. Лунали голоси, що національне питання — це просто вигадка купки інтелігентів. Історик зробив влучне узагальнення: «Це вельми шкодило не тільки гуртуванню селянства біля українського пролетаріату. Це стало перешкодою і самому радянському будівництву на Україні» [24].

Останній розділ книги раніше називався «Шляхи національно-демократичної революції в Галичині». Яворський змінив його на

«Шляхи революційного руху на Галичині», принижуючи таким чином національний аспект суспільного життя. Розширено матеріал за рахунок відображення подій у всіх західноукраїнських землях, особливо наголошувалося на класовій боротьбі в краї.

Як бачимо, виправлення М. І. Яворського мали різний характер: ті, що поліпшували текст, сумнівні, що головним чином стосувалися пропорцій викладу певного матеріалу, суто кон'юнктурні, які були даниною тоталітарному ладу і робилися з метою виживання.

Загальні висновки про концепцію історії України М. І. Яворського можна зробити на основі аналізу неупередженої новітньої історичної літератури, ще невідомих читачеві цінних архівних матеріалів, зокрема про присудження Яворському наукового ступеня доктора історії культури 19 лютого 1929 р. без захисту дисертації [25]. Оцінку його творчого доробку давали такі відомі українські історики, як академік Д. І. Багалій, В. О. Барвінський, Н. Мірза-Авакянц, О. П. Оглоблин, М. Є. Слабченко.

М. І. Яворський досить своєрідно підійшов до дослідження історії України. На початку 20-х років він читав у Комуністичному університеті ім. Артема курс з українсько-російської історії [26], побудований на методологічних основах історичного матеріалізму. Щодо цього Д. І. Багалій згадував: «Я визнав більш доцільним викладання української і руської історії не впереміжку по розділах, як у Яворського, а кожної окремо, оскільки у випадку з Яворським нема суцільного історичного процесу ні Росії, ні України» [27].

Молодий дослідник прислухався до слушної думки досвідченого історика. Надалі М. І. Яворський переважно писав різні курси саме історії України.

Рецензенти та критики вченого сходяться на тому, що в своїх курсах він недостатньо використовував джерела, віддаючи перевагу історичній літературі. Зокрема, він цитував змістовні твори таких відомих українських істориків, як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, О. М. Лазаревський та ін., а також російських учених М. М. Покровського та М. О. Рожкова, які дотримувалися марксистських поглядів, щоправда, здебільшого на них не посилався.

Великою заслугою Яворського було те, що він належав до перших дослідників нової історії України. Саме його перу належала велика праця «Україна в епоху капіталізму» [28], в якій висвітлено її соціально-економічний розвиток від середини XVII ст. до першої світової війни. Як слушно зауважувала Н. Мірза-Авакянц, «попередні огляди нашої новітньої історії надзвичайно звужували рямці свого дослідження, обмежуючись майже виключно проблемою національних відносин та національної боротьби» [29].

Оригінальною була структура цієї праці: кожний розділ починався тезою, що містила основну суть порушуваного питання, потім подавався план розділу, література до нього, а також витяги з творів багатьох істориків, деякі документи, що стосувалися даної теми. Така структура, як нам здається, зумовлювалася початковим етапом вивчення проблеми: авторові ще важко було підготувати суцільний послідовний виклад залученого матеріалу. До речі, подібним чином вивчав аналогічну тематику видатний колега та сучасник Яворського М. Є. Слабченко [30].

Найбільший дослідницький потенціал мають наукові праці М. І. Яворського про громадські рухи в Україні. Серед них особливою грунтовністю відзначається монографія «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (Харків, 1927—1928.— Ч. 1—2). В ній досліджуються різноманітні суспільні рухи від XII до середини 70-х років XIX ст. У сучасного читача може виникнути запитання, чому в заголовку значиться «революційна боротьба». Адже народні повстання XII ст. у Київській Русі ніякого відношення до революції не мали,

оскільки вона, звичайно, є корінним переворотом у житті суспільства, що міняє його структуру, а згадувані явища такого характеру не мали.

Справа в тому, що в роки написання праці під гіпнозом абсолютизованого класового підходу до історичної дійсності будь-які суспільні насильницькі дії (війни, заколоти, повстання, заворушення, перевороти, революції) іменувалися революційними. Яворський писав про народну революцію за татаро-монгольського ярма, Визвольну війну українського народу в середині XVII ст. називав «козацькою революцією».

Монографія написана на основі аналізу широкого кола наукової літератури та джерел і, що особливо цінно, архівних. М. І. Яворський працював у архівах Києва, Харкова, Одеси, Ленінграда, Москви. Все це дало можливість йому різнобічно висвітлити складну тему.

Щоправда, розділи, присвячені громадським рухам XII—XVIII ст., досить схематичні, проте матеріал, що стосується XIX ст., значно вагоміший. Громадські рухи розкриваються в динаміці, у поєднанні з різними формами соціально-економічного життя України. Ідеологічні рухи (декабристів, кирило-мефодіївців) постійно зіставляються з економічним становищем. Оскільки прогресивні громадські діячі не наважувалися писати про свої наміри, уникали підготовки спогадів, Яворському доводилося користуватись непевними, однобічними, тенденційними матеріалами жандармських чи поліційних установ.

Яворський визначав соціальну природу досліджуваних організацій, характеризував різні їхні течії, визначав їх корені у суспільстві, звертався до живих свідків відповідних подій, тобто проводив певне соціологічне дослідження.

В монографії розкривається генезис робітничого руху в Україні, процес зародження марксистської думки. Велика увага в книзі приділяється висвітленню діяльності М. І. Зібера і С. А. Подолинського, органічно пов'язується діяльність українських революційних громад та гуртків з розвитком робітничого руху, що живим струменем збуджував марксистську думку на Україні. Певною мірою показано і вплив української національної свідомості на робітничий рух.

Політична історія класової боротьби в Україні безпосередньо пов'язується з її колоніальним становищем в Російській імперії. Панівні верстви України залежали від її продуктивного населення, але боялися його революційних виступів і хилилися до метрополії. Це справляло специфічний вплив на класову боротьбу.

Д. І. Багалій високо оцінив дане дослідження Яворського, зауваживши: «Ця книжка відрізняється від усіх його попередніх начерків загального характеру тим, що тут уперше утворилася бажана рівновага між його марксівськими схемами і фактичним змістом історичного процесу» [31]. Відзначалося, що, крім численних джерел та літератури, автор використав власні праці, зокрема, про декабристів на Україні, книжку «Україна в епоху капіталізму» та ін.

Таким чином, дедалі більше розширювався діапазон охоплюваних вченим проблем з історії України, поглиблювалася їх розробка. І, як нам здається, цим самим М. І. Яворський вносив помітний вклад у створення реалістичної концепції історії України.

На наш погляд, основні риси концепції історії України М. І. Яворського були такими:

1. Її центральною ідеєю було обнародуване ученим під час дискусії в Українському інституті марксизму (травень 1929 р.) положення про **національну** історію України, з якої він не виключав інші народи, що населяють українські землі.

2. Керуючись діалектико-матеріалістичним науковим методом, М. І. Яворський прагнув подолати його обмеженість у марксистсько-ленінській інтерпретації. Тому дослідник виступав проти абсолютизації

класового підходу до минулого в історичних дослідженнях, що не давало можливості охопити всю наявну диференційовану дійсність [32].

3. Втілення ним цієї ідеї знайшло відображення в тому, що, крім питань соціально-економічного розвитку, класової, революційної боротьби, на яких акцентувала свою увагу марксистська історіографія, він багато місця відводив національному рухові, історії українських партій, історії всіх українських земель незалежно від того, до яких держав вони входили на певних історичних етапах.

4. Новаторство історика виявлялося не тільки в тематичному плані, а й в хронологічному: він приділив значну увагу недостатньо досліджуваній попередниками новій історії України.

5. Концепція історика була позбавлена механічного поєднання суперечливих ознак історичного процесу, що є характерним для еклектики. Навпаки, шляхом розширення проблематики та часового діапазону курсів історії України він прагнув уникнути обмеженості й тенденційності «більшовицької схеми».

Звичайно, великий доробок історика не позбавлений недоліків, помилок, певних прогалин, про що йшлося вище. Але основним і визначальним залишається його істотний вклад у скарбницю української історичної науки.

На сучасному етапі, коли розбудовується незалежна, суверенна Українська держава, ідея М. І. Яворського про національну історію України набуває особливого значення. Він неначе пророче дивився в майбутнє — в наші дні. Розпалися тоталітарні федеративні (переважно слов'янські) утворення: СРСР, Югославія (у її колишньому обсязі), Чехословаччина. Утворилися незалежні національні держави, які мають власну історію. Такий шлях розвитку є закономірним, переважаючим. А окремі багатонаціональні держави — США, Китай, Індія, Швейцарія та ін.— є винятком, при тому в кожному випадку вельми специфічним.

Характерно, що нині, як і в 20-х роках, коли працював Яворський, шовіністично настроєні елементи називають прагнення народів до самовизначення, створення незалежних держав націоналізмом. Великою заслугою Матвія Івановича було те, що він переконливо і цілеспрямовано викривав гнобительську політику великодержавного російського шовінізму. Це одна з вагомих причин шаленої ненависті до визначного вченого, що, зрештою, спричинила його трагічний кінець.

Нині, в сприятливих умовах демократизації та гласності, нашим почесним обов'язком є дати безсторонню, різнобічну характеристику творчої спадщини видатних українських істориків, зокрема М. І. Яворського, що зазнали жорстоких, безпідставних репресій, переконливо показати їхній вагомий вклад до історіографії незалежної, суверенної України. Необхідно видати біобібліографію Яворського у відповідній серії Академії наук України. Як нам здається, великий інтерес читачів викличе і науково-біографічний нарис про вченого. Заслуговують на опублікування і такі його змістовні, оригінальні праці, як «Україна в епоху капіталізму», «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» та ін. Все це сприятиме утвердженню неупередженої, достовірної української історіографії.

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2923, арк. 9—10.

[2] Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 76—77.

[3] Алаторцева А. И. Советская наука на переломе 20—30-х годов // История и сталинизм.— М., 1991.— С. 249—250.

[4] Цит. за: Касьянов Г. В. Назв. праця.— С. 80.

[5] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 1—7.

[6] Там же, арк. 9—18.

[7] Там же, арк. 32.

[8] Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України // Комуніст.— 1929.— 5 верес.

[9] Розвиток історичної науки на Україні.— К., 1973.— С. 69—70; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР.— К., 1973.— С. 52—53; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР.— К., 1986; та ін.

[10] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 2—3 зв.

[11] Косиор С. Письмо в редакцию // Правда.— 1930.— 5 марта.

[12] В анкеті 1924 р. М. І. Яворський зазначав, що 20 квітня 1920 р. вступив до КПЗУ (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 12, спр. 8932, арк. 3 зв.).

[13] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 4—5.

[14] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20—30-і роки.— К., 1991.— С. 211—212; 307—308; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки).— К., 1991.— С. 72—74; Рубльов О. С. Лідер «істориків — марксистів України» (М. І. Яворський) //Репресовяне краєзнавство.— К., 1991.— С. 298—300; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: Соціальний портрет та історична доля.— К., 1992.— С. 116—117.

[15] XI з'їзд КП(б)У: Стеногр. звіт.— Харків, 1930.— С. 285.

[16] Яворський М. Історія України в стислому нарисі.— Харків, 1928.— 345 с.

[17] ЦДАВОВУ, ф. 177, оп. 2, спр. 3360.

[18] Там же, арк. 206—207.

[19] Там же, арк. 6—21.

[20] Там же, арк. 229.

[21] Там же, арк. 102.

[22] Там же, арк. 233.

[23] Там же, арк. 317.

[24] Там же, арк. 331.

[25] Там же, ф. 166, оп. 6 V, спр. 8721.

[26] Яворський М. Нарис українсько-руської історії.— Харків, 1923.— 132 с.

[27] ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6 V, спр. 8721, арк. 27.

[28] Яворський М. І. Україна в епоху капіталізму.— Харків, 1924.— Вип. 1: Період початкової акумуляції.— 370 с.; Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції.— 185 с.; Харків, 1925.— Вип. 3: В суперечках імперіалізму.— 308 с.

[29] ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6 V, спр. 8721, арк. 21.

[30] Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.— 1925.— Т. 1.— 318 с.; 1927.— Т. 2.— 278 с.

[31] ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6 V, спр. 8721, арк. 30.

[32] Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 270—271.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

О. В. Кузьмінець (Київ), **І. Є. Цепенда** (Івано-Франківськ)

Товариство «Рідна школа» в Галичині (20—30-ті рр. XX ст.)

Змагання українського народу за свою свободу і самодостатній розвиток на початку XX століття відбувалися проти польських, австро-угорських, російських та інших поневолювачів в усіх сферах державницького та суспільного життя, в тому числі і в галузі українського шкільництва, що завжди було могутнім фактором процесу національного відродження.

Як відомо, внаслідок польсько-української (1918—1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн під польською окупацією опинилася значна частина західноукраїнських земель з територією більше як 100 000 км² і з 4,5 млн. українським населенням [1]. Вважаючи окуповані землі неподільною частиною власної держави, польський уряд, незважаючи на підписані міжнародні договори [2], в яких гарантувалось право на вільний національно-культурний розвиток національних меншостей, зокрема українського населення, одразу після рішення Ради Амбасадорів (березень 1923 р.) розпочав відкритий наступ на українську культуру в краю.

Перші удари були спрямовані на освіту як одного з важливих чинників повноцінного розвитку нації. 31 липня 1924 р. польський Сейм затвердив деякі постанови в організації шкільництва [3]. Основне завдання полягало у «створенні умов для спільного навчання і виховання дітей різних національностей, які проживають на східних землях» [4]. Дану функцію мала виконувати двомовна (так зв. утраквістична) українсько-польська школа, більшість предметів у якій викладались польською мовою. Для надання закону «демократичного» характеру передбачався шкільний плебісцит у справі мови викладання. Територія проведення плебісциту обмежувалася Львівським, Станіславським, Тернопільським, Волинським і Поліським воєводствами [5]. Не враховувалися території Лемківщини, Холмщини та Підляшшя, які завжди були українськими етнічними землями.

З самого початку плебісциту українське населення опинилося у складному становищі, оскільки закон передбачав гарантії проведення плебісциту тільки в тих населених пунктах, де українців проживало не менше 25% за переписом 1921 року [6]. В той час Східна Галичина юридично вважалась тимчасово окупованою територією, тому українське населення бойкотувало польський перепис. У зв'язку з цим реальних даних про кількість українців в краю не було. Ситуацією, що склалася, вміло скористався польський уряд. Незважаючи, що українське населення на даній території складало більшість, закон передбачав внесення українськими батьками не менше 40 декларацій за українську мову навчання, в той час, коли за двомовність досить було внести 20 декларацій [7].

У результаті реалізації утраквістичного закону кількість українських державних початкових шкіл в Східній Галичині зменшилась з 2426 в 1920/21 р.[8] до 745 у 1927/28 р.[9]. Таким чином, в ході плебісциту українське шкільництво втратило 1681 школу.

За таких умов українська початкова школа була поставлена на шлях повного знищення. Зважаючи на обставини, які склалися, українська громадськість зосередила свої зусилля на розбудові приватного шкільництва. Виконання цього завдання покладалося на Українське Педагогічне Товариство (УПТ), яке впродовж десятиліть залишалось осередком збереження української освіти в Галичині.

З червня 1920 р. УПТ видало постанову «Про удержування українських приватних шкіл». Для її реалізації товариство утворило окремий секретаріат, який складався з трьох секцій: народної школи та учительських семінарій, середньої школи та фахових шкіл. Постановою також визначалося, що всі українські приватні школи переходять з 1920/21 навчального року під керівництво УПТ [10].

Своїм першочерговим завданням УПТ вважало збільшення кількості початкових шкіл. Одною із складових цього процесу було забезпечення шкіл українськими вчителями. На початку 20-х років в Галичині працювали тільки дві державні вчительські семінарії — у Львові і Перемишлі, в той час коли польських було 12. Завдяки зусиллям УПТ на початку 1922/23 навчального року існувало 3 приватні вчительські семінарії в Коломиї, Самборі та Стрию. Поряд з ними проводили навчання ще 3 приватні вчительські семінарії [11]. При семінаріях були організовані т. зв. школи вправ, в яких навчалися українські діти, а семінаристи мали можливість на практиці застосовувати свої знання.

У цей період польська влада розпочала кампанію по зменшенню кількості українських вчителів у краю шляхом переведення їх у школи західних воєводств Польщі, мотивуючи цей крок зменшенням кількості робочих місць. У той же час вакансії займали вчителі-поляки [12]. Розпочало свою підривну роботу проти українського шкільництва в Галичині «Towarzystwo Szkoły Ludowej» (TSL), яке відкрило, на противагу українським, низку приватних учительських семінарій.

Питання середнього шкільництва також було в полі зору товариства, адже саме ця ланка освіти вважалася тим щаблем, після якого для української молоді відкривався шлях до університетської освіти.

У 1924/25 навчальному році із 58 приватних загальноосвітніх середніх шкіл, які працювали у Львівському шкільному окрузі, тільки 12 були українськими [13]. З метою знизити кількість дітей навіть в українських гімназіях Міністерство віросповідань і народної освіти видає розпорядження від 18 серпня 1923 р., в якому регламентує, що в зв'язку із запровадженням в гімназіях обов'язкового вивчення польської мови, вона стає з 1924/25 року вступним екзаменаційним предметом поряд з українською мовою, причому вимоги до обох мов на вступних іспитах однакові [14].

У своїх зазіханнях на викладання української мови в гімназіях уряд не зупинився. 22 червня 1925 р. Кураторія Львівського шкільного округу видала циркуляр до дирекції державних і приватних середніх загальноосвітніх шкіл з непольською мовою викладання, в якому повідомляла, що з 1925/26 навчального року викладання історії, географії, польської літератури та науки про сучасну Польщу повинно вестись тільки польською мовою [15].

Завершився процес ополячення українських гімназій ще одним циркуляром від 29 листопада 1926 р., в якому було визначено, що абітурієнти, які навчаються в державних або в приватних гімназіях з правами державних, повинні складати випускні іспити тільки польською мовою [16].

Аналізуючи дані документи, доходимо висновків, що українські гімназії, не зважаючи на гарантовані їм права, практично залишалися польськими, оскільки основні предмети викладалися польською мовою, що не робило ніякої різниці між польською і українською гімназіями. За таких умов українське суспільство опинилось в надзвичайно склад-

ному становищі, тому що певна частина українських батьків почала віддавати своїх дітей в польські гімназії, де були гарантовані всі права і не було небезпеки закриття гімназій, як це часто траплялось з українськими гімназіями та початковими школами. Наприклад, 11 червня 1925 р. у Долинській приватній початковій школі УПТ Станіславського воєводства польська шкільна адміністрація провела перевірку, після якої постало питання про закриття цього закладу. Основним аргументом було використання вчителями на уроках історії та географії карт колишньої Австро-Угорської імперії. Виходячи з цього, комісія зробила висновок, що в учнів виховують легковажне ставлення до Польської державності [17]. 30 червня 1927 р. у Печеніжинській читальні «Просвіта» відбулися, за висловом поліції, «демонстраційний іспит учнів «Рідної Школи» і видача свідоцтв з метою розвинути пропаганду «Рідних Шкіл» в цілому Печеніжинському повіті. Шкільна повітова рада просила старосту закрити школу [18].

Незважаючи на утиски державних органів, товариству все ж таки вдалося зберегти відповідну кількість шкіл. Зокрема у Львові в середині 20-х рр. працювало 8 приватних початкових шкіл УПТ [19].

У 1926 р. відбувся черговий Загальний з'їзд УПТ, на якому був прийнятий новий Статут товариства. З цього часу товариство офіційно стало називатися «Рідна Школа — Українське Педагогічне Товариство» або скорочено «Рідна Школа». Завданням товариства і надалі залишалось задовольняти всі потреби українського народу на ниві шкільництва. За Статутом членство в «Рідній Школі» було одноступеневе, товариство очолювала Головна Управа у Львові, яка в свою чергу обиралась на Загальному з'їзді «Рідної Школи». Низовими органами стали гуртки «Рідної Школи», посередніми організаційними ланками — Повітові Союзи гуртків, а в тих повітах, де їх не було, керівництво здійснювали гуртки «Рідної Школи» [20].

Середина 20-х рр. стала для товариства часом серйозних випробувань. Польський уряд намагався «юридичним» шляхом знищити українську школу. Передбачаючи фальсифікації з боку офіційних органів, «Рідна Школа» в липні 1926 р. звернулась до всіх греко-католицьких священиків краю із проханням заповнити анкету, запитання якої спрямовувалися на виявлення кількості українських шкіл та дітей, які в них навчалися [21]. Завдяки успішній взаємодії «Рідної Школи» із духівництвом та політичними організаціями, Українська парламентарна репрезентація мала реальну картину проходження шкільного плебісциту, що дозволило їй з трибуни Сейму викривати провокаційну політику польського уряду.

Товариство «Рідної Школи» повністю тримало під своїм контролем проходження плебісцитової акції 1925 року, в ході якої українські батьки внесли близько 100 000 шкільних декларацій за 130 000 українських дітей з вимогою навчання їх українською мовою [22].

Незважаючи на добре організовану акцію, українське шкільництво зазнало значних втрат. 2 червня 1928 р. український посол Володимир Целевич, виступаючи у польському Сеймі, подав реальну картину українського шкільництва. В результаті проведеного плебісциту в 1925 р. на території Львівського шкільного округу залишилося 917 українських шкіл, 2 347 польських та 1526 утраквістичних. За словами посла, протягом цього короткого часу ліквідовано 1506 українських шкіл. У наступних 1926/1928 роках польський уряд закрив ще 217 шкіл [23]. На користь думки про руйнацію українського шкільництва слугують і свідчення польських істориків. Зокрема М. Фелінські твердить, що у 1929 р. продовжували функціонувати лише 719 українських шкіл [24].

Результати плебісциту черговий раз переконали українську громадськість, що єдиний шлях збереження української національної школи пролягає через розширення приватного шкільництва. На початку

1931/32 року «Рідна Школа» вже нараховувала 60 народних шкіл (в т. ч. і збірні лекції), в яких навчалось 6582 учнів. Поряд з цим під опікою товариства працювало 10 приватних українських гімназій в Городенці, Дрогобичі, Золочеві, Коломиї, Львові, Рогатині, Станіславі, Тернополі, Чорткові та Яворові, а також 3 вчительські семінарії. В гімназіях навчалось 1378, в семінаріях 365 учнів [25].

У 1932 р. у Польщі відбулася шкільна реформа. Новий закон передбачав навчання дитини з 7 років. Продовжувати навчання в гімназії мали право учні, які закінчили 4 відділи народної школи. Відбулись зміни і в структурі гімназій. Вони складались з 4-літньої гімназії (гуманітарного типу) та 2-літнього ліцею (гуманітарного, математично-природничого та географічно-природничого типів). Після закінчення ліцею дозволялось вступати до вищих навчальних закладів [26]. У цьому ж році відбувся другий шкільний плебісцит стосовно мови викладання, результати якого вважалися дійсними на протязі 7 років. Товариству «Рідної Школи» вдалося зібрати близько $^1/_4$ млн. шкільних декларацій за 350 000 українських дітей [27]. Незважаючи на те, що українські батьки подали вдвічі більше декларацій, попереднього разу, кількість українських шкіл зменшилася.

У польській урядовій статистиці немає вичерпних даних щодо кількості українських шкіл після проведення шкільного плебісциту. Виступаючи на засіданні Сейму 10 лютого 1934 року, посол Мілена Рудницька звинуватила уряд у фальсифікації поданих до Союзу Народів даних про українське шкільництво в Польщі. На 6 квітня 1931 р. за даними уряду, в країні працювало 684 українські школи. Саме посол висловлює припущення, що в 1930/31 роках було тільки 123 державні початкові школи [28]. Польський статистичний щорічник подає на 1934/35 рік 457 українських початкових шкіл [29]. Таким чином, беручи до уваги тільки польську статистику, в результаті плебісциту було втрачено 227 державних початкових шкіл.

Враховуючи обставини, які склалися, група українських послів спільно з Головною Управою «Рідної Школи» розпочали судовий процес проти незаконного закриття українських шкіл. 2 грудня 1932 р. Найвищий Адміністраційний Трибунал присудив, що відмовні дії шкільних властей у справі плебісциту стосовно української мови навчання були протизаконні. В результаті в період 1925—1933 рр. було закрито понад 1000 українських початкових шкіл [30]. На звернення Головної управи відновити роботу незаконно закритих українських шкіл Міністерство не змінило жодного свого розпорядження.

Цинічна діяльність польської влади викликала хвилю обурення українського населення. У 1933 р. відбувається низка терористичних актів проти польської шкільної адміністрації, що ввійшло в історію як шкільна акція ОУН [31].

В умовах постійних утисків «Рідна Школа» продовжувала свою роботу. 25 грудня 1933 р. відбувся черговий Загальний з'їзд, на якому було прийнято наступну програму дій: «Історична хвиля, яку ми переживаємо, вимагає в ім'я відповідальності за майбутню долю Української Нації докласти всіх зусиль, щоби перемогти у тій боротьбі за душу української молоді і виховати молоде покоління в українському дусі» [32].

Пересвідчившись у проведенні польською адміністрацією антиукраїнської політики, товариство розпочинає роботу по більш широкому залученню українських дітей до навчання в приватних школах. 17 серпня 1934 р. Коломийське староство отримало таємне повідомлення від повітового коменданта державної поліції про те, що «Рідна Школа» дала своїм підлеглим доручення вербувати дітей для навчання в школах товариства, крім того ставилось завдання підготувати й відповідну кількість учителів для кожної місцевості [33]. Особливу увагу під час наборів до школи товариство звертало на сільську молодь, яка через

певні обставини не завжди мала можливість продовжувати навчання. Так, у 1933/34 н. р. у гімназіях «Рідної Школи» навчалось 42% дітей-селян [34].

Гімназії «Рідної Школи» були не тільки навчальними закладами, вони ставали також осередками національного життя. Так, учителі Золочівської гімназії брали активну участь у громадських заходах. Професор Волошинович-Вацик був довголітнім головою молодіжного товариства «Сокіл», професор Дмитро Бурко очолював золочівську філію «Просвіти». При гімназії було організовано товариство «Батьківський гурток», в якому батьки спільно з вчителями готували реферати з питань національної культури та виховання [35]. Аналогічну роботу проводили й інші гімназії в містах Галичини.

Середина 30-х років характеризувалась для українсько-польських взаємовідносин як період гострого протиборства. Прогресивні кола обох сторін розуміли, що таке становище призведе до подальшої конфронтації. Тому в 1935 р. відбулась чергова спроба нормалізації українсько-польських відносин. Українською громадськістю були складені т. зв. «Українські вимоги». Так, окремий розділ складали пропозиції у галузі українського шкільництва. 26 листопада 1935 року в Президії Ради Міністрів відбулася конференція для розгляду поданих вимог. В результаті з 24 вимог задовільнили тільки 8, які мали загальний, поверховий характер. Наприклад, надання прав державних гімназіям «Рідної Школи» було вирішено розглядати за умови, якщо їхній науковий рівень відповідатиме вимогам Міністерства віросповідань і народної освіти. До бібліотек початкових шкіл було допущено книжки тільки одного видавництва «Світ дитини», всі ж інші, такі, як «Дзвіночок» і «Наш приятель», були заборонені [36].

Угода 1935 р. ще раз стала свідченням того, що польський уряд шляхом непевних поступок намагався тимчасово зняти напруження, не маючи на меті конструктивно поставитися до розв'язання українського питання. Польська влада не тільки не виконала взятих на себе зобов'язань, але й розпочала новий наступ на українське шкільництво.

Виступаючи в польському Сеймі 3 лютого 1938 р., посол Дмитро Великанович навів факти, що в 1937/38 роках було безпідставно позбавлено права державних закладів «Рідної Школи» в Тернополі, а також відмовлено у наданні таких прав одним з найкращих приватних гімназій в Рогатині, Станіславі та Чорткові [37]. Така політика мала явно цілеспрямований характер, адже випускники згаданих гімназій автоматично втрачали право вступати до університетів, тому що ці гімназії не були прирівняні у правах з державними.

Обмеження освітнього рівня, відповідне зменшення чисельності української інтелігенції, яка була генератором ідей українського народу в умовах окупації, постійно здійснювалося Польською державою.

Незважаючи на моральні та матеріальні труднощі, товариство продовжувало свою роботу. Велику допомогу надавали «Рідній Школі» українська громадськість та церква. Зокрема, неабияку роль в підтримці товариства відіграв митрополит Андрей Шептицький. У 1930 р., коли уряд ліквідував три українські гімназії (державну в Тернополі та приватні гімназії «Рідної Школи» в Рогатині і Дрогобичі) виникла небезпека, що молодь названих закладів не зможе продовжувати навчання. Спеціально для них митрополит відкрив т. зв. «гімназії Малої Семінарії» у Львові з філіалом в Рогатині, дипломи яких визнавались університетами Європи. Не раз у скрутні для товариства часи митрополит виписував векселі (навіть на 60 тис.) чи давав «позички» (10—15 тис.), які «Рідна Школа» ніколи не сплачувала [38]. Підтримували товариство й окремі громадяни, зокрема Альбіна Яконович подарувала товариству два будинки в Станіславі [39]. Така добродійна підтримка давала змогу «Рідній Школі» утримувати народні школи, гімназії, оплачувати працю вчителів.

Діяльність товариства завжди знаходилась під прискіпливим наглядом поліції. В фондах Станіславської державної поліції зберігається таємна анкета, в якій дається повна характеристика діяльності гуртка «Рідної Школи» в кожному селі. Основна увага зверталась на приналежність кожного члена гуртка до політичної партії або його симпатії до того чи іншого політичного руху. Цікавило поліцію також, яким авторитетом користуються активісти «Рідної Школи» серед місцевого населення. Скажімо, за даними поліції, гурток «Рідної Школи» с. Киданьці Коломийського повіту складався з 13 чоловік, з них 9 були членами Українського Національно-Демократичного об'єднання (УНДО), 4 чоловіки мали радикальні погляди [40]. Отже, роль товариства і його вплив на населення краю був досить помітним, тому поліція намагалась тримати під контролем діяльність «Рідної Школи» для попередження масових виступів українського населення.

Напередодні другої світової війни товариство утримувало за свої кошти 12 гімназій і 11 ліцеїв, з них 8 гімназій і 2 ліцеї мали право державних шкіл [41]. Товариство широко розгорнуло діяльність сезонних садків, яких у 1938 р. нараховувалось 605 з 22100 дітьми [42].

Важливе значення мали різного роду курси (українознавства, в'язання, куховарства тощо). В той час існувало 64 подібних курсів, у яких навчалось 1480 чоловік. При гуртках діяли бібліотеки (653 з 72207 одиницями книжкового фонду, що відвідували 17097 читачів, серед них молодь складала 11 176 чоловік. З 1932 р. «Рідна Школа» видавала ілюстрований журнал «Рідна Школа», що виходив двічі на місяць. Головами «Рідної Школи» в 1920—1939 рр. були: А. Гладишовський, О. Терлецький, В. Янів, І. Кокорудз, І. Галущинський, М. Заячківський, Д. Коренець [43].

Отже, вивчення особливостей культурного життя Галичини в умовах польської окупації дозволяє зробити висновок, що діяльність товариства «Рідна Школа» відіграла роль ідейного та організаційного центру всього українського шкільництва. Боротьба товариства за збереження української школи не дала польському уряду можливості знищити українську освіту, асимілювати українське населення. Випускники рідношкільних закладів виросли патріотами своєї землі, зберегли традиції народу і любов до України.

Досвід діяльності товариства «Рідної Школи» вчить, що тільки кропітка просвітницька праця, спрямована на системне виховання цілого покоління, може принести жадані результати в процесі національного відродження.

[1] W. Serczyk. Historia Ukrainy.— Wrocław, 1990.— S. 411.
[2] Див.: Версальский мирный договор.— М., 1925.— 198 с.; Мировий договір між Україною і Росією з одної сторони й Польщею з другої.— Рига, 1921.— 33 с.
[3] Szkolnictwo na ziemiach wschodnich.— Warszawa, 1925.— S. 7—9.
[4] Op. cit.
[5] Dziennik urzędowy okręgu szkolnego Lwowskiego.— 1925.— N 1.— S. 1.
[6] Szkolnictwo na ziemiach wschodnich.— S. 3.
[7] Op. cit.— S. 7.
[8] Федорович К. Українські школи в Галичині в світлі законів і практики.— Львів, 1924.— С. 15.
[9] Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання.— Т. 3.— Львів — Станіслав — Коломия, 1938.— С. 868.
[10] Ясінчук Лев. 50-літ «Рідної Школи». 1881—1931.— Львів, 1931.— С. 156—157.
[11] Dziennik urzędowy...— 1923.— N 2.— S. 99—100.
[12] Див.: Федорович К. Назв. праця.— С. 9—12.
[13] Dziennik urzędowy...— 1925.— N 5.— S. 161.
[14] Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. 272, оп. 1, спр. 120, арк. 6.
[15] Dziennyk urzędowy...— 1925.— N 9.— S. 312.
[16] Dziennik urzędowy Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego Rzeczypospolitej Polskiej.— 1926.— N 16.— S. 429.

[17] ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 227, арк. 60.
[18] Галичина.— 1990.— 30 лист.
[19] Рідна Школа.— 1927.— № 1.— С. 13.
[20] Статут Рідної Школи — Українського Педагогічного Товариства.— Львів. 1926.— С. 5, 12.
[21] ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 369, арк. 46.
[22] Українська Загальна Енциклопедія.— С. 867.
[23] За українську школу!— Львів : Політична бібліотека УНДО, 1928.— С. 7.
[24] Фелінські М. Українці у Відродженій Польщі.— Львів, 1931.— С. 85.
[25] Рідна Школа.— 1933.— № 9.— С. 174.
[26] Там же.— № 2.— С. 18—19.
[27] Українська Загальна Енциклопедія.— С. 867—868.
[28] Рідна Школа.— 1934.— № 4—5.— С. 54.
[29] Mały rocznik statystyczny.— Warszawa, 1935.— S. 205.
[30] Діло.— 1933.— 2 лист.
[31] Див.: ДАІФО, ф. 6, оп. 1, спр. 400, арк. 19—77; Мірчук Петро. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. 1920—1939. Т. 1.— Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк, 1968.— С. 331—335.
[32] Рідна Школа.— 1934.— № 1.— С. 4.
[33] ДАІФО, ф. 8, оп. 1, спр. 491, арк. 5.
[34] Рідна Школа.— 1934.— № 20.— С. 296.
[35] Там же.— № 2.— С. 24—25.
[36] ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1303, арк. 68.
[37] Рідна Школа.— 1938.— № 4.— С. 59.
[38] Там же.— 1939.— № 13—14.— С. 205—207.
[39] Там же.— 1934.— № 5.— С. 72.
[40] ДАІФО, ф. 8, оп. 1, спр. 153, арк. 31.
[41] Українська школа.— 1938.— № 7—12.— С. 120—122.
[42] Енциклопедія Українознавства — Словникова частина.— Т. 7.— Париж — Нью-Йорк, 1973.— С. 2519.
[43] Там же.— С. 2520.

* * *

В. І. Марочко (Київ)

Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932—1933 рр.

Минає скорботна річниця жахливої національної трагедії — штучного голоду в Україні 1932—1933 рр., спричиненого насильницькою соціальною колективізацією, масовим розкуркуленням, горезвісними хлібозаготівлями, репресіями, злочинною політикою тоталітарного режиму.

Голодне лихоліття в Україні — маловивчена проблема. Хоч існує велика кількість науково-популярних статей з цієї тематики у зарубіжній та вітчизняній пресі, однак суперечливих оцінок причин і наслідків голоду лишилося забагато. Так, дослідники не проаналізували належним чином морально-етичних та соціально-психологічних наслідків голодомору, не вивчили руху опору — як селянського, так і загальноукраїнського.

Малодослідженим залишається національний аспект цієї трагедії. На Заході ця проблема вивчається тривалий час. Зокрема, можна згадати про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні. Підсумковий звіт цієї організації вийшов друком у Канаді в 1990 р. й у Києві — в 1992 р.[1]. Експертами комісії були відомі на Заході дослідники української трагедії, зокрема Д. Мейс (США), М. Царинник (Канада), Р. Конквест (Великобританія). Розглядаючи матеріали комісії, ми, по суті, полемізуємо з нашими зарубіжними колегами стосовно проблеми голоду в Україні. У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити суперечливі тлумачення причин та наслідків української трагедії в деяких зарубіжних джерелах.

Почнемо з аналізу вищезгаданих матеріалів міжнародної комісії. Своїм існуванням вона зобов'язана Світовому конгресові вільних українців (СКВУ), який ще у 1984 р. закликав юристів усього світу створити комісію для вивчення причин і наслідків голоду в Україні. Працювати у ній погодилися провідні спеціалісти з багатьох країн — полковник Джеральд І. А. Д. Дрейпер, професор права Сассекського університету (Великобританія), колишній прокурор на Нюрнберзькому процесі; професор Макгільського університету (Канада) Джон П. Хамфрі, колишній директор відділу прав людини секретаріату ООН у 1946—1966 рр.; професор Паризького університету Джордж Левассер, колишній член комісії по перегляду французького кримінального кодексу (1981—1986 рр.); професор Буенос-Айреського університету Рікардо Левене (Аргентина), колишній голова апеляційного суду, президент верховного суду Аргентини; професор Пенсільванського університету (США) Ковей Т. Олівер, колишній посол у Колумбії; професор Стокгольмського університету Джейкоб В. Ф. Сандберг (Швеція); професор Католицького університету Лувена (Бельгія) Джо Верховен. Організаційна нарада відбулася 12 лютого 1988 р. в Торонто, а 14 лютого комісія розпочала свою діяльність. Вона оголосила себе незалежною від будь-яких організацій, обрала свого генерального адвоката. Головним обвинувачем виступив Всесвітній конгрес вільних українців. Адвокатами були Іван Сопинка та Василь Лібер. Відповідальність за підготовку доказів з боку СКВУ взяв на себе Юрій Данилів — президент палати українських адвокатів Канади. Комісія провела два слухання: 23—27 травня 1988 р. у Брюсселі й 31 жовтня — 4 листопада того ж року в Нью-Йорку. Заключне засідання її відбулося 15—18 листопада 1989 р. у Лондоні [2].

Члени Міжнародної комісії прагнули з'ясувати істину, а не виголосити судовий вирок сталінському режимові. Вони проаналізували документи, свідчення очевидців голоду, пояснення експертів. Комісія ставила за мету встановити причини і наслідки голодомору, визначити його основних винуватців, мотиви замовчування цієї трагедії урядом СРСР.

Після тривалої дискусії члени комісії дійшли висновку, що в 1932—1933 рр. проти українського народу було вчинено акт геноциду [3]. При цьому вони спиралися на Конвенцію про геноцид, ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., а також цілий ряд міжнародних угод щодо прав людини. Об'єктивний аналіз постанов ВКП(б) та КП(б)У, директив і наказів державних органів, а також архівних документів свідчить про антинародну політику тодішнього керівництва. Власне, протягом 1928—1933 рр. був сформований репресивний механізм фізичного винищення й духовного покріпачення великих груп населення в Україні. Жертвами тоталітарного режиму стали мільйони людей, які репрезентували різні національні, етнічні та релігійні групи.

Однак комісія, яка цілком покладалася на свідчення експертів і наявні документи, допустила ряд прикрих помилок. Причина цього полягала у тому, що до цієї справи не були залучені дані з архівів СРСР, а також радянські експерти. Хибним, на нашу думку, є визначення тривалості голоду в Україні. Зокрема, члени комісії вважають, що він розпочався влітку 1932 р., досяг свого апогею весною й завершився влітку 1933 р.[4]. Така оцінка не зовсім відповідає дійсності. Фактично голод настав уже у грудні 1931 р., а масова смертність почалася ще зимою 1932 р. Мізерний розподіл зерна на трудодні, а згодом його масове вилучення хлібозаготівельними загонами посилили голодомор. Нова хвиля масової смертності від голоду розпочалася з осені 1932 р., а взимку та навесні 1933 р. він охопив усю Україну. Влітку, особливо в червні 1933 р., голодомор досяг апогею. Від нього помирали протягом літа, а від тифу й кишково-шлункових отруєнь — на-

віть на початку 1934 р. Не Казахстан, як стверджують члени комісії, став першим регіоном, який зазнав голоду[5], а саме Україна.

Слушною та науково обгрунтованою є оцінка комісією основних причин голоду: здійснення суцільної колективізації, проведення горезвісних хлібозаготівель, масове розкуркулення. Експерти дійшли висновку, що голод був спричинений і боротьбою уряду проти «традиційного» українського націоналізму[6]. Таке тлумачення досить поширене у зарубіжній історіографії[7], а тому не випадково його поділяли також члени комісії. Чи загрожував насправді український націоналізм утвердженню тоталітарного режиму в Україні?

Голод збігся з шаленим цькуванням української інтелігенції. Її звинувачували у поширенні націоналізму й шовінізму. Ідеологів тоталітарної системи непокоїла і господарська самобутність українських селян, їх одвічна прив'язаність до власної землі, негативне ставлення до комуністичних «дослідів». Національне та соціальне питання в Україні були тісно взаємозв'язані, оскільки селяни становили основу нації. Волелюбні українські землероби заважали здійсненню сталінських соціально-економічних експериментів у сільському господарстві

Встановлення державної власності на засоби виробництва й монопольного права на розподіл виробленого суспільного продукту, формування позаекономічного механізму примусу сприяли утвердженню тоталітарної системи. Для досягнення цієї мети проводилася і суцільна колективізація селянських господарств. Навмисне загострення так званої «класової боротьби» призвело до соціального протистояння в українському селі, а поділ селян, здебільшого штучний, на бідняків, середняків та куркулів унеможливив єдиний загальнонаціональний опір наступу тоталітарного режиму. До речі, селянський опір належним чином ще не досліджений. Селяни, як свідчать масові джерела, захищали власне життя, господарство, майно, землю, батьківщину, а не абстрактні націоналістичні почуття. Не можна ототожнювати соціально-економічні й духовні підвалини національної самобутності українських селян з якимось одвічним націоналізмом. Віками вони жили мирно з іншими народами в Україні, а іноземним поневолювачам давали рішучу відсіч. Масовими репресіями і штучним голодом, духовною руїною тоталітарний комуністичний режим викоренив економічні та соціальні підвалини саме національної самобутності українського селянського господарства, а не почуття войовничого націоналізму. Селяни України стали колгоспниками, а їхні господарства були колективізовані. Відбувся великий соціально-психологічний злам в історії українського народу. Рух селян в Україні проти сталінського режиму мав більше соціальне, ніж національне забарвлення. Стихійний опір їх суцільній колективізації й репресіям був спорадичним, у них не було ні єдності, ні національних ватажків. Обіцяне більшовиками комуністичне царство для бідних і пригноблених обернулося для українського народу страшним лихом. Причини його слід шукати серед основних догматів комунізму.

Голодомор 1932—1933 рр. був величезною трагедією українського народу, селян зокрема. Чи був голод цілеспрямованою та наперед спланованою акцією Москви? Однозначно відповісти на це запитання складно. В Україні цієї проблеми дослідники майже не торкалися. Вона залишається дискусійною. Члени Міжнародної комісії дійшли висновку, що Сталін не мав конкретного плану фізичного винищення саме українських селян. Однак існувала чітка тактика й стратегія голодомору, започаткована партійними і державними постановами. Її творцями та натхненниками були конкретні люди — члени політбюро ЦК ВКП(б), а також великий загін партійно-державної бюрократичної номенклатури тоталітарної держави. Злочинність політики тодішнього уряду легко довести, якщо уважно й об'єктивно вивчити партійні документи. Чого, скажімо, була варта лише постанова Раднаркому

УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібозаготівель» [8–9], яка націлювала на вилучення зерна з колгоспів та одноосібних господарств без будь-яких обмежень. А подібних постанов було багато.

Зарубіжні дослідники не завжди підтверджують свої висновки відповідними джерелами. Наприклад, члени Міжнародної комісії по розслідуванню голоду в Україні погодилися з твердженнями своїх наукових експертів про те, що голод був на території з неросійським населенням [10]. А дослідник з Канади Є. Слонівський переконаний, що голод в Україні був здійснений для «добробутного існування російської нації» [11]. Його колега з тієї ж країни історик В. Мороз взагалі вважає, що голод в Україні був спричинений «боротьбою нації проти нації» [12].

Насправді Україна була й залишається республікою багатонаціональною. За переписом населення 1926 р., національні меншини становили тут 12,3% всього сільського населення, а росіяни, які мешкали на селі,— 5,5% від їх загальної кількості в Україні [13]. Всього, враховуючи і мешканців міст, національні меншини становили майже п'яту частину населення України — 6 млн. чол. З них росіян було 2,6 млн., євреїв — 1,5, поляків — 0,4, німців — 0,3, греків — 0,1 млн. чол., а болгар, молдаван, білорусів — менше 100 тис.[14]. Росіяни осіли переважно на Лівобережній Україні, євреї — здебільшого у великих та дрібних містах, а німці, болгари, поляки й греки — в основному на селі. У 1930 р. в дев'яти російських національних районах налічувалося понад 86 тис. селянських господарств з населенням 474 тис. чол.[15]. Більшість сільського російського населення була розпорошена по всій Україні. Серед росіян, які мешкали у сільських районах України, землеробством займалися 83,4%, серед поляків — 91,7%, серед німців — 93,7%, серед євреїв — 29%. Серед сільського українського населення хлібороби становили 95,4% [16]. Між представниками різних національностей не було ніякої боротьби, оскільки всі вони були однаково покріпачені сталінською колгоспною системою. Майже всі селянські господарства національних меншин в Україні були насильно об'єднані у колгоспи. Темпи ж їх суцільної колективізації перевищували навіть загальноукраїнські показники.

Національні меншини мали свої сільські ради, які були під контролем в уповноважених по хлібозаготівлях. На січень 1932 р. в Україні діяли: російських рад — 381 сільська і 9 селищних, німецьких — 258, польських — 170, єврейських — 113 сільських та 55 селищних, болгарських — 47, грецьких — 31, чеських — 12, білоруських — 2, албанських — 3 й одна сільська рада шведська [17]. З 25 районів компактного проживання національних меншин в Україні було 8 російських, 7 німецьких, три болгарських, три грецьких, три єврейських райони та один польський (Мархлевський на Житомирщині) [18]. У республіці існували також змішані за національним складом села й райони. Жодного з них не обійшли хлібозаготівельні загони, а відтак і голод. Отже, не можна однозначно стверджувати, не вивчивши цілого комплексу архівних джерел, про «боротьбу нації проти нації», що призвела до голоду. Проблема русифікації має досить опосередкований зв'язок з голодом. Не слід також ототожнювати партійно-державну номенклатуру тоталітарної системи, до того ж багатонаціональну за своїм складом, з російським народом. Він також відчував на собі тягар сталінського режиму.

Історики ще не готові назвати точної кількості жертв голодомору серед національних меншин в Україні, але факт їх масової смертності очевидний. Від голоду, як свідчать архівні джерела, масово гинули й російські селяни, зокрема, Великописарівського, Олексіївського, Чугуївського районів Харківської області [19]. Аналогічна картина спостерігалася по всій Україні.

Жертвами голоду були і селяни-євреї. У 1930 р. вони становили 8,7% єврейського населення України — 145 тис. чол.[20]. Решта євреїв була зайнята дрібним ремеслом, а також працювала у державних органах та торгівлі. Вони мешкали переважно в містах, а дрібні ремісники — у містечках, яких теж не обминув голод. В Україні було три райони компактного проживання євреїв-селян: Калініндорфський Одеської, Ново-Златопільський і Сталіндорфський Дніпропетровської областей. У них налічувалося близько 9 тис. господарств[21], 44 сільські ради з населенням 54 тис. чол.[22]. Переважна ж більшість селян-євреїв селилася по всій Україні. Факти голоду, як свідчать архівні джерела, зафіксовані були не лише у трьох єврейських районах, а також й у інших місцях їх щільного проживання. Зокрема, 3 березня 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич повідомляв ЦК КП(б)У про те, що в Сталіндорфському районі виявлено досить багато випадків голодної смерті[23]. У квітні того ж року мешканці с. Ворошиловградське перестали звертатися за допомогою — лежали в хатах та чекали смерті. Наприклад, у хаті колгоспника Бравермана, якого напередодні арештували за крадіжку колгоспного хліба, помирали четверо дітей від 5 до 10 років. Вони, як повідомлялося в інформаційному звіті ЦК КП(б)У, лежали нерухомо, з відкритими ранами, що свідчило про їх передчасний розклад ще за життя[24]. На той час у с. Ворошиловське вже померло 14 чол., а всього там мешкало 749 жителів[25]. Євреї гинули від голоду та репресій і в інших районах України.

Внаслідок суцільної колективізації та політики розкуркулення, голоду й масової депортації зникли з України і німецькі колоністи. Вони вели досить замкнений спосіб життя, а їхні господарства до колективізації були зразковими. Німці жили переважно на півдні України — в сільських районах Дніпропетровської та Одеської областей. Зокрема, у 7 національних районах їх щільного проживання мешкали понад 154 тис. чол., тобто майже половина всіх німців в Україні. У Люксембурзькому районі Дніпропетровської області, наприклад, працювали 10 сільських рад, з них 9 — німецьких і одна — греко-татарська. Німці становили 81,3% населення цього району, а українці — 5 %[26].

Господарства німецьких селян-колоністів були колективізовані, а найбільш заможні хазяї — розкуркулені та виселені. Населення німецьких національних районів теж голодувало. Зокрема, навесні 1933 р. керівництво Дніпропетровського облвиконкому повідомляло уряд про тяжке становище у селах Високопольського, Молочанського, Люксембурзького районів[27]. Отже, голод в Україні був також трагедією національних меншин, які мешкали тоді у республіці. Це беззаперечний історичний факт.

Тоталітарна система не прагнула створити умов для всебічного розвитку однієї нації. Вона була насамперед інституцією соціально-політичного змісту, а не мононаціональною. Якщо фашизм у Німеччині живила ідея національної зверхності й світового панування, то комуністичну тоталітарну систему підтримувала доктрина про безкласове, соціально однорідне та інтернаціонально єдине суспільство. І в Німеччині й у Радянському Союзі режим тримався на силі. Ідеологи комунізму прагнули звести соціально-національне розмаїття народів СРСР до єдиної соціально-інтернаціональної спільності — радянського народу. І вони своєї мети досягли: ліквідували приватну власність, багатоукладність як економічну основу соціального розмаїття, а відтак унеможливили відродження багатопартійності. Непокірливих фізично знищили, а решту покріпачили. Тоталітарний режим монополізував усі сторони суспільного життя, духовно обікрав цілі народи. Сталін та його радники дбали лише про зміцнення своєї необмеженої влади, а не про розбудувану мононаціональну державу. Колишній СРСР був за змістом

«соціалістичний», а за формою — абсолютистською комуністичною тиранією.

Національний аспект будь-якого соціального чи політичного явища суспільного розвитку — справа складна, особливо за трагічного збігу обставин. Дослідник має бути максимально об'єктивним, виважено обгрунтовувати свої висновки, спираючись на архівні джерела. Здебільшого наші зарубіжні колеги нехтують архівними матеріалами, а можливо, вони їх просто не мають. А це призводить до прикрих помилок, а подекуди до умоглядних висновків і спотворених оцінок історичних подій. На жаль, певних неточностей припустилися, особливо у назвах прізвищ, датах, статистичних підрахунках, упорядники підсумкового звіту Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні. Скажімо, відома у 30-ті рр. ланкова М. С. Демченко ніколи не очолювала Київський обком партії [28]. Упорядники, напевно, мали на увазі М. Н. Демченка, який справді був першим секретарем обкому. Перелік помилок можна було б продовжити й далі.

Однак, незважаючи на упущення та помилки в діяльності комісії, її висновки мають неабияке науково-практичне значення для з'ясування причин і наслідків голоду. Комісія вперше дала правове тлумачення голоду як акту геноциду в Україні, а це важливий крок до міжнародного визнання трагедії.

Голод в Україні 1932—1933 рр. — не історична минувшина, а одна з малодосліджених проблем нашої історії. Її вивчення лише розпочинається, особливо тепер, після указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» [29]. Хоча й відсутня у цьому важливому документі належна оцінка причин та наслідків голоду, але сам факт появи такого документа верховної влади — подія великої ваги. Відтепер справа за вченими і правниками, які повинні з'ясувати справжні причини й наслідки голодомору в Україні. Попереду копітка та цілеспрямована праця.

[1] Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов: Итоговый отчет, 1990 год.— Киев, 1992.— 189 с.
[2] Там же.— С. 5, 7.
[3] Там же.— С. 76.
[4] Там же.— С. 20.
[5] Там же.— С. 23.
[6] Там же.— С. 71.
[7] Kosyk W. I. Der Hunger — Genozid in der Ukraine 1932 bis 1933 // Jahrbuch der Ukrainekunde 1983 (Munchen).— S. 95; Stephan Merl War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowietunion wirklich notwendig // Osteuropa. 1984.— N 5.— S. 329—344.
[8–9] Колективізація та голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів.— К., 1992.— С. 548.
[10] Международная комиссия по расследованию голода на Украине...— С. 23.
[11] Великий голод в Україні 1932—1933.— Торонто, 1988.— С. 41.
[12] Мороз Валентин. Голод 33 року й українізація // Сучасність.— 1983.— № 10.
[13] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 473, арк. 1.
[14] Там же, спр. 482, арк. 47.
[15] Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 1079, арк. 130; оп. 9, спр. 101, арк. 19—29.
[16] Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.— Харьков, 1927.— С. 12.
[17] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 25, арк. 31.
[18] Там же, оп. 6, спр. 1079, арк. 130.
[19] Див.: Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 234, 249, 322, 531.
[20] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1079, арк. 108.
[21] Там же.— арк. 130.
[22] Там же.— оп. 8, спр. 23, арк. 65—66.
[23] Голод 1932—1933 років на Україні...— С. 405.
[24] Там же.— С. 478.
[25] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 23, арк. 28.

[26] Там же, оп. 7, спр. 698, арк. 3.
[27] Голод 1932—1933 років на Україні...— С. 397, 405, 407, 409, 412, 477—478.
[28] Международная комиссия по расследованию голода на Украине...— С. 114, 173.
[29] Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» // Голос України.— 1993.— 26 лютого.

М. І. Мірошниченко (Київ), В. І. Мірошниченко (Київ)

До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки

Освітня політика комуністичної партії й радянського уряду 20-х років уособила в собі дві суперечливі тенденції в розвитку української культури цього періоду. З одного боку, вперше діставши підтримку з боку держави, вона переживала небачений раніше розквіт і піднесення, а її здобутки поширювалися серед народу завдяки політиці українізації, яка ототожнила українську культуру з освітою. З другого, — (майже одночасно з цим) створювалися умови, за яких ця культура позбувалася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до взірців так званої «пролетарської культури», що її насаджувала правляча партія — РКП(б) — та більшовицький уряд у Москві. Головний постулат останніх полягав у тому, що для пролетаріату не існує якихось штучно створених національних перегородок. Для них поняття «пролетарської культури» було синонімом всеросійської.

Поставивши за мету збудувати новий соціально-економічний лад, більшовики сприяли якомога більшій активізації культурних процесів, але прагнули спрямувати їх на розрив з «проклятим минулим» насамперед шляхом знищення «буржуазної» школи й заміни її «соціалістичною», радянською, тобто пролетарською. Однак різне бачення багатьма партійними та державними функціонерами перспектив такого будівництва зумовили неоднакове розуміння ними фундаментальних засад радянської освіти. В РСФРР в основу освітньої політики було покладено принцип єдиної трудової політехнічної школи, що відповідало програмним положенням РКП(б). В Україні ж становлення освітньої системи базувалося на принципах вузькофахової професійної освіти.

Положення про необхідність саме такого підходу до цієї справи обговорювалися (і дістали відповідне відображення в підсумкових документах) на трьох Всеукраїнських нарадах з питань освіти (березень 1920 р., серпень 1920 р., червень 1921 р.) і V Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1921 р.). Законодавчо вони були закріплені в «Кодексі законів про народну освіту», введеному в дію 25 листопада 1922 р. постановою ВУЦВК від 22 листопада того ж року. Як підкреслювалося в резолюції III Всеукраїнської наради з питань освіти, «всі загальноосвітні гуманітарні заклади, як вищі, так і середні (академії, університети, вчительські семінарії, загальноосвітні середні навчальні заклади і т. п.) закриваються. Всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мають бути реформовані в свій нормальний тип з таким розрахунком, щоб... відповідали стану професійної освіти» [1].

Багато хто в той час був переконаний, що вузькопрофесійна освіта — єдино можливий шлях до виховання всебічно розвинутої особистості. Якийсь Тарас В. у статті «Диктатура пролетаріату і народна освіта» писав, що необхідно «абсолютно дощенту знищити стару форму освіти», а натомість здійснити «повну і глибоку її професіоналізацію і індустріалізацію... Всіх перевести до станків і апаратів, а наукові сили — на фабрики і заводи... І лемент про те, що так не утворимо всебічно і гармонійно розвиненої людини є лише відлунням старого, інтелігентського сентименталізму» [2]. Заступник наркома освіти республіки Я. П. Ряппо в статті «Проблеми виховання та освіти в Радянській державі» чітко визначив мету вузькофахової професійної освіти: «На єдино реальному базисі — техніці, — писав він, — пролетаріат, як творець її, повинен звільнитися від буржуазної філософії, буржуазно-словесної школи... Пролетаріат повинен утримувати завоювання в математиці, хімії, природничих і соціально-економічних науках. Проблема виховання й освіти пролетаріату має вирішуватися в процесі виробництва і для виробництва» [3].

Варто зауважити, що соціально-економічний (у розумінні гуманітарний) цикл наук об'єднував такі напрями: адміністративно-організаторський, господарський, статистичний, фінансовий та юридичний [4]. Філософську, історичну, філологічну (в теорії) освіту могли здобути лише аспіранти науково-дослідних кафедр, які здійснювали відповідну роботу виключно прикладного характеру. В «Кодексі законів про народну освіту» підкреслювалося, що радянська держава ставить своєю метою планомірну організацію освіти, науково-дослідної роботи, що веде «до перемоги людини над матерією, часом, простором» [5]. Школа мала стати «школою колективної революційної боротьби (проти природи, проти відсталих форм виробництва, неосвіченості і т. п.)» [6]. Вона повинна була навчити праці як засобу опанування природи і посилення могутності людини у поєдинку з нею.

Поряд з вузькою професіоналізацією освіти Наркомос УСРР висунув ідею так званого монізму в ній. Суть останньої полягала в тому, щоб закрити не тільки гімназії та інші середні навчальні заклади, а й університети, які, на думку керівників наркомату, були «загальноосвітніми словесними школами», а натомість створити спеціалізовані інститути, що забезпечували б «синтез спеціальної і загальної освіти» [7]. Вища школа розглядалася вже не як навчально-науковий заклад, покликаний готувати високоосвічених фахівців, а як державне підприємство з притаманними йому виробничо-організаторськими функціями.

Університети в УСРР були ліквідовані протягом 1920 р., а університетська підготовка втиснута в тісні, обмежені рамки трьох спеціальних інститутів: медичного, народного господарства і народної освіти. Така структура не тільки не могла замінити собою університетів, а й не відповідала декларованим принципам — виховати творчу освічену особистість. Особливо невдалими виявилися інститути народної освіти з їх надуманими факультетами соціального виховання та професійної освіти, де у процесі навчання вузька спеціалізація переважала над загальнотеоретичною підготовкою майбутніх учителів.

Створення замість університетів галузевих інститутів на функціональній основі діячі Наркомосу УСРР називали процесом радянізації вищої школи» [8]. Вони були переконані, що саме професіоналізація освіти відповідає інтересам держави «диктатури пролетаріату», що тільки такій системі під силу виконати кардинальне завдання підготовки кваліфікованих робітників, «пролетарської інтелігенції» і цим сприяти створенню «пролетарської культури», яка грунтується на матеріалістичному світогляді. «Віджилими є для диктатури пролетаріату,— писав Я. П. Ряппо, — організаційні форми і вся система вищої освіти.

Ось чому поставлене на порядок денний питання не реформи, а революції — ліквідації університетів» [9].

Внаслідок «революційних перетворень» замість «буржуазної» системи загальноосвітніх шкіл та системи вищих навчальних закладів створювалася так звана єдина шкільна мережа, що включала в себе профшколу, технікум та інститут, і мережа спеціальних закладів — науково-дослідних кафедр, підпорядкованих Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) [10].

Загалом освітня система УСРР у 20-ті роки мала такий вигляд: виховання дітей віком від 4 до 8 років здійснювалося в дитячих садках та дитячих будинках; з 8 до 15 років — у дитячих будинках та семирічних трудових школах; в 15 років, після закінчення семирічки, підлітки за класовою ознакою вступали до профшколи з дворічним терміном навчання, якою завершувалася початкова освіта. За принципом організації навчання семирічки не були загальноосвітніми школами. В них, як і в профшколі, основна увага зосереджувалася виключно на підготовці молоді для виробництва і не ставилося завдання підготувати її до вузу. Вузи комплектувалися не за принципом послідовності в навчанні, а шляхом досконального відбору кандидатур через профспілки, комітети незаможних селян, партійні організації. Вищими навчальними закладами в УСРР протягом 1922—1929 рр. були технікуми та інститути. До технікумів приймалися особи з сімнадцятирічного віку. Тут готували фахівців вузької спеціалізації, яка ніякої інститутської підготовки не вимагала. Маючи таку освіту, наприклад, майстер шляхом набуття практичного стажу міг стати інженером, агрономом, економістом і т. п. В інститутах же здійснювалася підготовка адміністраторів, організаторів виробництва.

Фактично новостворена організація освіти була системою тупиків, що заважала випускнику навчального закладу нижчого освітнього щабля переходити до вищого. «Радянська система освіти, — писав Я. П. Ряппо,— збудована на простому і зрозумілому принципі навчання не для школи, а для життя, тому суть її полягає не в підготовці до наступного щабля школи, а в засвоєнні знань і навичок для певного трудового життя. Ось чому кожна з організаційних форм профосвіти — профшкола, технікум, інститут — мають цільову, закінчену спрямованість, і комплектування їх учнями відбувається виключно з представників трудового населення» [11].

Таким чином, усе звелося до ігнорування фундаментальної підготовки фахівців. Як початкові, так і вищі навчальні заклади орієнтувалися виключно на підготовку працівників для виконання вузько-практичних функцій. Водночас до другорядних були віднесені класичні та гуманітарні дисципліни й цілком заборонено вивчення основ релігії.

Широко впроваджуючи вузькофахову професійну освіту, керівники Наркомосу УСРР вважали її придатною для перехідного періоду. У звіті наркомату за 1923/24 навчальний рік зазначалося з цього приводу, що в 1918—1919 рр. ідея трудової політехнічної школи відповідала тогочасному уявленню про «прямолінійне» соціалістичне будівництво. Безпосередній перехід до соціалізму вимагав виховання нової людини, будівника нового суспільства, всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Тоді соціалістична революція прискорювала свій хід, наближаючи таким чином наступ революції світової, і, природно, на погляд авторів звіту, ідея трудової політехнічної школи відповідала цьому процесу [12]. «Ми підкреслюємо, — писав Я. П. Ряппо, — що реалізація політехнічної школи... відстрочена нами точно так, як відстрочений наступ соціалістичного ладу... Школа професійна — організація перехідного періоду» [13].

Вимушеним відходом від соціалізму керівники Наркомосу УСРР вважали нову економічну політику. Вони розглядали її як попередню

умову для «стрибка» в соціалізм, як підготовку до нього. Завдання освіти в таких умовах зводилося до виховання не стільки вільної творчої особистості, скільки покоління, здатного не лише підтримувати ідею казарменого соціалізму, а й втілити її в життя у світових масштабах. В одному із звітів Наркомосу УСРР підкреслювалося, що школа професійної освіти «...повинна створити те нове покоління дії, якому судилося перебудувати весь світ» [14]. Такий підхід до освіти багато в чому пояснюється вульгаризованим розумінням керівниками Наркомосу суті культури. Підходячи до останньої з утилітарних позицій, вони вбачали в ній тільки засіб служіння «перемігшому пролетаріатові». Навіть коли й використовувалося щось від «старої, буржуазної» культури, то обов'язково його прагнули перебудувати на «пролетарський лад». У країні з переважною кількістю безграмотного населення вузькофахова професійна освіта була простою, зрозумілою і доступною абсолютній більшості радянської молоді, оскільки вела до швидких результатів.

Важливо відзначити ще один фактор, який істотно вплинув на формування політики Наркомосу УСРР. Це голод 1921—1922 рр. в Україні. Витрати на народну освіту скоротилися тоді з 10,4% в 1920 р. до 2—3% у 1922 р., та й ці гроші здебільшого спрямовувалися на допомогу голодуючим дітям [15]. Слід врахувати й те, що купівельна спроможність карбованця в 1922 р. зменшилася порівняно з 1917 р. в 74 рази [16]. Голод спричинився до згортання діяльності шкільних закладів і навчання дітей. Лише 1923 рік, як засвідчує постанова ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р., став переломним у виході народної освіти з глибокої кризи [17]. Проте рівень її фінансування в 1922/23 навчальному році був у чотири рази меншим, ніж до війни, і становив лише 16 млн. крб.[18] До того ці затрати майже не давали ефекту, оскільки катастрофічно не вистачало підручників, навчальних посібників, обладнання, кваліфікованих викладачів. В таких умовах, як повідомлялося у звіті Наркомосу УСРР за 1923/24 навчальний рік, «органи освіти на чолі з урядом зосередили увагу на такій системі освіти, яка знизу доверху, від нижчої школи до кабінету вчених, дала б можливість перебудувати всі заклади народної освіти таким чином, щоб своєю організацією і способом навчання вони найбільше відповідали б інтересам робітників і селян, тобто були б економнішими, потребували б найменше затрат часу і давали б найкращий результат» [19]. В обстановці руїни й голоду український Наркомос змушений був орієнтуватися на вузькофахову професійну освіту, яка і коштувала дешевше, і швидше готувала працівника необхідної кваліфікації. В наступні роки курс на індустріалізацію країни сприяв остаточному закріпленню цієї орієнтації, про що повідомлялося у звіті наркомату за 1924/25 навчальний рік [20].

Врешті, важливо відзначити й те, що орієнтація Наркомосу УСРР на професійну освіту не обмежувалася лише навчальною і виховною функціями. Щоб зрозуміти цей підхід з погляду перспектив дальшого розвитку республіки, потрібно врахувати і політичний аспект проблеми. Наркоми освіти Гринько та Шумський, протиставляючи ідею національної культури і національної школи більшовицькому принципу централізму, бачили Україну в єдиному загальноєвропейському культурному процесі. А на той час в освіті багатьох розвинутих країн Європи домінував принцип професіоналізму й техніцизму. Саме професійна освіта з її орієнтацією на виховання «технічної» людини, озброєної останніми досягненнями науки й техніки, мала, на погляд керівництва Наркомосу, стати для республіки своєрідним «мостом» у європейську культуру. Без цього «моста» Україні важко було б прилучитися до цивілізації Заходу. Однак це було механічне приєднання, а не органічне вростання. У політиці Наркомосу УСРР присутня істотна деталь, яка відрізняла професійну освіту в Україні від професіоналізації даної сфери в розвинутих європейських країнах, де вона мала достатній

матеріальний базис і спрямовувалася на виховання загальної технічної культури. Основою ж української освіти була цільова виробнича підготовка. Весь процес навчання спрямовувався на зростання питомої ваги працівника-виконавця, а не творця, підвищення його вузькофахової кваліфікації на шкоду загальній технічній культурі, про що насамперед свідчить закриття університетів та виведення наукової роботи за межі вищих навчальних закладів.

Однією з важливих складових частин культурного життя України було формування нової інтелігенції. Провідна роль у цій справі відводилася вузам. У радянській історіографії побутує думка, що після жовтня 1917 р. вищі навчальні заклади були реорганізовані, насамперед з метою їх демократизації. Водночас при прийомі до них дотримувалися класового принципу, коли перевага віддавалася дітям робітників і незаможних селян, комуністам, комсомольцям, членам профспілок та комнезамів. Така ж точка зору закріпилася в підручниках і навчальних посібниках[21]. Логічно виникає запитання: чи був цей процес реорганізації демократичним, якщо при прийомі до вузів перевагу мали певні визначені верстви населення?

На наш погляд, ця неузгодженість грунтується на застарілому, почасти ідеологізованому розумінні демократії як влади трудящих. Тому, перш ніж розглянути дану проблему детальніше, вважаємо за необхідне зробити таке зауваження. Воно важливе для розуміння викладених далі думок. Класична формула греків «демократія — це влада народу» сьогодні не розглядається як єдине визначення цієї історичної реалії. (До такого висновку прийшли учасники міжнародного симпозіуму на тему: «Демократичні зміни в сучасному світі», що відбувся у столиці Тунісу в 1990 р.). Як свідчить історія, у «чистому вигляді» «влади народу» ніколи не було. За цим лозунгом завжди стояли певні суспільні сили, які відстоювали свої інтереси, а не народ у цілому.

Що ж до реорганізації вищих навчальних закладів та підготовки кадрів інтелігенції у 20—30-х роках то, здається, доречніше було б говорити про те, що цей процес підпорядковувався класовим імперативам, які стали однією з підвалин державної політики більшовиків у той період. Класовий підхід до проблем будівництва вищої школи не зводився лише до зміни соціального складу студентів на користь робітничої та селянсько-бідняцької молоді. Він передбачав також докорінну зміну форм побудови вищої школи (про що йшлося вище), методів організації навчального процесу та викладання, «оновлення» викладацького складу, ліквідацію автономії вищої школи та запровадження одноосібності влади ректора-комуніста або політкомісара вузу. Суть таких перетворень зводилася не так до якісних показників, як до реалізації ідеї «пролетаризації» нової інтелігенції, науки й освіти. У цьому зв'язку переконливим, на наш погляд, був виступ М. Бухаріна на XIII з'їзді РКП(б), у якому він, зокрема, підкреслив: «Питання про те, хто буде очолювати всі наші командні висоти, питання, отже, про те, як буде відшліфоване, як буде виліплене, освічене, треноване наступне за нами покоління, — це питання є центральним у ряді питань, розв'язання яких визначає остаточний результат боротьби між капіталізмом і соціалізмом... Завдання, яке стоїть перед нами, ... педагогічне і одночасно найвищою мірою важливе політичне... Адже нам доводиться дбати про те, щоб виліпити кваліфікованих професорів — наших професорів. Нам треба дбати про те, щоб з наших величезних лабораторій вийшли наші червоні специ; нам треба дбати про те, щоб належним чином була поставлена обробка матеріалу для того, щоб підготувати наших середніх функціонерів для будівництва соціалістичного суспільства»[22]. Отже, увесь процес навчання зводився до того, щоб підготувати інтелігенцію, яка беззаперечно слугувала б новій владі і не стала б в опозицію до правлячої більшовицької партії та ідеології комунізму. Як підкреслювалося на X з'їзді КП(б)У, вища школа поступово пере-

творювалася в «єдиний державний апарат для проведення комуністичної пропаганди серед усієї маси населення» [23].

Прагнення більшовиків створити армію «пролетарських спеців», щоб зміцнити свої позиції серед інтелігенції, було в умовах боротьби за посилення радянської влади закономірним. Негативне ж тут полягало в тому, що ця політика зумовила значну деморалізацію в середовищі певних суспільних верств, оскільки, здійснюючи її, більшовицька влада вміло використовувала соціальне розшарування, звичайні людські заздрощі. Знання, талант поступилися місцем амбіціям та переконанню в тому, що класовий підхід може повністю компенсувати відсутність знань і культури. В цьому зв'язку варто навести як приклад лист старої вчительки Є. Мігуліної до наркома освіти М. Скрипника (1927 р.). Вона писала: «Послухайте стару безпартійну вчительку. Я готовлю до вузів комсомольців, партійців, дітей робітників та селян. Не можу передати, як зболілася моя душа. На мене завжди жахливе враження справляє відношення сучасної молоді до питання вступу до вузу. Йдуть на всякі хитромудрощі, аби лишень вступити. Вчитися як належить серйозно не бажають. Курс навчання проходять абияк. На моральну відповідальність перед країною нема і ознаки. Якщо ти, вчителька, вимагаєш знання предмета — ти відстала, у тебе буржуазний підхід.

Це від буржуазії вимагають знань, а ми, мов, і так пройдемо, за класовою ознакою. Я робітник чи я комсомолка — з мене нічого і питати.

Мені, безпартійній, часто приходить на думку: суть класового підходу полягає в тому, щоб готувати кадри керівників, спеців із своїх. Які ж це будуть керівники, специ? Чого вони можуть навчити? Чим і ким вони можуть керувати?.. Держава даремно витрачає на них кошти. Адже потрібні і свої професори. Старі перемруть, хто ж їх замінить? Яка це буде зміна? Більшість з них будуть людьми без знань і без моральної відповідальності перед своєю країною, якій вони готують сюрприз в особі самих себе.

Увесь трагізм полягає в тому, що вони ніяк не можуть зрозуміти, що партієць, робітник повинен більше знати, ніж виходець із буржуазного класу, якщо він прагне його витіснити.

«Ви проходьте зі мною тільки те, що запитують на екзамені; все інше мені не потрібне».

— Невже вас не цікавить фізика, наприклад?

— Настільки, скільки вона потрібна в межах програми.

— Ну, а знання? Це дуже цікавий предмет.

— Знання? Адже всього не перевчиш. Хай буржуї цим займаються. Від них треба вимагати знань, а мені б витримати як-небудь — і я вступлю.

Ось до чого довели, ось до чого перекрутили класову лінію... Хитромудрування, обман на екзамені — будь ласка. Партію обманювати не можна, а в даному випадку можна... Пролетарську молодь розбестили. Це не потяг до навчання, це переважно потяг до диплома...» [24].

У листі старої вчительки помічена потворна тенденція до переродження головного лозунга більшовицького перевороту 1917 року — про соціальну справедливість. Її поступово почали розуміти як соціальну винятковість певних класів і верств (робітниче або бідняцьке походження!), за яку, на думку багатьох їх представників, мали належати суспільні привілеї. Абсолютизація принципу класового відбору до вищої школи не мала нічого спільного з демократичними принципами, проголошеними в жовтні 1917 р. Така «демократизація» перетворилася на справжню дискримінацію для представників «непролетарських» верств. Свідченням цього є комплектування вузів шляхом розверстки через профспілки, комнезами, партійні організації; конкурсний відбір

із збереженням куріального принципу; періодичні чистки студентського складу.

Аналогічна політика проводилася й щодо «старої» професури вищих навчальних закладів.

Як відомо, до революції царська Росія в цілому відчувала серйозну нестачу викладацьких, наукових та науково-педагогічних кадрів. Це стосувалося й України. З 1914 по 1922 рр. у підготовці вузівських викладачів існував своєрідний вакуум, зумовлений світовою війною та громадянською смутою. Політика «воєнного комунізму» з її нетерпимістю, безкомпромісністю й жорстокістю аж ніяк не сприяла залученню інтелігенції на бік Радянської влади. Одні її представники перейшли в табір противників революції, інші — емігрували, а треті зайняли вичікувальну позицію.

Неоднозначне ставлення інтелігенції до жовтневих подій визначило однаковий класовий підхід до неї з боку нової влади. Заступник наркома освіти республіки Я. П. Ряппо писав: «Уся без винятку інтелігенція вела боротьбу з робітничим класом та його ідеологією на культурному фронті» [25]. Тому «всілякі ліберальствуючі вчені й інтелігенція, — зазначалося в огляді «Про стан української організації КП(б)У до п'ятих роковин соціалістичної революції», — повинні бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада» [26]. «Проблема» розв'язувалася просто: до тих, хто відповідав вимогам радянської влади, вживалися заходи щодо перевиховання їх у дусі марксизму (контроль здійснювався через нову систему управління вузами); до тих же, хто не задовольняв ці вимоги, застосовувалися репресії. Так, у закритому листі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя Й. Сталіну, В. Молотову та В. Куйбишеву (жовтень 1922 р.) повідомлялося, що «робота по ліквідації зміновіхівської професури закінчена; всього вилучено на Україні 70 осіб, з них частина випроваджена за кордон, частина — на Північ. Тепер настрій інтелігенції можна охарактеризувати: готові служити і не розмірковувати» [27]. Та частина інтелігенції, яку обминули репресії, зберегти свій політичний нейтралітет уже не могла.

Для забезпечення безпосереднього контакту та цілковитої «солідаризації» вузівської інтелігенції з партією, неухильного керівництва більшовицькими директивами в науковому і громадському житті створювалися секції наукових працівників, профспілки працівників освіти. У 1928 р. виникло Українське товариство працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. Статут цієї організації вимагав від її членів повного підпорядкування вимогам партії і радянської держави.

На кінець 20-х років у країні склався певний політико-ідеологічний комплекс. Його суть полягала в тому, що духовне життя розглядалося тільки крізь призму політики, яка, в свою чергу, завжди спрямовувалася ідеологією. Для «виховання» немарксистських професорів створювалися гуртки з вивчення поточної політики, історії ВКП(б), діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії. Одночасно вживалися заходи до підготовки молодих науково-викладацьких кадрів. Добір аспірантів здійснювався виключно на класових принципах і контролювався Центральним Комітетом КП(б)У. При ЦК діяла спеціальна комісія у справах прийому комуністів до аспірантури [28]. Головним критерієм добору кандидатів в аспіранти була відданість партії та новій владі, а наукові здібності (чи їх відсутність) часто не враховувалися. Це нерідко заважало справі, спричинялося до низької якості підготовки аспірантів та породжувало суперечки у вузівських колективах. У доповідній записці Укрнауки в ЦК КП(б)У (1924 р.) повідомлялося, що професори вищої школи пропонують до аспірантури таких кандидатів, які нерідко «не відповідають вимогам радянської політики, тому ці кандидатури відхиляються студентськими і профспілковими організаціями; і, навпа-

ки, студентські організації, пропонуючи кандидатів, звертають увагу не на здібності, успішність, а виключно на їх громадську цінність, що викликає заперечення з боку викладачів» [29].

Серйозною перепоною на шляху поповнення аспірантури талановитою молоддю були низькі заробітна плата викладачів вузів та стипендія аспірантів. З цих причин, як свідчить доповідна записка Укрнауки в Раднарком УСРР від 15 червня 1929 р., молоді спеціалісти після закінчення вузів з більшою охотою йшли на виробництво, а не в аспірантуру [30].

Розширення мережі вузів вимагало відповідної комплектації їх викладачами, яких катастрофічно не вистачало. Частково потребу в них компенсували шляхом залучення до викладацької роботи фахівців, переважно комуністів, з виробництва. Їх у 1925 р. у вузах України працювало 2500 чол. при загальній кількості викладачів 5000 [31]. Варто зауважити, що головним критерієм досвідченості таких працівників були не знання, не педагогічна майстерність, а відданість ідеям більшовицької партії та новій владі. Основна увага при їх доборі зосереджувалася на соціальному стані, партійності, участі в громадській роботі. Переважна частина висуванців не мала необхідної освіти й знань, достатньої компетенції. Наприклад, у довідці Чернігівського сільськогосподарського інституту про таких викладачів повідомлялося, що досвід залучення спеціалістів з виробництва до праці у вузі призводить до негативних наслідків, оскільки висуванці ставляться до неї як до другорядної [32].

У січні 1927 р. в Наркомос України та ЦК КП(б)У було направлено листа, під яким підписалися академіки С. Єфремов, О. Новицький, ряд професорів, художників — загалом 24 чол. У листі йшлося про стан навчання студентів Київського художнього інституту викладачами-висуванцями. «Ми, митці і громадяни, наголошувалося в цьому документі, — сміло і відверто підносимо свій голос проти тих недоцільних експериментів, що відбуваються в осередкові української культури — м. Києві, у великому за своїм значенням мистецькому закладі — Київському художньому інституті. Ті експерименти не тільки не можуть сприяти підвищенню мистецького розвитку молоді, що здобуває там освіту, а, навпаки, можуть тільки сприяти цілковитому культурному здичавінню. Неграмотність і безпорадність, яку виявляє молодь у своїх працях, свідчить про те, що молодь не набуває потрібних їй знань у мистецтві і, таким чином, держава позбавляється корисних робітників у будучині, витрачаючи марно свої кошти... Це свідчить про відсутність висококваліфікованих працівників, навіть більше, свідчить про цілковиту неграмотність тих, хто взяв на себе місію навчити мистецької грамоти ту молодь, що прийшла в інститут по науку... На професорських посадах сидять некваліфіковані, недосвідчені особи, ...що часто й густо не отримали навіть фахової освіти або допіру скінчили ВИШ (вищу школу.— *Авт.*) і самі потребують ще науки й удосконалення. Щодо системи навчання, можна сміливо сказати, що ніякої якісної системи навчання інститут не має» [33]. В такому ж стані перебували й інші вузи республіки. Наприклад, у тезах доповіді ректора Харківського інституту народного господарства про реорганізацію цього навчального закладу повідомлялося, що «...переважна більшість тих, хто закінчує інститут, оперувати теоретичними знаннями не в змозі і в своїй практичній діяльності перетворюються в ремісників, які можуть працювати на основі певної кількості завчених навиків» [34]. А на IV пленумі Укрнауки (1926 р.) при обговоренні питання про стан вищої школи підкреслювалося, що до «революції вища школа була високим авторитетом в Україні. Сьогодні ми втрачаємо цей авторитет» [35].

Однак, незважаючи на відзначені недоліки, кількісні результати, досягнуті завдяки перетворенням у вищій школі, були вражаючими. Вже на початок 1925 р. двоє з кожних 10 000 жителів України навча-

лися у вищих навчальних закладах. За цим показником Україна займала п'яте місце в ряду таких країн, як США (5,1 чол.), Австрія (3), Болгарія (3), Німеччина (3), Бельгія (1,5), Англія з колоніями (0,8 чол.) [36]. На кожні 100 000 чол. населення — 8 закінчили медичні вузи [37]. На кожні 10 000 робітників припадало 28 інженерів [38]. На кінець 1930 р. в Україні налічувалося 155 вузів і втузів із загальною кількістю студентів 69 095[39]. Наведені тут дані, безумовно, свідчать про те, що радянському урядові вдалося зробити освіту доступнішою, ніж будь-коли раніше. І в цьому було позитивне значення здійснених перетворень. Однак саме через радянську систему освіти у «пролетарську» культуру широко розчинялися двері догматичних аксіом вульгаризованого марксизму, переповненого запереченням усього «буржуазного». Відповідно моральні принципи підпорядковувалися так званим класовим імперативам. Цілеспрямовано, дотримуючись спотвореного класового підходу до освіти, держава проводила курс на зниження авторитету вищої школи, кваліфікаційного та загальнокультурного рівня інтелігенції.

Отже, завдяки освіті новим поколінням прищеплювалися радянські цінності, що зводилися до цінностей так званої диктатури пролетаріату, а насправді — вузького кола функціонерів владної установи партії — ЦК РКП(б). Обличчя кожного народу, його культурний прогрес визначаються насамперед не кількістю освіченого населення та дипломованих спеціалістів (хоч, звичайно, значення цього показника принижувати не слід), а рівнем професійної культури, здатної не лише акумулювати світовий досвід, а й забезпечити його розвиток. Класовий же підхід до проблем освіти унеможливлював цей процес, більше того він призводив до морального та духовного зубожіння народу.

[1] Третье Всеукраинское совещание по просвещению (15—17 июня).— Харьков, 1922.— С. 9.

[2] Всеукраїнська нарада по народній освіті // Листівка оргбюро по скликанню II Всеукраїнської наради по народній освіті.— Харків, 1920, 19 серп.

[3] Путь просвещения.— 1922.— № 4.— С. 4—5.

[4] Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Зб. документів.— К., 1960.— Т. 1.— С. 161.

[5] Там же.— С. 157.

[6] Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і держ. управління України, ф. 166, оп. 4, спр. 217, арк. 76 (далі — ЦДАВО).

[7] Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920—1924): Сб. статей и докладов.— Б. м., 1925.— С. 4—5.

[8] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 717, арк. 248—250.

[9] Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции...— С. 4—5.

[10] Резолюція III Всеукраїнської наради по освіті // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 248, арк. 30—31.

[11] Ряппо Я. П. Октябрь и просвещение // Путь просвещения.— 1924.— № 10.— С. 12.

[12] Народна освіта на Вкраїні: (Народний комісаріат освіти УСРР. Звіт за 1923/24 навчальний рік).— Червоний шлях.— 1924.— С. 5.

[13] Ряппо Я. П. От гимназии к профшколе, от университета к техникуму и институту // Путь просвещения.— 1924.— № 10.— С. 51—52.

[14] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 24, арк. 45.

[15] Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.).— К., 1965.— С. 18.

[16] Сироткин В. Уроки нэпа // Известия.— 1989.— 10 марта.

[17] Культурне будівництво в Українській РСР...— С. 268.

[18] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 109, арк. 147.

[19] Там же, арк. 150.

[20] Там же, оп. 7, спр. 1, арк. 3.

[21] Див., наприклад: Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн. Навч. посібник / Мельник Л. Г., Верстюк В. Ф., Демченко М. В. та ін.— К., 1992.— Кн. 2.— С. 307.

[22] XIII Всероссийский съезд Коммунистической партии (большевиков): Стеногр. отчет.— М., 1924.— С. 538—539.

[23] X з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20—29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт.— 1928.— С. 476.

[24] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 268, арк. 248.

[25] Ряппо Я. П. Проблемы воспитания и образования в Советском государстве // Путь просвещения.— 1922.— № 4.— С. 7.
[26] Известия ЦК КП(б)У.— 1922.— № 10—11.— С. 4.
[27] Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 988, арк. 50 (далі — ЦДАГО).
[28] Там же, спр. 1076, арк. 46; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9086, арк. 2.
[29] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9086, арк. 1—2.
[30] Там же, спр. 7713, арк. 322.
[31] Там же, оп. 5, спр. 733, арк. 80 зв;
[32] Там же, оп. 6, спр. 1343, арк. 28.
[33] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2491, арк. 41—42.
[34] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4. спр. 196, арк. 61.
[35] Там же, оп. 5, спр. 733, арк. 199.
[36] Там же, оп. 4, спр. 120, арк. 211.
[37] Там же, оп. 5, спр. 876, арк. 18.
[38] Там же, оп. 4, спр. 120, арк. 213.
[39] Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.).— Харків, 1974.— С. 25.

В. О. Замлинський (Київ), М. Г. Палієнко (Київ)

Журнал «Киевская старина» під царською цензурою

Розвиток літератури й періодичної преси у будь-якій країні світу неможливо розглядати у відриві від історії цензури. Вона виникла майже одночасно з появою перших рукописних книжок, а основні її функції почали формуватися ще за часів Римської імперії. У середні віки в Західній Європі існувала духовна цензура. Контроль над літературою здійснювався церквою. Із зміцненням абсолютистського ладу і бюрократизацією державного апарату в більшості країн цензурні функції почали виконувати спеціальні державні установи. Цензура набула у той час особливого значення внаслідок появи перших друкованих книжок, а невдовзі і періодичних видань. Щоб запобігти поширенню творів, шкідливих з точки зору пануючої ідеології, здійснювався нагляд за всіма друкованими виданнями.

Протягом XVI ст. цензуру було запроваджено в усіх країнах Західної Європи. Однак поступово з посиленням демократичних елементів у суспільстві і виходом буржуазії на авансцену політичного й громадського життя в більшості з них вона ставала лояльнішою. Заміна абсолютизму конституційним ладом у цілому ряді західноєвропейських держав взагалі привела до скасування цензури в XIX ст. Проте в Російській імперії саме тоді цензурна система остаточно сформувалася і набула досить загрозливого характеру. Законодавчо її мету й функції було закріплено цензурними статутами 1804 р., 1826 р. й 1828 р. та Тимчасовими правилами про цензуру і друк 1865 р.

Крім загального цензурного законодавства, існували окремі акти і циркуляри, що регулювали друкарську справу в українських землях Російської імперії. Таким чином, розглядаючи ставлення цензури до видавничої справи в Україні XIX ст., неможливо обмежитися загальноросійським законодавством. Необхідно взяти до уваги й Валуєвський циркуляр 1863 р., яким заборонялося друкування книжок українською мовою, та Емський акт 1876 р. про заборону видання оригінальних творів українською мовою і українські переклади з інших мов, а також ввезення українських книжок з-за кордону, постановку театральних вистав українською мовою тощо. Українська культура перебувала в пригнобленому, приниженому положенні. Саме право її існування підлягало сумніву, а на українську мову було накладено тавро негід-

ного для писання «високої» літератури та викладу наукових сентенцій «малороссийского наречия», що ним користується лише неписьменне селянство.

Отже, друкування українською мовою будь-якого наукового чи художнього періодичного видання було в той час неможливим. Тому заснування в Петербурзі громадсько-політичного й літературно-художнього журналу «Основа» мало величезне значення не лише для розвитку української періодики, а й культури взагалі. Однак це явище, на жаль, мало тимчасовий характер (журнал виходив тільки у 1861—1862 рр.). І лише з появою у Києві в 1882 р. журналу «Киевская старина» українська громадськість здобула на довгі роки друкований орган, який був цілком присвячений українознавчій тематиці. Це була значна перемога так званих українофілів над реакційною політикою царського уряду в українському питанні.

Серед проблем, пов'язаних з історією виникнення й видання першого українського історичного журналу, певний інтерес становлять стосунки, що склалися між його редакцією та цензурними органами. Саме цензурні документи несуть у собі фактичну інформацію про період виникнення видання, затвердження його програми, склад редакційного колективу. Однак особливо цінними є матеріали, що стосуються правки текстів, заборони деяких публікацій цілком або вилучення з них окремих місць чи фактів. Дослідники В. Розенберг та В. Якушкін у монографії «Русская печать и цензура в ее прошлом и настоящем» зауважували, що «...для того, щоб правильно оцінити твір будь-якого письменника, те чи інше періодичне видання, що завжди більше чи менше відбиває в собі питання, ідеї часу, необхідно мати на увазі цензурні умови, що впливали на ці твори друку. Ми лише тоді маємо можливість міркувати про письменника, про його погляди, про його ставлення до сучасних йому громадських завдань, коли візьмемо до уваги ступінь свободи, що йому дозволена, ступінь можливості висловлювати йому власні думки щодо релігійних, суспільних, політичних, наукових питань» [1].

Завдання історика в процесі дослідження журналу, зокрема історичного, полягає в критичному розборі усього комплекту журнальних публікацій, за допомогою чого можна оцінити його роль у громадсько-політичному й науковому житті суспільства. Проблему відносин «Киевской старины» з цензурою вперше було порушено на сторінках журналу «Бібліологічні вісті» українським фольклористом і літературознавцем В. В. Даниловим [2]. Його стаття грунтується на документах Головного управління в справах друку і становить особливу цінність завдяки широкому використанню першоджерел. В. Данилов ретельно відобразив факти і процитував цензурні документи, не вдаючись до теоретичних узагальнень і висновків. Його дослідження має значення, власне, постановкою проблеми і акцентуванні уваги істориків на дальшій її розробці.

Наявність цінних архівних документів з історії діяльності журналу «Киевская старина» дає можливість сучасному історикові докладно відобразити його стосунки з цензурою в контексті розвитку української національної свідомості в останній чверті XIX — на початку XX ст. Джерельну базу вивчення порушеної проблеми становлять матеріали фондів Канцелярії київського окремого цензора (ф. 294), Київського тимчасового комітету в справах друку (ф. 295), Канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора (ф. 442), які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, та фонд редакції журналу «Киевская старина» (ф. 112), що зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського Академії наук України. Найважливіше значення мають документи Головного управління в справах друку про видання в м. Києві щомісячного історичного журналу «Киевская старина», що

зберігаються в Санкт-Петербурзі в Державному історичному архіві Росії (ф. 776, оп. 12, спр. 50). Нами використано їхні фільмокопії, які знаходяться в ЦДІА України [3].

Стосунки журналу з органами цензури включають кілька ключових моментів, пов'язаних з періодами створення журналу та розгортанням його діяльності. Програма журналу відбивала інтереси і погляди українських громадівців — прогресивного кола української інтелігенції, що виступала за відродження й розвиток національної культури. Серед засновників журналу були такі видатні наукові і громадські діячі, як В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, М. І. Петров, П. Г. Житецький, О. І. Левицький та ін. Вони розробляли програму і структуру часопису та уособлювали наукове й громадсько-політичне обличчя журналу. Водночас велику роль у його діяльності відіграли редактори Ф. Г. Лебединцев (1882—1887), О. С. Лашкевич (1888—1889), Є. О. Ківлицький (1890—1892) та В. П. Науменко (1893—1906). Саме вони здійснювали добір матеріалів, формували номери журналу, спілкувалися з органами цензури та вели офіційне листування. Особливе місце в історії «Киевской старины» належить двом її редакторам — Ф. Г. Лебединцеву та В. П. Науменкові, які докладали багато зусиль, щоб протидіяти цензурним перешкодам.

Основні відомості про початок видання журналу знаходяться у «Справі Канцелярії київського окремого цензора про дозвіл дійсному статському раднику Феофану Гавриловичу Лебединцеву видавати у Києві щомісячний історичний журнал «Киевская старина» [4] та у «Справі Головного управління в справах друку про видання у м. Києві історичного журналу «Киевская старина» [5]. 4 серпня 1881 р. Ф. Г. Лебединцев звернувся до Головного управління в справах друку з проханням дозволити йому видання журналу без попередньої цензури [6]. Програма, що була надіслана разом з проханням, відбивала наукові погляди «значного за своїм складом гуртка київських професорів та інших вчених, знавців і любителів південноросійської старовини», що ставили собі за мету дослідження минулого життя «південної половини Росії» і ознайомлення з ним широкого кола читачів [7]. Розгляд цієї справи набув досить затяжного характеру, оскільки чиновники від цензури мали заручитися сприятливими відгуками з боку місцевої влади. Начальник Головного управління в справах друку князь П. П. Вяземський звернувся особисто до київського, волинського і подільського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна і таємного радника М. В. Юзефовича з проханням повідомити йому свої думки і зауваження з приводу клопотання Ф. Г. Лебединцева. Наприкінці серпня 1881 р. вони дали позитивну відповідь [8]. Програму майбутнього видання і формулярний список його редактора віддали на ретельне вивчення до петербурзького цензурного комітету і лише 17 жовтня 1881 р. вони були представлені до затвердження міністру внутрішніх справ М. П. Ігнатьєву. П. П. Вяземський зауважував, що можна дозволити Лебединцеву видавати журнал, по-перше, з огляду на його високу освіченість, бездоганну службу, зрілий вік (53 роки) і забезпечене становище та, по-друге, беручи до уваги спеціальний і науковий характер видання. Однак мрії київського гуртка про видання журналу без попередньої цензури не здійснилися. П. П. Вяземський окремо спинявся на цьому пункті і підкреслював, що «на підставі Височайшого наказу правительствующому сенату 6 квітня 1868 р. особисті безцензурні видання можуть бути дозволеними тільки в Петербурзі і в Москві» [9].

23 жовтня 1881 р. Головне управління в справах друку повідомило київського окремого цензора про дозвіл Ф. Г. Лебединцеву видавати журнал «Киевская старина» за затвердженою програмою і обов'язково з умовою попередньої цензури [10]. Зміни в програмі й назві, передплатної ціни (а вона становила 8 крб. 50 коп. на рік) та місця видання могли робитися лише із спеціального дозволу міністра внутрішніх

справ. Згідно з Тимчасовими правилами 1865 р. попередня цензура полягала в тому, що матеріали кожного номера в рукописах або з коректорськими правками подавалися до цензурного комітету (у Києві — до окремого цензора), який мав право вилучати окремі статті чи відомості з тексту або й зовсім забороняти матеріали до друку.

Програму «Киевской старины» було затверджено 17 жовтня 1881 р. Нею передбачалися самостійні дослідження з історії Південної Росії (назву «Україна» автори не могли вживати) і підготовка різнорідних матеріалів до них у вигляді особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, розповідей, біографій, описів матеріальних пам'яток старовини, а також «нотаток про все загалом, що складає належність і характерну особливість народного побуту, який склався історично і є проявом народної творчості і світогляду...» [11]. Окремо виділявся бібліографічний розділ, до якого планувалося включати відомості про книжки і статті з української історії, що виходили у Росії та за кордоном (йшлося насамперед про галицькі й польські видання), та критично їх розглядати. Журнал мав бути ілюстрований, тобто виходити з портретами, малюнками, картами.

Така досить широка програма свідчила, що видавці віддавали перевагу документальним матеріалам з історії України. І справді, документи з громадсько-політичної, економічної, культурної й побутової історії українських земель становили основний обсяг публікацій у журналі протягом усього 25-річного періоду його існування. Саме через це «Киевская старина» оцінюється сучасною українською історіографією як важливе історичне джерело. На сторінках журналу висвітлювалася історія України і її народу, що замасковувалася такими русофільськими термінами, як «южная половина России» і «малорусская народность». Цензурними вимогами заборонялося не тільки використання окремих понять, а й взагалі української мови в суто наукових текстах. Саме навколо публікацій документів, філологічних досліджень та белетристичних творів мовою оригіналу, тобто українською, і точилася боротьба між авторським колективом та цензурою.

Отже, до друку було дозволено перший український історичний журнал. Однак провідні ідеологи російського самодержавства не визнавали окремої від Російської імперії історії України. Про негативне ставлення правлячих кіл до видання «Киевской старины» свідчать рядки з листа відомого російського історика М. Оглобліна до Ф. Лебединцева. «Вас цікавить думка Каткова про «Киевскую старину», — писав, зокрема, він.— Прямого відгуку його не знаю, але ось Вам посередній: відомий Вам мій колега Востоков почав нещодавно писати до «Моск[овских] вед[омостей]» рецензії на історич[ні] вид[ання], в тому числі хотів ввести постійні відчити і про «Киев[скую] стар[ину]». Написавши статтю про останню, він здав її п. Петровському (секретар і відповідальний редактор «М[осковских] в[едомостей]»), але той повернув її, бо Мих[айло] Никиф[орович] (мається на увазі М. Н. Катков.— В. З., М. П.), «не визнає ні Малоросії, ні Білорусії і пр., а знає одну Росію», а тому не схвалює органу, що присвячений вивченню місцевої історії, вважаючи, що хоч це вивчення і не переслідує цілей сепаратизму, але несамохіть натякає на ці цілі. Хоч «М[осковские] в[едомости]» і не виступають проти «Киевской старины», але вважають за благо обійти її мовчанням» [12]. Відгук про «Киевскую старину» впливового російського громадсько-політичного діяча, видавця промонархічної газети «Московские ведомости» М. Н. Каткова яскраво характеризує ставлення російських видань до журналу і посередньо пояснює причини відхилення урядом прохання про матеріальну допомогу.

Цілком закономірно, що ставлення правлячих кіл до «Киевской старины» дістало відображення і в діях цензури. Контроль за ним, як і за іншими друкованими виданнями у Києві, здійснював київський

окремий цензор. На той час було два окремі цензори (із закордонних та внутрішніх справ), посади яких було запроваджено у грудні 1865 р. Але у 70—80-х роках відбулося фактичне об'єднання їхніх функцій у зв'язку із збільшенням кількості місцевих і порівняно невеликою кількістю іноземних видань. Цензорами були тоді досить помітні з власними поглядами на контроль за пресою особи — В. Л. Рафальський та Б. М. Юзефович. Головне управління в справах друку почергово очолювали П. П. Вяземський (1881—1882), Є. М. Феоктистов (1883—1896), М. П. Соловйов (1896—1900). Саме вони й формували ставлення цензури до журналу. «Судити про те, що відбувалося в Південно-Західному краї, — писав згодом у своїх спогадах Є. М. Феоктистов,— я міг лише частково, на підставі тих справ, що були зосереджені в Головному управлінні друку. Серед паперів, які збереглися у мене, є листи київського цензора В. Л. Рафальського, одного з найрозумніших і благородних діячів, листи, що проливають світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів — усієї саранчі, для боротьби з якою були потрібні енергійні зусилля, а уряд задовольнявся лише деякими півзаходами» [13]. Це різко негативне ставлення до національних рухів в імперії взагалі позначилося й на змісті журналу «Киевская старина».

Постать київського окремого цензора В. Л. Рафальського досить чітко вимальовувалася з його офіційного листа до Головного управління, де він виклав принципи своєї роботи. «Цензор повинен,— писав, зокрема, В. Л. Рафальський, — ревниво охороняти релігію, державні наші основи і моральні правила. Особливо енергійно він повинен протидіяти пропаганді соціалістично-революційних ідей і нігілізму. У сфері місцевих інтересів він повинен пам'ятати, що цей край — колиска нашої держави — повинен бути і залишатися російським, а тому він зобов'язаний усувати всі протилежні і ворожі намагання й тенденції, від кого б вони не виходили: належить усувати кожну спробу пропагувати політичне відокремлення і відчуження» [14].

Таким чином, український національний рух розвивався в дуже складних умовах. Діяв Емский акт 1876 р. Українське слово все ще не могло вільно звучати. Залишилося дозволеними цензурою засобами реконструювати минуле українського народу, стверджувати його історичне право на рівноправне існування поряд із «старшим» братом. Саме це завдання і поклала на власні плечі редакція «Киевской старины».

За часи перебування Ф. Г. Лебединцева на посаді відповідального редактора редакція «Киевской старины» чисто зовнішньо дотримувалася поміркованих поглядів і власну точку зору на українське питання доводила за допомогою історичних фактів і досліджень, майже не вдаючись до аналізу тогочасних політичних подій. Український громадський діяч і меценат Г. П. Галаган у листі до міністра внутрішніх справ графа Д. А. Толстого характеризував «Киевскую старину» як журнал «сторонній усякої тенденційності, що своїми статтями і відомостями багато спричиняється до правильного усвідомлення історичної долі і різних сторін минулого життя краю» [15]. Однак ставлення російської цензури до журналу було суперечливим. З одного боку, царські чиновники визнавали «благонадійність» журналу, з іншого ж,— вони не хотіли підтримувати орган українознавства. Про це, зокрема, свідчить той факт, як поставилися до клопотання Ф. Лебединцева про надання журналу державної грошової субсидії. Його підтримали попечитель Київської шкільної округи С. П. Голубцов, директор Петербурзької імператорської публічної бібліотеки А. Р. Бичков, а також М. І. Костомаров та Г. П. Галаган. Їхні особисті звернення і листи до міністра внутрішніх справ Д. А. Толстого, міністра фінансів Н. Х. Бунге та начальника Головного управління в справах друку Є. М. Феоктистова допомогли одержати у 1884 р. одноразову субсидію розміром 2000 крб. Сподівання ж на щорічну фінансову допомогу не здійснилися. Лише промонархічно настроєні органи, такі, наприклад, як журнал

«Русский архив» і газета «Киевлянин», протягом багатьох років діставали таку допомогу.

Одноразова державна субсидія не поліпшила становища журналу. Щорічний дефіцит коштів становив близько 3000 крб.[16]. Більше того, місцева русофільська преса розпочала кампанію проти журналу. Основні звинувачення були спрямовані проти застосування в журналі в окремих випадках української мови, забороненої височайшим указом 1876 р. Газета «Киевлянин» вимагала від редакції «Киевской старины» пристосовуватися до загальноросійських, а не гурткових цілей, хоча б через те, що «української» казни, як відомо, не існує»[17]. З боку цензури ця кампанія вилилася в нищення літери «і», яка замінювалася В. Л. Рафальським на «и». Це втручання, по-перше, ускладнювало правильне читання текстів і, по-друге, спотворювало зміст етнографічних та лінгвістичних досліджень. «Життя немає з цензором у цьому відношенні,— скаржився Ф. Лебединцев у листі до М. І. Костомарова. — Повернувшись у кінці січня з Петербурга, він з особистого наказу Феоктистова почав так креслити невеличкі малоросійські твори і окремі фрази, що вже набрані я викидав, а «Батюшок» (мається на увазі повість І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки і матушки». — В. З., М. П.) зовсім перестав друкувати, до надзвичайного жалю київської публіки»[18]. У листі до українського етнографа В. М. Ястребова від 29 лютого 1884 р. Ф. Г. Лебединцев просив не подавати етнографічний матеріал, доки не вирішиться питання з правописом, бо «висунуто жорстке гоніння на літеру «і», в якій нібито усе українофільство і яка противна нібито Височайшому повелінню 1876 р.»[19].

Ф. Лебединцев розпочав боротьбу з «новим правописом Рафальського-Феоктистова-Юзефовича» і 6 березня 1884 р. звернувся до Д. А. Толстого з проханням дозволити застосовувати в журналі науковий принцип друкування документів, а в україномовних текстах дотримуватися «фонетичного принципу», встановленого Академією наук для малоросійського словника[20]. Однак 12 квітня 1884 р. Головне управління в справах друку за наказом міністра внутрішніх справ оповістило Лебединцева, що його клопотання суперечить височайшому повелінню і не може бути задоволене[21].

Таким чином остаточно утвердилася цензурна сваволя щодо україномовних матеріалів у «Киевской старине». Цензурними правилами передбачалася дуже складна система перегляду друкованих текстів. Київський окремий цензор мав надсилати рукописи до Головного управління в справах друку, яке віддавало їх на розгляд Петербурзького цензурного комітету, який у свою чергу подавав до управління свої висновки. По закінченні цієї бюрократичної процедури начальник названого управління повертав переглянуті рукописи з резолюцією — дозволені чи не дозволені вони до друку.

Протягом 80-х років відбувалося становлення журналу як наукового історичного органу, утверджувалися його структура і зовнішній вигляд, вироблялися програмна спрямованість і наукові принципи добору та підготовки матеріалів до друку, кристалізувався авторський колектив і встановлювалися взаємини з цензурними органами. Але, незважаючи на значну наукову цінність, редакція постійно відчувала матеріальні труднощі, і не раз через нестачу коштів журнал опинявся на межі закриття.

Скрутне матеріальне становище примусило Ф. Г. Лебединцева шукати інших видавців. Харківські історики М. Ф. Сумцов і Д. І. Багалій пропонували перенести журнал до Харкова. Було знайдено й відповідну людину — гласного думи, харківського поміщика і українофіла Б. І. Філонова. «Неабияк готовий запропонувати цьому хороброму воїнові «Киевскую старину», — писав Ф. Лебединцев у листі до М. Сумцова. — Нехай назове її «Южнорусскою» да і веде з Богом у самому Харкові. Програма добра, справу налагоджено; усе від достатку зале-

жати буде»[22]. М. Сумцов провів переговори з Б. Філоновим й усією «харківською братією», зацікавленою в продовженні видання, але результати були негативними. «Філонов узяв би на себе видання «Киевской старины»,— писав він 16 листопада 1887 р. Ф. Лебединцеву, — і, як людина дуже багата, міг би щось і приплатити, принаймні на перших порах; але непереможною перешкодою переведення «Киевской старины» до Харкова стає відсутність окремого цензора. Увесь матеріал доводилося б надсилати до Києва чи Москви, і тому вельми важко додержуватися акуратності у часі виходу книжки»[23].

Таким чином, організація цензурної справи в Російській імперії позначилася на долі «Киевской старины», яка не змінила місця свого видання і продовжувала виходити у 1888 р. в Києві, але вже під редагуванням О. С. Лашкевича. Цей факт свідчить про значну кількість проблем, які поставали перед редакціями українських часописів через відсутність цензурних органів на місцях (на той час в Україні канцелярія київського окремого цензора здійснювала нагляд над пресою, що надходила з Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній).

У грудні 1887 р. закінчився перший етап в історії «Киевской старины», коли вона виходила під редакцією Ф. Г. Лебединцева, що поклав багато духовних, фізичних і матеріальних зусиль на створення й підтримку журналу. Нестаток грошей і тяжка хвороба змусили його відійти від редакційних справ і невдовзі, 12 березня 1888 р., Феофан Гаврилович Лебединцев помер в день свого 60-літнього ювілею.

Як свідчать документи Головного управління в справах друку, у 1888—1892 рр. в керівництві журналом сталося багато змін. Після передчасної смерті О. С. Лашкевича у 1889 р. редакторські обов'язки почав виконувати Є. О. Ківлицький, який на той час був студентом історико-філологічного факультету університету св. Володимира і разом з тим працював секретарем редакції, тобто був обізнаний з видавничою діяльністю. Наукове керівництво журналом продовжували здійснювати О. М. Лазаревський та В. Б. Антонович, які найближче стояли до справ «Киевской старины».

Новий етап в історії журналу пов'язаний з іменем В. П. Науменка, якого 21 липня 1893 р. було затверджено відповідальним редактором. Редакторська діяльність В. П. Науменка позитивно позначилася на соціальному й національному спрямуванні «Киевской старины». Володимир Павлович Науменко (1852—1919) був щиро відданий справі національного відродження українського народу. Вчений і талановитий викладач, він усе життя присвятив вивченню й популяризації української мови, історії та культури українського народу. Він брав участь у громадівському русі, діяльності «Просвіт», довгі роки викладав у багатьох навчальних закладах Києва. У 1905 р. В. Н. Науменко заснував приватну чоловічу гімназію. Він був одним з організаторів і активних діячів Української федеративно-демократичної партії, через що й перебував під постійним наглядом жандармського відділення. В 1918 р. В. П. Науменко обіймав посаду міністра народної освіти в останньому гетьманському кабінеті міністрів. Постать В. П. Науменка несправедливо забута сучасними істориками. Його громадсько-політична і наукова діяльність потребує ретельного вивчення, як і з'ясування причин трагічної загибелі 8 липня (25 червня) 1919 р.[24].

Цілком закономірно, що активна громадська позиція В. П. Науменка позначилася і на матеріалах «Киевской старины», особливо в період піднесення революційного й національного руху на зламі XIX—XX ст. Насамперед він почав добиватися скасування цензурних утисків щодо вживання української мови на сторінках журналу. У листопаді й грудні 1896 р. В. Науменко подав «Пам'ятні записки» до київського, волинського і подільського генерал-губернатора О. П. Ігнатьєва, міністра внутрішніх справ І. Л. Горемикіна та начальника Головного

управління в справах друку М. П. Соловйова, де обгрунтував необхідність легалізації українського слова як засобу вираження національної самосвідомості.

«Пам'ятні записки» В. П. Науменка є важливим джерелом з історії журналу. Вони відбивають світогляд його редактора і дають можливість скласти громадсько-політичну характеристику «Киевской старины». Тому вважаємо за необхідне спинитися на цих документах докладніше. Записки розпочинаються філософськими міркуваннями про закономірності існування в кожного народу, кожної нації «схильності» до самовизначення за допомогою рідної мови. Поміркованими твердженнями автор намагається довести необхідність використання української мови у видавничій справі, підкреслюючи, що перед нею ставляться лише культурно-просвітницькі, а не політичні цілі. «Ця схильність до самовизначення, що немає нічого спільного ні з якими політичними тенденціями, — писав, зокрема, В. П. Науменко,— завжди виявлялася і виявляється понині у великій кількості осіб, щиро відданих ідеї держави, що ні про які перевороти і великі зміни в існуючому устрої життя не помишляють» [25]. Далі В. Науменко зробив екскурс в історію, тобто спинився на Емському акті 1876 р., після якого «саме ім'я українофіл в очах начальства стало вважатися іменем, що принижує репутацію людини в її службовій кар'єрі» [26]. Внаслідок його прийняття усі шанувальники української культури опинилися серед опозиції і почали виступати в закордонній пресі. В. Науменко довів урядові і цензурі необхідність існування україномовної преси, яка б задовольняла українофільські елементи суспільства і водночас не вступала у суперечність з існуючим ладом. Він добивався права друкувати українською мовою усі твори «нашого рідного слова, які змістом своїм не йдуть врозріз з основними поглядами уряду» [27].

«Пам'ятні записки» В. П. Науменка не були обійдені увагою української громадськості. Зростання національного руху в Україні не могли спинити ні Емський акт, ні інші заборони царського уряду. Останні роки XIX ст. позначилися бурхливим розвитком української науки, літератури і культури взагалі. На сторінках «Киевской старины» з'явилися численні публікації творів І. Франка, П. Мирного, Л. Українки, М. Коцюбинського та багатьох інших видатних письменників і поетів. У бібліографічному розділі друкувалися критичні огляди україномовної галицької преси та рецензії на твори українського письменства.

Прохання В. Науменка про надання дозволу київському окремому цензору розглядати статті з українським текстом, не надсилаючи до Головного управління в справах друку, було підтримане начальником управління М. Соловйовим, але відхилене міністром внутрішніх справ І. Л. Горемикіним. 27 червня 1898 р. В. Науменко звернувся до київського, волинського і подільського генерал-губернатора М. І. Драгомирова з проханням підтримати його клопотання з цього приводу. Він, зокрема, наголошував, що місцевий історичний журнал «Киевская старина», присвячений не публіцистиці, а науковій розробці питань історії, археології, літератури, етнографії, «зазнає постійно ряду незручностей через деякі виняткові умови, що застосовуються з 1876 року до всього, що несе на собі місцевий малоросійський відбиток» [28]. В. Науменко доводив, що історичний науковий журнал повинен друкувати пам'ятки народної словесності, етнографічні матеріали «у формі місцевої малоросійської мови», однак ці матеріали підлягають спеціальним цензурним обмеженням саме через те, що «вони висловлюються на місцевому діалекті» [29]. Далі В. Науменко аргументовано доводив недоцільність відсилання призначених до друку матеріалів до Петербурга і просив надати право рецензування україномовних текстів місцевому цензорові. М. І. Драгомиров підтримав прохання В. Науменка і в свою чергу звернувся до міністра внутрішніх справ І. Л. Горемикіна, який 31 лип-

ня 1898 р. задовольнив особисте прохання генерал-губернатора і з огляду на благонадійність редакції і компетентність місцевої цензури розпорядився надати їй право дозволяти україномовні статті до друку в «Киевской старине» самостійно, не надсилаючи до Головного управління [30]. Таким чином, після 1898 р. контроль за україномовними матеріалами «Киевской старины» здійснювався лише київським окремим цензором. Цілком закономірно, що матеріали, які зберігаються в Державному історичному архіві Росії, стосуються періоду 80—90-х років XIX ст.

Офіційне листування між Головним управлінням і київським окремим цензором проливає світло на внутрішній зміст його роботи і окреслює коло питань, які викликали в нього першорядну увагу і турботу. Воно дає можливість виявити матеріали, які не були надруковані на сторінках журналу, і з'ясувати причини їхньої заборони.

Перший такий матеріал датується березнем 1885 р. На копії листа папи римського Пія IX до імператора Олександра II Є. М. Феоктистов написав: «Відповісти, що ці листи — нахабна підробка, про їхнє друкування не може бути й мови» [31]. Цензурні органи взагалі негативно ставилися до публікування особистих документів царської сім'ї. Виняток становив при цьому лише «Русский архив», в якому іноді вони з'являлися.

28 липня 1895 р. В. Л. Рафальський надіслав до Петербурга статут Кирило-Мефодіївського товариства, який Ф. Г. Лебединцев мав намір надрукувати як «історичну пам'ятку». «Я знаходжу поки що несвоєчасним друкування статуту цього українофільського товариства, — обгрунтовував цензор мотиви заборони, — зважаючи на розвиток крайнього українофільства, яке надзвичайно проявляється особливо останнім часом в цьому краї, з огляду на те, нарешті, що ідеї цього товариства власне лягли в основу поглядів крайніх українофілів, що вкупі з п. Драгомановим мріють створити «самостійну», «південноруську державу», як зазначається в статуті цього товариства, а тому опублікування статуту може, на мою думку, лише підтримати ті крайні українофільські прагнення, які існують на цей час» [32]. Є. М. Феоктистов визнав заборону цілком правильною. Отже, головною метою цензури було запобігання друкуванню у пресі матеріалів, які пропагували ідеї української самобутності і самостійності. Властями припинявся будь-який прояв волелюбності й національної гідності українського народу.

Підтвердженням цього є заборона у 1891 р. російськомовної публікації «Несколько слов об украинском писателе Порфирии Кореницком». Київський цензор Б. Юзефович припинив друкування її в номері і надіслав до Головного управління. Петербурзький цензурний комітет повідомив Є. Феоктистову, що у 40-х роках XIX ст. Кореницький брав участь в українофільському русі і що автори статті про його сатиричний талант ставлять собі за мету нагадати українській громадськості про боротьбу за самостійність, а також, що вона має «тенденційне значення і нагадує українцю ті щасливі для нього часи, коли і думка, і самі дії свідчили про злочинний потяг до самобутності» [33].

У 1893 р. в журналі планувалося надрукувати листи видатного українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до видавця «Отечественных записок» А. О. Краєвського. Незадоволення цензури викликали його патріотичні думки про право української культури і мови на самостійне існування. Деякі висловлювання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка київський цензор оцінив як зовсім незручні для друку, особливо в «Киевской старине», незважаючи на те, що вони стосувалися минулих часів. На думку Б. Юзефовича, в майбутньому ці листи могли б послужити небажаним прецедентом, яким редактор «Киевской старины» В. Науменко, людина розумна і спритна, обов'язково скористався б «для достижения целей, не соответствующих видам правительства» [34].

Листи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка все-таки з'явилися на сторінках «Киевской старины», але слід відзначити, що жодна публікація в ній не зазнавала таких великих втручань до тексту оригіналу.

Цей приклад яскраво свідчить про те, що сучасному дослідникові, який працює з опублікованими історичними документами, необхідно, по можливості, звіряти їх з першоджерелами. Історичний документ, з якого рукою цензора вилучені найважливіші думки автора, втрачає не лише властиве йому патріотичне забарвлення, а й наукову цінність. Опубліковані в «Киевской старине» листи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка не стільки характеризують його філософські й громадсько-політичні погляди, скільки відбивають політичні настанови, за якими діяла царська цензура, безцеремонно втручаючись в українофільські матеріали. «Важко запевнити десятки мільйонів людей, що розмовляють, пишуть, читають з насолодою рідною мовою, — писав він до Краєвського 25 жовтня 1841 р., — важко людям, котрі не знають тієї мови, запевнити їх же, що вони її не мають. Навіщо ж видаються їхні книжки? Вимагають другого, третього видання? Усе, що може писати, намагається (зрозуміло, з-поміж наших) писати по-нашому» [35]. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко займав чітко визначену позицію у питанні про самостійність української мови, а не так званого «малороссийского наречия». «Про малоросійську мову, — наголошував він, — не можна сперечатися, якщо кожна сторона не знає її досконало. Є красоти, які не можуть бути висловлені жодною мовою, звороти власні, не запозичені...» [36].

Ці висновки Г. Ф. Квітки-Основ'яненка суперечили основним постулатам національної політики царського уряду. Історію України і її культуру дозволялося розглядати лише як історію «південної частини Росії». Є. М. Феоктистов у листі до київського цензора підтвердив доцільність зроблених ним викреслень тексту і нагадав історію з публікацією листів М. І. Костомарова в «Русском архиве». «Минулого літа Бартенєв включив до однієї з книжок «Русского архива», — писав, зокрема, він, — листи Костомарова на цю ж тему, яку розвиває Квітка-Основ'яненко, і ми примусили його усе це викинути. Те, що було заборонено Бартенєву, не може бути дозволено редактору «Киевской старины» [37].

Епістолярна спадщина видатних українських діячів неодноразово привертала увагу цензурних органів. В архівах збереглося офіційне листування між канцелярією київського цензора і начальником Головного управління в справах друку з приводу публікації листів П. О. Куліша і Ф. Г. Лебединцева до Т. Г. Шевченка. У 1898 р. було дозволено надрукувати листи П. О. Куліша, за винятком рядків:

Горе тим, котрі говорять:
Наша власть од бога,
І без страху над собою
Не знають нікого.

Щаслива доля спіткала лист Ф. Г. Лебединцева до Т. Г. Шевченка від 22 жовтня 1859 р. Петербурзький цензурний комітет спочатку заборонив його друкувати через те, що, мовляв, «автор уболіває над нещасною долею своєї матінки України, де поміщики висмоктують кров з народу, а попи займаються пияцтвом та грою в карти» [38]. Лист, за висловом цензора Воршева, мав тенденційну українофільську спрямованість і різкий тон. Однак начальник управління М. Соловйов виніс іншу резолюцію: лист Лебединцева «писано незадовго до скасування кріпосної залежності, отже, нині він має лише історичне значення, і через те немає підстав не друкувати його в серйозному історичному виданні» [39]. Майже одночасно тим же М. Соловйовим було заборонено в журналі вірш учасника Кирило-Мефодіївського товариства Г. А. Андрузького «Шевченкові». Вірш Андрузького, написав він, як просякнутий українофільськими тенденціями, без будь-якої шкоди для літера-

тури може і повинен залишитися ненадрукованим і підлягає забороні»[40].

У 1898 р. в «Киевской старине» було надруковано вісім листів українського художника Г. М. Честахівського, написані ним у 1861 р. з приводу поховання Т. Г. Шевченка[41]. Їхній шлях до читача також був досить тернистим. Вони потрапили на розгляд Головного управління ще в лютому 1897 р., після чого з них було вилучено місця, де автор «вдавався до загальних міркувань з приводу утисків малоросійської народності і мови», та різкі висловлювання «на адресу влади за злигодні, що їх зазнав Шевченко»[42].

Цензурні виправлення було зроблено і в біографічному нарисі про видатного українського вченого й громадського діяча П. П. Чубинського, що належав перу професора Київського університету О. Ф. Кістяківського[43]. Про вилучення цензурою навіть «невинних місць» повідомляв автора Ф. Лебединцев у листі від 20 січня 1884 р.[44].

Крім документів особистого походження, на цензурні перешкоди наштовхнулися деякі етнографічні дослідження й літературні твори українського письменства. Так, у 1894 р. було заборонено «Материалы по этнографии Новороссийского края» — одну з кращих праць відомого українського етнографа В. М. Ястребова. До неї ввійшли козацькі, солдатські, чумацькі, робітничі, розбійницькі, любовні, сімейні й жартівливі пісні, зібрані автором у Єлисаветградському і Олександрівському повітах Херсонської губернії. Всі ці пам'ятки народної творчості були яскравим свідченням тяжкої долі українського народу та його пригнобленого становища, але водночас оспівували його мужність і волелюбність. Подібні ж матеріали, зокрема «Про воєнні поселення та про волю», було заборонено у 1897 р. Петербурзький цензурний комітет подав до Головного управління такий висновок з цього приводу: хоч назване оповідання призначене для спеціального видання як приклад народного сказання, але його не можна дозволити, по-перше, через вміщені в ньому відомості про жорстокості, якими супроводжувалося виконання важливої державної військової повинності, по-друге, через те, що світла особа царя-визволителя подається в неприязному світлі[45].

Через побоювання «образити релігійні почуття православного читача» у 1895 р. було визнано «зовсім незручним до друку» оповідання Ф. Кудринського «Два вчителі». Його класифікували як «кощунственно грубый отчасти анекдот»[46]. На думку цензора, в оповіданні занадто безцеремонно осміювалася практика богословів, що вимагали від своїх учнів зазубрювання місць із Святого писання без осмислення їхнього змісту.

На особливі перешкоди з боку цензури наштовхувалися матеріали, пов'язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів — М. П. Драгоманова, Ф. К. Вовка, І. Я. Франка. Так, протягом кількох років у журналі друкувалося дослідження відомого українського етнографа М. Ф. Сумцова «Современная малорусская этнография». М. Сумцов не міг зробити наукового огляду стану і розвитку етнографічної науки в Україні, не проаналізувавши праці М. Драгоманова, Ф. Вовка й І. Франка. Однак постаті саме цих визначних діячів викликали надзвичайну увагу цензури. У процесі підготовки рукопису до друку М. Сумцов звернувся до В. Науменка за порадою, чи можна йому згадати в статті прізвище Ф. Вовка, не спиняючись на біографії останнього («Ім'я його не перелякає київську цензуру?» — запитував він). Подібне ж запитання стосувалося й І. Я. Франка (Мирона). «Я хотів би, — писав М. Сумцов, — підвести підсумок і його етн[ографічним] нотаткам; але чи пройде він у вас у пресі?»[47]. Хвилювання ці були небезпідставні. У 1893 р. публікацію нарису «Современная малорусская этнография» було припинено. У листі від 28 січня 1893 р. В. Науменко повідомляв М. Сумцова, що київський цензор «ні під яким виглядом не в змозі своєю владою пропустити статтю» про М. Драго-

манова і що клопотання з цього приводу в Головному управлінні в справах друку даремне. Редакційне засідання «Киевской старины» вирішило не надсилати статтю до Петербурга [48].

У березні 1895 р. київський цензор не пропустив статтю М. Ф. Сумцова про І. Я. Франка. Однак вже у листі від 28 червня 1895 р. В. Науменко повідомляв М. Сумцова, що «бажання Ваше я виконав і вмістив до однієї книжки главу про Кузьмичевського і главу про Франка, до того ж цензор тут явився дурнем у всій величі: кілька місяців тому не пропустив тієї ж самої статті, яку зараз дозволив беззаперечно» [49]. Дозволивши друкування названих розділів з дослідження М. Сумцова «Современная малорусская этнография» у червневій книжці «Киевской старины» за 1895 р., цензор одночасно заборонив вміщувати некролог на М. П. Драгоманова. Цей факт свідчить про обмеженість прав українського часопису у виборі матеріалів до друку порівняно з російськими виданнями (некролог на Драгоманова було надруковано, зокрема, в «Новом времени» и «Русском обозрении»).

Ім'я М. П. Драгоманова було залишене царською цензурою у чорних списках і після його смерті. Так, у квітні 1898 р. статтю М. Сумцова про нього було вилучено з друкарні і заборонено цензором [50]. З більшою впевненістю читачі очікували на матеріали за підписом М. П. Драгоманова в столичній пресі, ніж у «Киевской старине». 20 квітня 1897 р. В. Науменко звернувся до О. М. Пипіна з проханням надрукувати повість І. Франка з передмовою М. Драгоманова в «Вестнике Европы», оскільки передмова заважала появі повісті в «Киевской старине» [51].

Тільки зміна суспільно-політичної ситуації в зв'язку з посиленням соціального і національного рухів на початку XX ст. зумовила появу на сторінках «Киевской старины» статей М. П. Драгоманова з політичної і економічної історії України [52].

Позитивним аспектом в діяльності журналу було прагнення редакції просувати через цензурні тенета твори українського письменства. Завдяки старанням Ф. Лебединцева та В. Науменка читачі дістали можливість лише на сторінках «Киевской старины» ознайомитися із «Старосвітськими батюшками та матушками» І. С. Нечуя-Левицького, «Енеїдою» І. П. Котляревського, творами П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, І. Я. Франка. У деяких випадках клопотання редакції про публікацію україномовних творів підтримував навіть київський цензор. Так, надсилаючи до Головного управління рукописи творів П. П. Гулака-Артемовського з передмовою і примітками О. О. Потебні та оповідання «Молотники» Ганни Барвінок, цензор П. Ромер писав 24 грудня 1888 р., що ці твори можна друкувати без виправлень, тому що, на його думку, вони «потрапляють до рук інтелігентних читачів «Киевской старины». Твори ці, вважав він, можна розглядати лише як матеріал до історії літератури і з цієї точки зору вони цілком могли бути допущені до друку в журналі [53].

Таким чином, чиновники дозволяли друкування українських творів лише з огляду на наукові цілі видання і на обмежене коло його передплатників (800—1000 чол.). Коли ж поставало питання про випуск тих же творів окремими книжками чи збірниками, цензура використовувала право вето. У 1888 р., зокрема, було заборонено випуск окремим відбитком статті М. І. Стороженка «Первые годы ссылки Шевченка» («розповсюдження цієї статті у вигляді окремої і, мабуть, вельми дешевої брошури, може бути не особливо бажаним», — писав цензор) [54]. Взагалі подібна форма дозволу друкування статей виключно в журналі була дуже поширеною в цензурних постановах. У 1901 р. В. Науменко подав до Головного управління прохання дозволити надрукувати збірник усіх опублікованих у журналі малоросійських творів з метою полегшення матеріального становища журналу. Прохання було визнано таким, що «не підлягає задоволенню» [55].

Цензурний нагляд здійснювався не лише за текстовими матеріалами, а й за художнім оформленням журналу. Редакція мала представляти на розгляд цензури всі матеріали, передбачені до публікації в наступному номері, у тому числі карти, схеми, малюнки, літографії портретів, історичних місць і т. ін. 1 червня 1892 р. київський цензор надіслав до редакції попередження з приводу порушення цензурного статуту, у якому вказувалося на те, що з деякого часу подаються для затвердження до випуску книжки журналу з фотографіями і хромолітографіями, які не були на розгляді в цензури. Надалі редакції рекомендувалося надсилати попередньо всі ілюстрації разом з коректурними аркушами [56].

Під контроль цензури потрапили також стосунки редакції із закордонними виданнями й товариствами. Особливо це стосувалося західноукраїнських земель — Галичини й Буковини. Окремими циркулярами заборонялися передплата, поширення і реклама галицьких періодичних видань (так, у циркулярі Є. Феоктистова від 10 січня 1886 р. не допускалося друкування в «Киевской старине» оголошень про передплату на галицький журнал «Руська історична бібліотека») [57]. Однак «Киевская старина», як науковий орган, мала потребу постійно слідкувати за науковим життям і поза межами Російської імперії. У лютому 1900 р. В. Науменко звернувся до Головного управління з проханням дозволити йому особисто одержувати закордонні слов'янські періодичні видання без цензурного перегляду виключно для редакційної роботи і наукових занять. Однак йому дозволили одержувати лише львівську газету «Діло» і видання Краківської академії наук [58].

Слід відзначити, що одночасно з науково-просвітницькою діяльністю редакція «Киевской старины» активно займалася поширенням української літератури серед населення. У документах київського губернського жандармського управління є донесення агента М. Железняка від 2 липня 1900 р. про нелегальну діяльність журналу в цій справі [59]. Цей документ яскраво свідчить про належність редакції і авторського колективу до українського національно-визвольного руху. Жандармський агент зазначає, що «книгарня «Киевской старины» фактично належить великому товариству палких малоросів, що живуть не лише у Києві, а й далеко за його межами — в Одесі, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Харкові та інших містах», що «мета магазину — щонайбільше поширення серед народу книжок малоросійською мовою і особливо заборонених» [60]. Провідну роль в українофільському русі Железняк відвів київській «Старій громаді», що на своїх зібраннях обговорювала проблеми найширшого впровадження української мови і поширення книжок і розробляла можливі для цього засоби. «Киевскую старину» це товариство цілком слушно вважало своїм журналом. Адже він майже увесь присвячувався проблемам, якими займалася громада. «У ньому працюють тільки свої люди, — доносив М. Железняк, — в ньому друкуються деякі статті, драми і т. ін. малоросійською мовою, хоч ці статті з історичними документами Південно-Західного краю нічого спільного не мають» [61]. Далі агент свідчив, що «Киевская старина» поставила собі за мету наводнити усі малоросійські губернії малоросійськими книжками й журналами, задля чого влаштувала скрізь при земських книжкових складах свої відділення, приймає передплату на галицький журнал «Літературно-науковий вісник» та інші львівські видання, збирає всюди гуртки, де простому народові проповідуються антиурядові й антирелігійні ідеї [62].

Отже, незважаючи на цензурні перешкоди, редакція «Киевской старины» доклала багато зусиль для поширення українського слова й української культури серед народних мас. Підсумовуючи наведені вище факти, можемо окреслити найважливіші принципи, за якими діяла цензура в досліджуваний період. По-перше, нею переслідувалися наукові праці і художні твори українською мовою. Складна забюрокра-

тизована система перегляду україномовних текстів заважала їхній появі на сторінках журналу. Цензори нещадно викреслювали українські літери, замінюючи їх російськими. Художні твори з народного побуту друкувалися двома мовами: авторський текст переказувався російською, а діючі особи розмовляли на «малороссийском наречии». По-друге, цензурою не допускалися до друку історичні документи й етнографічні пам'ятки, які свідчили про волелюбність українського народу, його прагнення до самостійності та рівноправності. Заборонялося друкування статуту Кирило-Мефодіївського товариства, закреслювалися рядки з листів та спогадів українських патріотів, в яких славилася рідна країна і лунали нотки обурення проти самодержавної влади. Імена М. П. Драгоманова та Ф. К. Вовка були зовсім заборонені для появи в журналі, їхні етнографічні дослідження друкувалися під псевдонімами. Цензори не давали можливості аналізувати у пресі навіть їхні наукові праці.

Водночас майже не чинилися перешкоди для матеріалів, що стосувалися історичних подій X—XVIII ст. Цензура пропускала матеріали різної спрямованості з огляду на суто науковий характер журналу. Найсуттєвіших змін зазнавали ті з них, у яких досліджувався період XIX ст., український національний рух. Тому саме щодо цього комплексу матеріалів необхідно встановлювати ступінь відповідності оригіналу його друкованому відтворенню. Тільки після проведення такого порівняльного аналізу можна розглядати матеріали журналу як історичне джерело і повною мірою використовувати їх у наукових розробках. Таким чином, проблема стосунків «Киевской старины» з цензурою має неабияке значення не лише в світлі відображення історії преси в Україні, а й для дослідження публікацій історичних джерел.

[1] Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в ее прошлом и настоящем.— М., 1905.— С. 1.

[2] Данилов В. «Киевская старина» по цензурным документам // Бібліографічні вісті.— К., 1925.— № 1—2.— С. 59—71. Рукопис цієї статті зберігається у рукописному відділі ЦНБ АН України (Данилов В. В. Исторический очерк издания «Киевской старины» // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 53, спр. 14, арк. 320—342).

[3] Центр. держ. іст. арх. України, колекція мікрофільмів 19, оп. 1, спр. 20 (далі — ЦДІА України, КМФ 19).

[4] ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 1—19.

[5] Там же, КМФ 19, оп. 1, спр. 20.

[6] Там же, арк. 1.

[7] Там же, арк. 3.

[8] Там же, арк. 11—13.

[9] Там же, арк. 15.

[10] ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

[11] Там же, арк. 2—2 зв.

[12] Лист М. Оглобліна до Ф. Лебединцева // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 6567, арк. 1.

[13] Феоктистов Е. М. За кулисами политики и литературы (1848—1896): Воспоминания.— М., 1991.— С. 268.

[14] Там же.— С. 422.

[15] ЦДІА України, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 26.

[16] Там же, арк. 24.

[17] Киевлянин.— 1884.— 4 янв.

[18] Житецький Іг. Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров // Україна.— К., 1926.— Кн. 4.— С. 119.

[19] В. Я[стребов]. Воспоминания о Ф. Г. Лебединцеве // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 2, спр. 4428, арк. 2.

[20] ЦДІА України, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 33.

[21] Там же, арк. 37.

[22] Сумцов Н. Материалы для биографии Ф. Г. Лебединцева // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 155, спр. 18, арк. 11.

[23] Лист М. Ф. Сумцова до Ф. Г. Лебединцева від 16 листопада 1887 р. // Там же, ф. 3, спр. 7019, арк. 1.

[24] Житецький І. П. В. П. Науменко: Некролог // Там же, ф. 76, спр. 14, арк 1.

[25] ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 2, спр. 4236, арк. 1 зв.

[26] Там же, арк. 2.
[27] Там же.
[28] ЦДІА України, ф. 442, оп. 1, спр. 461, арк. 1.
[29] Там же.
[30] Там же, арк. 4.
[31] ЦДІА України, КМФ 19, сп. 1, спр. 20, арк. 38.
[32] Там же, арк. 40 зв.
[33] Там же, арк. 101 зв.
[34] Там же, арк. 127—128.
[35] Цит. за: Данилов В. «Киевская старина» по цензурным документам // Бібліологічні вісті.— К., 1925.— № 1—2.— С. 65.
[36] Цит. за: Там же.— С. 66.
[73] ЦДІА України, ф. 294, оп. 1, спр. 282, арк. 2 зв.
[38] Там же, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 253.
[39] Там же.
[40] Там же.
[41] Письма Г. Н. Честаховского, писанные в 1861 году о похоронах Т. Г. Шевченко // Киевская старина.— 1898.— № 2.— С. 167—193.
[42] ЦДІА України, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 199.
[43] Кистяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская старина.— 1884.— № 2.— С. 343—349.
[44] Лист Ф. Г. Лебединцева до О. Ф. Кістяківського від 20 січня 1884 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 68756, арк. 1.
[45] ЦДІА України, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 187.
[46] Там же, арк. 162—163.
[47] Лист М. Ф. Сумцова до В. П. Науменка від 12 травня 1892 р. // ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 64 127, арк. 1.
[48] ЦДІА України, ф. 2052, оп. 1, спр. 841, арк. 1—2.
[49] Там же, спр. 844, арк. 2.
[50] Там же, спр. 846, арк. 1.
[51] ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 10, спр. 16 943, арк. 1.
[52] Драгоманов М. П. Украинский вопрос в его историческом освещении // Киевская старина.— 1905.— № 11—12.— С. 143—172; Драгоманов М. П. А. И. Герцен и его отношение к польско-украинскому вопросу // Киевская старина.— 1906.— № 1.— С. 1—35; Драгоманов М. П. Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях // Киевская старина.— 1906.— № 3—4.— С. 321—367; Драгоманов М. П. Отношение великорусских социалистов 70-х годов к народно-федеративному направлению // Киевская старина.— 1906.— № 5—6.— С. 275—337.
[53] ЦДІА України, КМФ 19, оп. 1, спр. 20, арк. 66.
[54] Там же, арк. 74.
[55] ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 2, спр. 4241—4242.
[56] ЦДІА України, ф. 294, оп. 1, спр. 238, арк. 26.
[57] Там же, спр. 186, арк. 1.
[58] ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 2, спр. 4239—4240.
[59] ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 136—138
[60] Там же, арк. 136.
[61] Там же, арк. 138.
[62] Там же.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

А. О. Гуменюк (Кам'янець-Подільський)

Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.)

Внаслідок розвитку капіталізму у пореформений час на Правобережній Україні відбувалися значні зміни у соціально-класовому складі її населення. Проте в зв'язку з повільним проникненням капіталістичних відносин у різні сфери суспільного життя краю соціальна перебудова у той час не набула радикального характеру. Тому на Правобережжі, як і в цілому по країні, склад населення відзначався значною строкатістю й переважанням у ньому дрібнобуржуазних верств.

Характерно, що при зростаючій ролі міст у даному регіоні продовжували чисельно домінувати жителі сільської місцевості. Хоча темпи зростання міського населення були вищі від середніх показників по регіону, але його питома вага залишалася невисокою. За 1861—1900 рр. кількість городян краю зросла з 480 тис. до 915 тис. чол., а їх питома вага у всьому населенні Правобережжя збільшилася з 9,1 % до 9,7 %, тобто лише на 0,6 % [1].

Згідно з офіційними даними, на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. існувало 41 місто (3 — губернських, 33 — повітових, 5 — заштатних). Проте слід зазначити, що в результаті відсутності у той час чіткої класифікації населених пунктів на міські і неміські, ряд нових торгово-промислових поселень краю, які цілком могли бути віднесені до міст, залишалися у дореволюційний період на правах сіл і містечок. За нашими підрахунками, загальна кількість міських поселень на Правобережній Україні наприкінці XIX ст. досягала 98, а чисельність жителів міст перевищувала 1,4 млн. чол. (майже 15 % всього населення краю) [2]. Це підтверджується тим фактом, що індустріальне населення регіону більш як на 0,5 млн. чол. переважало міське.

Слід зазначити, що вивчення соціальної еволюції міського населення ускладнене через недостатню джерельну базу. Більшість статистичних досліджень 60—90-х років XIX ст., торкаючись соціальних проблем, обмежувалися лише аналізом станового поділу населення. В них майже не розглядалося майнове становище громадян та їх заняття. Навіть у грунтовних дослідженнях кінця XIX — початку XX ст., написаних на основі Першого всеросійського перепису населення 1897 р., більше уваги приділялося адміністративним, а не соціальним аспектам.

Гальмуючий вплив на соціальний розвиток суспільства справляла архаїчна система станового поділу населення, яка в умовах перетворення капіталістичних відносин на домінуючий фактор суспільного розвитку стала повним анахронізмом. На збереження станових засад поділу суспільства була спрямована соціальна політика держави, що неминуче відбивалося на висвітленні соціальних питань офіційною статистикою.

Проте, незважаючи на опір імперського уряду, станова система неминуче зазнавала руйнівного впливу капіталізму. Характерно, що в містах цей процес відбувався активніше, на що, зокрема, вплинула міська реформа 1870 р. Вона змінила «представництво окремих груп міського населення, які стояли відособлено і лише зовнішньо зв'язувалися між

собою, на загальне представництво, в основу якого було покладене не станове, а класове начало» [3].

В містах Правобережної України в епоху промислового капіталізму всі стани і класи були представлені компактними групами. Зміни, які відбувалися у той час в середовищі міських жителів краю, йшли по двох основних напрямах: з одного боку,— це збереження становості, що найбільш помітно на прикладі потомственого дворянства; з іншого боку, в містах всі стани потрапляли під вплив капіталістичного розвитку, втягувалися у торгово-промислову діяльність, сферу буржуазних відносин [4].

Протягом пореформеного сорокаріччя соціальна структура міського населення зазнала помітних змін. Про це може свідчити зіставлення кількісних характеристик тих станів, які відігравали у міському житті найзначнішу роль.

З 1861 р. до 1900 р. кількість потомствених дворян у містах краю зросла з 13,6 тис. до 40 тис. чол., а їх частка серед міського населення збільшилася з 2,8 % до 4,4 % [5]. Таке зростання відбулося внаслідок напливу дворян до міст у пошуках нових можливостей збагачення і реалізації нагромаджених капіталів. Дворянство поповнювало чиновницько-адміністративний апарат, ряди інтелігенції. Значна його частина втягувалась у підприємницьку діяльність. Наприклад, серед власників промислових підприємств, що знаходилися у містах і містечках краю наприкінці XIX ст., виділялися багаті представники потомственого дворянства — Бобринські, Потоцькі, Р. В. Сангушко, К. А. Горчаков, П. О. Урусов, О. О. Ігнатьєва та ін. [6] У 1893 р. на Поділлі дворянам належало дві третини всіх винокурень і третина цукрових заводів [7].

Про участь дворян в апараті управління свідчить те, що у 1897 р. у всіх ланках управлінських структур (в адміністрації, суді, на становій службі) було зайнято понад 3 тис. представників цього стану, що разом з членами їх сімей становило майже чверть міського дворянства [8].

Найзначніші групи потомствених дворян зосереджувалися у великих та середніх містах. Наприклад, у Києві їх чисельність за 1861—1897 рр. зросла з 3 тис. до 18,7 тис. чол. Це становило 47 % всього міського дворянства Правобережжя і майже п'яту частину дворян Південно-Західного краю [9]. За той же період значне зростання кількості дворян було зафіксоване в Умані (з 143 до 860 чол.), у Вінниці (з 117 до 1000 чол.), Луцьку (з 48 до 480 чол.) [10].

Найвища питома вага потомственного дворянства наприкінці XIX ст. була серед населення Житомира, Києва, Кам'янця-Подільського, Вінниці.

В іншому привілейованому стані — купецтві — відбувався у той час процес значного кількісного скорочення. Протягом 1861—1897 рр. чисельність гільдейського купецтва скоротилася з 37,3 тис. до 13,2 тис. чол. А питома вага цього стану у міському населенні знизилася з 7,8 % до 1,4 % [11]. Скорочення чисельності купців спричинялося втратою багатьох привілеїв і рис престижності, які були притаманні цьому стану раніше. Наприклад, після введення у 1875 р. загальної військової повинності та втратою купецтвом у зв'язку з цим захисту від призову на службу було зареєстроване різке зменшення чисельності представників цього стану у багатьох містах краю. У Бердичеві їх кількість протягом 70-х років XIX ст. скоротилася з 7,2 тис. до 3 тис. чол. [12].

Втрата привілеїв гільдейським купецтвом супроводжувалася зростанням різноманітних громадських обов'язків та податків, що накладалися на нього урядом. Це спонукало збагатілих вихідців з нижчих станів ухилятися від запису до купецького стану. У звіті Волинського губернатора за 1881 р. наголошувалося, що торговці та промисловці намагаються «уникнути... записуватися в купецтво і взагалі бояться нових податків» [13].

Проте занепад купецького стану не свідчив про скорочення кількості торгових операцій у містах Правобережжя. Навпаки, кількість го-

родян, які займалися торговельною справою, невпинно зростала. Наприкінці XIX ст. різними видами торгівлі у містах регіону займалися 189,6 тис. чол. або 21 % міського населення [14]. Тобто у той час торгове населення тут перевищувало чисельність купецького стану в 13 разів.

На відміну від більшості міст Правобережжя, кількість купців у Києві протягом 60—90-х років зросла з 1,4 тис. до 5 тис. чол. Це пояснювалося винятковим торговим значенням цього міста, що притягувало сюди велику кількість торговців, у тому числі й представників купецького стану.

Найчисленнішим міським станом було міщанство. За час з 1861 р. до 1897 р. кількість міщан у містах Правобережжя зросла з 297 тис. до 586 тис. чол., а їх питома вага — з 62 % до 64 % [15]. В цій групі були представлені переважно дрібні виробники та торговці. Хоча процес майнової диференціації певною мірою торкнувся цієї категорії міського населення, більшість з них зберегла до кінця століття своє становище дрібних власників. У ряді міст, де інтенсивний економічний розвиток викликав значний наплив спролетаризованого селянства та представників інших станів, питома вага міщан (дрібних виробників) скоротилася. Подібне явище спостерігається у Києві, Ковелі, Вінниці, Проскурові, Черкасах.

Оскільки конкуренція з великою капіталістичною промисловістю у невеликих містах краю була маловідчутною, то в них відбувався процес зміцнення позицій дрібних виробників та торговців. Так, у містах Волині у 1861 р. налічувалося 4061 ремісників, у 1880 р. — 6505, у 1891 р. — 10138 чол., тобто, за 30 років чисельність зайнятих ремеслом зросла в 2,5 раза [16].

Роль дрібних торговців, якими у містах були переважно міщани, теж залишалася високою. Як стверджувалося в одному з документів 80-х років XIX ст., «дрібні торговці все більше зосереджуються у найзначніших населених пунктах» [17]. Про роль цієї категорії населення у містах свідчить приклад міста Вінниці. У 1882 р. з 703 місцевих торговців тільки 17 мали річний торговий оборот від 5 до 15 тис. крб. У 89 з них він був у межах 1—5 тис. крб., а у всіх інших не перевищував 1 тис. крб., причому, у 350 з них не сягав вище 300 крб. на рік [18].

Поряд з цими заняттями важливою сферою діяльності міщан було сільське господарство. Кількість городян, які обробляли свої земельні ділянки у міській і приміській зонах у 1861—1897 рр., зросла майже вдвічі. Якщо у 1861 р. було близько 12,6 тис. господарів-міщан, що займалися переважно землеробством і скотарством, то у 1897 р. таких власників господарств було вже 23,5 тис. [19]. Про те, що сільськогосподарський сектор у житті міщан займав важливе місце, свідчить значна кількість утримуваної ними худоби. У 1866 р. у містах Поділля, наприклад, у власності городян її налічувалося 36,5 тис. голів [20].

Протягом пореформеного часу у містах Правобережжя найшвидше зростала чисельність представників селянських станів. За цей період кількість селян у містах краю збільшилася з 18,6 тис. до 219 тис. чол., а частка їх у міському населенні — з 4 % до 24 % [21]. Наприкінці XIX ст. селянство стало другою за чисельністю становою групою серед городян. Переважна більшість селян, які міцно осідали в містах, поступово втрачали риси належності до сільських станів, перетворюючись за характером своїх занять і способом існування на типових міських жителів. У містах вони поповнювали в основному групу пролетарів, хоча певна їх частина перетворювалась на підприємців і торговців.

Як правило, найбільше селян осідало в тих містах, де економічне життя відзначалося високою активністю. Тому за 60—90-ті роки найпомітніше зростання їх кількості відбувалося у Києві (з 7,8 тис. до 97 тис. чол.), Черкасах (з 30 чол. до 4,7 тис. чол.), Житомирі (з 109 до 10 тис. чол.), Рівному (з 680 до 8 тис. чол.), Ковелі (з 25 до 5 тис. чол.), Кам'ян-

ці-Подільському (з 300 до 7 тис. чол.), Вінниці (з 0,8 до 8,1 тис. чол.), Проскурові (з 60 до 6,3 тис. чол.) [22].

З іншого боку, в ряді невеликих міст, де частка селян традиційно була високою, ця група залишалася тісно зв'язаною з сільським господарством, а зміна її соціальної природи відбувалася набагато повільніше. Серед таких міст слід назвати Васильків, Липовець (Київщина), Старокостянтинів, Заслав (Волинь). Питома вага селян у цих містах наприкінці XIX ст. досягала 30—40 %.

Свідченням промислового, відхідного характеру міграції селян до міст було значне кількісне (майже у 2 рази) переважання у їх середовищі чоловіків над жінками. Хоча частина заробітчан оселялася у містах на постійне проживання, все ж певна їх кількість продовжувала зберігати тісний зв'язок зі своєю батьківщиною, вважаючи свій від'їзд лише тимчасовим, для заробітку. Наприклад, у середині 80-х років XIX ст. на цукрових заводах у Києві, Черкасах, Смілі, Шполі, Шепетівці приблизно 50—80 % працюючих становили тимчасово найняті селяни [23].

Міграція селянства у містах була одним з найважливіших факторів соціальної еволюції міського населення. Селяни були найменше пов'язані з корпоративністю міських станів і, будучи тут групою майже безстановою, перетворювалися на одну з головних сил формування капіталістичних відносин у містах.

Щоб рельєфніше проаналізувати склад населення міст, необхідно звернутися до його соціально-професійної характеристики.

Найзначнішу в кількісному відношенні групу серед городян становило промислове населення (257,4 тис. чол. або 28,1 %) [24]. Його питома вага була високою у всіх містах краю як за рахунок працюючих на великих підприємствах, так і завдяки наявності значної маси дрібнотоварних виробників.

Серед окремих професійних груп промислового населення міст найчисленнішими були виробники одягу. Кількість їх у містах Правобережної України сягала 96,6 тис. чол., або 38 % зайнятих у промисловості. Другими за чисельністю були будівельники — 43,9 тис. чол. (19 %). Досить значною групою були працюючі у металообробній і деревообробній промисловості. Кількість зайнятих тут разом з сім'ями становила, відповідно,— 23,1 тис. і 28,6 тис. чол. [25]. Для цих та інших галузей виробництва в містах Правобережжя було характерним переважання дрібних форм виробництва. Наприклад, виробники одягу хоча й відчували тиск торгових фірм, що знаходилися у великих містах, проте це поки що не змінювало співвідношення сил у галузі. Тому пошиття одягу ще значною мірою залишалося на стадії ремесла [26].

Численною, як уже зазначалося вище, була у містах краю також група тих, хто був зайнятий у торгівлі. Причому у найбільших торговельних центрах питома вага цієї категорії населення була досить високою. Наприклад, у Бердичеві вона становила 32,5 %. До цієї категорії належали торговці з різною спеціалізацією та різним майновим становищем.

Найбільш спролетаризованою серед професійних груп у міському населенні була категорія людей, зайнятих приватною службою. З 112 тис. чол. майже 102 тис. належали до поденників, чорноробів та прислуги [27]. Майже 46 % з них проживали у Києві, де потреба в людях цих професій була найвищою. Питома вага їх у населенні Києва досягала 19 %. В інших містах представників цієї групи було менше, а їх питома вага становила у середньому 7—10 %. Але були тут і винятки. Наприклад, в Ямполі на Поділлі ця категорія об'єднувала 13,6 % городян (0,9 тис. чол.). Причиною цього була наявність там, на р. Дністер, пристані, де в період навігації було зайнято багато поденників і чорноробів [28].

Значною у містах Правобережжя була чисельність чиновництва та

військовослужбовців (108,4 тис. чол. або 11,8 %). Частка останніх в деяких містах регіону (Проскурів, Рівне, Ковель) перевищувала 20 %.

Між окремими містами регіону існували значні відмінності у пропорціях непродуктивного населення. Найвища питома вага цієї групи була в Кам'янці-Подільському (36,1 %), найнижча — в Ямполі (15,2 %). Величина цієї групи знаходилася у залежності від кількості у місті чиновництва, рантьє, людей вільних професій тощо. Більшість їх концентрувалася у великих та середніх містах краю. Тут же знаходилась більшість людей, що жили на кошти від капіталів. Наприклад, у Києві їх чисельність досягала 17,3 тис. чол. (7 % від усього населення міста), у Житомирі — 5,3 тис. (8 %), у Кам'янці-Подільському — 2,7 тис. чол. (7 %) [29—30].

Взагалі за наявними джерелами відтворити у повному вигляді класову структуру міського населення можна лише приблизно. Методика подібного аналізу розроблялася багатьма авторами, в тому числі й В. І. Леніним у праці «Розвиток капіталізму в Росії». На його думку, градація торгово-промислового населення мала такий вигляд: 7 % належали до великої буржуазії, 10 % — до заможних дрібних хазяїв, 22 % — до бідніших дрібних хазяїв, 61 % — до пролетаріату [31]. Проте аналогічне дослідження структури міського населення Правобережної України, на наш погляд, вимагає значної корекції цих розрахунків. Адже Ленін у своєму дослідженні користувався переважно матеріалами перепису населення 1890 р. у Петербурзі. А структура його населення мала серйозні відмінності від інших міст і країв Російської імперії. В містах Правобережжя, як уже підкреслювалося, протягом другої половини XIX ст. продовжувала зберігатися висока питома вага дрібнобуржуазних верств населення. Крім того, склад міського населення краю мав свою специфіку, яка була результатом тривалого історичного розвитку і виявлялася у соціально-економічних, національних та культурних відмінностях.

Проаналізувавши різноманітні джерела, можна встановити приблизне співвідношення різних класів і соціальних груп у торгово-промисловому населенні міст краю. Це відбивалося, на наш погляд, у таких пропорціях: до великої буржуазії належало 6 % городян, до заможних дрібних хазяїв — 14 %, до бідніших дрібних хазяїв — 33 %, до пролетарів та напівпролетарів — 47 % [32].

Найчисленніша група пролетарів та напівпролетарів була представлена переважно робітниками промислових і торгових підприємств, транспорту, а також прислугою, поденниками та чорноробами. Ця група у містах була більш чітко представлена людьми, які, крім роботи по найму, не мали інших засобів до існування. Користуючись методикою, запропонованою групою дослідників [33], можна провести приблизні підрахунки кількості промислових робітників у містах краю. Взявши за основу статистику промисловості, можна констатувати, що в 1870 р. на промислових підприємствах працювало 2,4 тис., у 1880 р.— 5,6 тис. чол. На 1886 р. їх кількість зросла до 7 тис. чол., а в 1899 р. — досягла приблизно 18,7 тис. чол. [34]. Разом з членами сімей промислові робітники становили наприкінці XIX ст. близько 32 % від усього промислового населення міст. Кількісно за період з 1870 р. до 1899 р. ця категорія зросла більш як у 8 разів.

Розглядаючи національний склад міського населення Правобережної України у 60—90-х роках XIX ст., слід зазначити, що його багатонаціональна структура почала своє формування ще в епоху середньовіччя. Історично склалося так, що представники трьох народів — українців, росіян та євреїв — становили на середину XIX ст. разом понад 91 % всього міського населення регіону. Хоча етнічна картина зазнала в епоху промислового капіталізму певних змін, однак протягом 1861—1900 рр. переважаюча роль цих трьох народів збереглася [35].

Динаміка етнічних змін у містах краю залежала від активності міграційних процесів, від кількості переселенців з інонаціональних районів

країни. Найбільш динамічно змінювалася етнічна структура населення Києва, що було наслідком його інтенсивного економічного розвитку та швидкого зростання населення. За даними перепису 1874 р., місцеві уродженці становили тут лише 28,3 % жителів міста, вихідці з різних районів України — 58,7 %, а з Росії — 11,1 % [36]. Виходячи з того, що більшість жителів Києва визнали рідною мовою «малоросійське наріччя», можна говорити про переважання в ньому українського населення [37].

Судячи з матеріалів перепису 1897 р., національний склад населення Києва зазнав помітних змін. За кілька десятиліть відбулося швидке зростання питомої ваги росіян міста. На кінець століття їх тут налічувалося 134,5 тис., що становило 54,3 % населення Києва [38]. Проте встановити точне співвідношення між українським та російським населенням дуже складно через недосконалість методики перепису. Як свідчить Л. Личков, «багато малоросів зараховані до розряду великоросів. Особливо це стосується інтелігенції, яка часто розмовляла російською мовою, але належала до українців» [39]. Власне українське населення Києва, за даними перепису, становило приблизно 56,2 тис. чол. або 22,7 %. Тобто, на кінець XIX ст. українці у місті втратили кількісну перевагу.

Серед інших національних груп у Києві за кількістю виділялися євреї. Протягом 1874—1897 рр. їх чисельність зросла з 12,9 тис. до 30 тис. чол., а питома вага — з 10,5 % до 12,9 %. У місті було також багато поляків (у 1897 р. — 16,6 тис. чол., або 6,6 % від усього населення), німців (4,2 тис. чол., або 1,7 %). Крім того, в меншій кількості там проживали білоруси, чехи, молдавани, греки та ін. [40—41].

В інших міських центрах Правобережжя етнічна картина протягом другої половини XIX ст. відзначалася значно більшою статистичністю. В ряді міст, особливо невеликих, помітних змін у національній структурі їх населення у той час не відбулося.

Велика різниця існувала у співвідношенні питомої ваги різних етнічних груп у сільському та міському населенні регіону. На селі перевага була на боці українського населення, а в більшості міст (особливо у великих та середніх) домінували представники інших національностей. Якщо по регіону питома вага українців становила 77 %, то на селі вона досягала 81,6 %, а у Подільській губернії — 85 % [42]. Українці Правобережжя на той час становили майже третину всього українського населення Російської імперії [43]. Проте у містах краю їх частка була набагато меншою і становила у 1897 р. всього 27 %, або 256,2 тис. чол. [44]. Українці чисельно переважали лише у 12 невеликих містах [45]. Ця перевага тут зберігалася протягом 60—90-х років завдяки низькій активності етнічних процесів й незначного притоку до цих міст переселенців інших національностей. Наприклад, у Ямполі українське населення становило, відповідно, у 1861 р. — 56 %, в 1897 р.— 50 % [46].

У великих та середніх містах краю питома вага українців була нижчою й протягом другої половини XIX ст. мала тенденцію до дальшого скорочення під впливом активнішого притоку мігрантів інших національностей.

В період промислового капіталізму активізувалася міграція до міст України російського населення. Наприкінці XIX ст. населення великих і середніх міст України розмовляло переважно російською мовою, яка тут панувала у всіх сферах життя — адміністративно-діловій, виробничій, культурно-освітній, культовій та значною мірою і в побутовій. Завдяки цілеспрямованій політиці уряду на «обрусіння» України, влада ставила російських переселенців до українських міст у більш вигідне становище. Переконливо про це сказано в Програмі Української народної партії: «Еміграція руських на Україну, ведена стихійною силою шукання ліпшого життя, щороку збільшується.., складаючи таким чином заможні класи на Україні. Слідом за урядовцем, купцем і промис-

ловцем суне на Україну робочий люд... і завдяки своїй культурній перевазі і перевазі політичній руської культури поволі випихає елемент український з усіх професій»[47]. Отже, виникла ситуація, коли українські міста переставали бути українськими. Сфера управління та освіти перебувала тут в руках росіян і русифікованих українців, у промисловості вони теж становили вагому частку, а торгівлею та комерцією займалися переважно євреї[48].

Росіяни являли собою найбільш урбанізовану групу серед населення Правобережжя. При їх загальній кількості в 420 тис. чол., у містах проживало 229 тис., або 55 %. Частка російського населення у них досягала 25 %. Швидке зростання цієї національної групи у містах регіону припадає на останні десятиліття XIX ст. У складі переселенців домінували групи, які тяжіли до міських центрів. По-перше, це були представники привілейованих класів (дворяни, велика буржуазія, вище духовенство тощо). По-друге, на Правобережжя переселялося в пошуках роботи багато пролетаризованого люду з різних районів Росії. Крім того, значну частину російського населення міст становили військові, частина яких після закінчення строку служби поповнювала ряди постійних жителів міст краю. Наприклад, у містах Подільської губернії 47 % російського населення належали до адміністрації, інтелігенції, військовослужбовців, рантьє. Одночасно близько 20 % росіян були зайняті роботою по найму[49—51].

Найзначнішою за чисельністю та питомою вагою національною групою в містах Правобережної України були євреї. Їх проживало там 364,3 тис. чол., що становило у 1897 р. 40 % всього міського населення регіону. Представники цієї національної групи відігравали помітну роль в економічному та культурному житті регіону. В їх руках перебувала більшість ремісничих закладів і невеликих підприємств. Вони ж становили переважну кількість тих, хто був зайнятий на цих підприємствах. Торговці-євреї контролювали всі основні сфери торговельної діяльності у регіоні. У 70-х роках їм належало 15,2 тис. магазинів і лавок, а також близько 20 тис. питних закладів по всій території Правобережжя[52]. Винятком у цій справі був лише Київ, де, за даними губернського правління, на початку 90-х років єврейська торгівля охоплювала лише приблизно 1/12 всього торгового обігу у місті[53].

Проте протягом 60—90-х років XIX ст. спостерігалося помітне падіння питомої ваги єврейського населення в містах краю. За період з 1880 р. до 1897 р. його чисельність хоча і зросла тут з 337, 1 тис. до 367,4 тис. чол., все ж питома вага знизилася з 47,8 % до 40,1 %. У Подільській губернії це скорочення становило навіть 15,6 % (з 62 % до 46,4 %)[54]. Ці зміни відбувалися в результаті активної міграції євреїв за межі зони осілості. Переселення проходило, насамперед, до великих міст (Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Одеси та ін.) і за кордон, переважно на Північно-Американський континент.

Зменшення питомої ваги єврейського населення у містах Правобережжя було також результатом більш інтенсивного зростання там чисельності представників інших національних груп, насамперед росіян та українців. Наприклад, у Проскурові за 1861—1897 рр. загальна кількість російського й українського населення зросла з 1,3 тис. до 7,9 тис. чол., тобто у 6 разів, а єврейського — з 4,1 тис. до 11,4 тис. чол., тобто лише у 2,4 раза[55].

Крім цих національних груп, які становили більшість міського населення регіону, виділялися за чисельністю поляки. Їх проживало там близько 50,3 тис. чол. (5,5 %). Найвищий відсоток поляків був у містах Волинської губернії (7,9 %), а найнижчий — на Київщині (4,7 %).

За своєю соціальною характеристикою польське населення суттєво не відрізнялося від українського чи російського. Частка міщан та селян серед них досягала 65 %. Щоправда, на Правобережжі поляки традиційно становили більшість земельної знаті: частка потомствених дво-

рян серед них досягала 14,3 %. У їх власності перебувало 46 % земель та 54 % промислових підприємств, розміщених на Правобережжі [56].

Серед інших національних меншостей, що проживали у містах Правобережжя, слід назвати німців, яких тут налічувалося 7,3 тис., білорусів — 3,7 тис., чехів — 1,8 тис. чол. Представників всіх інших національностей було загалом 10 тис. чол., або 1,1 % міського населення.

Аналіз змін у соціальному складі міського населення свідчить, що на Правобережній Україні досить інтенсивно відбувався процес формування капіталістичних торгово-промислових центрів на базі ряду існуючих міст. Активність соціальних перетворень у них знаходилася у прямому зв'язку з етнічними змінами, що відбувалися у середовищі їх населення. Це було наслідком інтенсифікації міграційних процесів, переміщення великих мас людей з сіл до міст, з одних районів країни до інших.

Разом з тим ряд міських поселень, переважно невеликих, опинилися у той час у невигідних економічних умовах й розвивалися надто повільно. В результаті цього соціальні процеси протікали в них досить повільно, спостерігався застій у більшості сфер суспільного життя.

Все ж капіталістичні відносини наприкінці XIX ст. стали домінуючим фактором розвитку міст Правобережної України.

[1] Рашин А. Г. Население России за 100 лет.— М., 1955.— С. 95.

[2] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей.— СПб., 1905.— С. 2; Первая всеобщая перепись.... VIII: Волынская губерния.— СПб., 1904.— С. 16; Киевская губерния.— СПб., 1904.— С. 5; XXXII: Подольская губерния.— СПб., 1904.— С. 1—3; Семенов Тян-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской России.— СПб., 1910.— С. 114—115, 143—148. Підрахунки авт.

[3] Рожков Н. Исторические и социологические очерки.— М., 1906.— Ч. 1.— С. 100.

[4] Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России.— М., 1971.— С. 318.

[5] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1962 гг.— СПб., 1863.— Ч. 1: Волынская и Киевская губернии; Ч. II: Подольская губерния.

[6] Список фабрик и заводов Европейской России.— СПб., 1903.— С. 534—545, 616—627.

[7] Обзор Подольской губернии за 1893 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора.— Каменец-Подольский. 1894.— С. 27, 29.

[8] Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам, по отдельным территориальным районам.— СПб., 1905.— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—125.

[9] Первая всеобщая перепись... // XVI: Киевская губерния...— С. 50—51.

[10] ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 102, арк. 103; Первая всеобщая перепись... // VIII: Волынская губерния.— С. 50—51; XVI: Киевская губерния.— С. 50—51; Подольская губерния.— С. 50—51; ЦДІА України, ф. 442, оп. 51, спр. 337, арк. 29; оп. 367, спр. 83, арк. 2—5.

[11] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг.— СПб., 1863.— Ч. 1: Волынская губерния.— С. 3—37; Киевская губерния.— С. 11—43; Ч. II: Подольская губерния.— С. 3—47; Первая всеобщая перепись... // VIII: Волынская губерния.— С. 50—51; XVI: Киевская губерния.— С. 50—51; XXXII: Подольская губерния.— С. 50—51.

[12] ЦДІА України, ф. 442, оп. 51, спр. 376, арк. 25—26; Петроков Н. Бердичев.— К., 1882.— С. 16.

[13] Там же, оп. 535, спр. 323, арк. 19.

[14] Распределение населения по видам главных занятий.— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—125.

[15] Экономическое состояние городских поселений...— Ч. 1: Волынская губерния.— С. 3—37; Киевская губерния.— С. 11—43; Ч. II: Подольская губерния.— С. 3—37; Первая всеобщая перепись... // VIII: Волынская губерния.— С. 50—51; XVI: Киевская губерния.— С. 50—51; XXXII: Подольская губерния.— С. 50—51.

[16] Экономическое состояние городских поселений...— Ч. 1: Волынская губерния.— С. 5—34; Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1880 г.— Житомир, 1881.— С. 21—23; ЦДІА України, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 43—46.

[17] ЦДІА України, ф. 442, оп. 535, спр. 355, арк. 31—32.

[18] Вінниця: Історичний нарис.— Вінниця, 1964.— С. 85.

[19] Экономическое состояние городских поселений..— Ч. 1: Волынская губерния.— С. 6—34; Киевская губерния.— С. 11——43; Ч. II: Подольская губерния.— С. 6—46; Распределение населения по видам главных занятий...— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—125.

[20] ДАХО, ф. 244, оп. 1, спр. 2, арк. 14—17.

[21] Экономическое состояние городских поселений...— Ч. I: Волынская губерния.— С. 5, 6, 14—16, 30—31; Киевская губерния.— С. 8—11, 39—44; Ч. II: Подольская губерния.— С. 4—6, 15—18, 30—35.

[22] Там же.

[23] ЦДІА України, ф. 575, оп. 1, спр. 1, арк. 51, 56, 147; спр. 2, арк. 27, 45, 46.

[24–25] Распределение населения по видам главных занятий...— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—125.

[26] Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России во второй половине XIX в.— М., 1983.— С. 170.

[27] Распределение населения по видам главных занятий...— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—121.

[28] Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г.— Каменец-Подольский, 1888.— С. 56.

[29–30] Распределение населения по видам главных занятий...— Т. 1.— Табл. XX.— С. 118—125.

[31] Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 478.

[32] Підраховано автором на основі матеріалів перепису 1897 р.

[33] Блинов Н. В., Желтова В. П., Иванова Н. А., Кирьянов Ю. М., Пушкарева И. М. О методике сопоставления хроники и статистики рабочего движения в России периода капитализма. 1861— февраль 1917 г. // Вопр. истории.— 1984.— № 1.— С. 60—61.

[34] Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г.— С. 117—119; Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1880 г.— Табл. 3; Список фабрик и заводов Европейской России.— СПб., 1903; ЦДІА України, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 45—46; оп. 51, спр. 376, арк. 36—39; спр. 377, арк. 46—49; оп. 534, спр. 422, арк. 68—71; оп. 535, спр. 310, арк. 29—32; оп. 540, спр. 187, арк. 33—34.

[35] Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киев. старина.— К., 1905.— Т. XC.— С. 332.

[36] Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского русского географического общества.— К., 1875.— С. 30—35.

[37] Климко А. И., Шевченко А. А. Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах Европейской части СССР.— М., 1987.— С. 75.

[38] Первая всеобщая перепись... // XVI: Киевская губерния.— С. 182—185.

[39] Личков Л. Указ. соч.— С. 327.

[40–41] Первая всеобщая перепись... // XVI: Киевская губерния.— С. 182—185.

[42] Личков Л. Указ. соч.— С. 330.

[43] Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // Киев. старина.—К., 1905.— Т. IXXXIX.— С. 413.

[44] Первая всеобщая перепись... // VIII: Волынская губерния.— С. 186—189; XVI: Киевская губерния.— С. 188—190; XXXII: Подольская губерния.— С. 188—189.

[45] Юхнева Н. В. Материалы по этническому районированию городского населения Европейской России (по данным переписи 1897 г.) // Этнические группы в городах Европейской части СССР.— С. 122.

[46] ЦДІА України, ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 26—29.

[47] Програма Української народної партії.— Чернівці, 1906.— С. 31.

[48] Ко-ий В. Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії // Літерат.-наук. вісник.— 1907.— Т. XI.— Кн. XII.— С. 468.

[49–51] Первая всеобщая перепись... // VIII: Волынская губерния.— С. 186—189; XVI: Киевская губерния.— С. 188—190; XXXII: Подольская губерния.— С. 182—189.

[52] Житецкий Ир. Евреи в Южной России: Формы труда у евреев в Южной России.— Историко-этнографические заметки.— К., 1901.— С. 19—21.

[53] ЦДІА України, ф 442, оп. 646, спр. 183, арк. 4.

[54] Статистический временник Российской империи.— Серия III.— Вып. 2: Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту оседлости.— СПб., 1884.— С. 10—32; Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам.— Птг., 1917.— С. 12—63.

[55] Первая всеобщая перепись... / XXXII: Подольская губерния.— С. 182—185; ЦДІА України, ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 25, 28.

[56] Личков Л. Указ. соч.— С. 332; Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 245; ЦДІА України, ф. 442, оп. 527, спр. 79, арк. 12—14.

Ю. М. Алексєєв (Київ), **Н. М. Кравченко** (Київ), **Ю. В. Павленко** (Київ)

Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі

Кардинальні зміни, що відбулися в житті нашого суспільства протягом останніх років, вимагають вироблення нових підходів до системи викладання історичних дисциплін і в середній школі, і, тим більше, у вищих навчальних закладах. У чому ж саме вони мають полягати? Щоб відповісти на це запитання, розглянемо спочатку деякі провідні і, як тепер визнається, хибні методологічні засади радянської історіографії, що становили основу навчальних програм.

Традиційний радянський підхід до розуміння історії грунтувався на двох базових принципах, що, по суті, суперечили один одному. Це, по-перше, марксистська філософія історії («історичний матеріалізм») та, по-друге, російськоцентризм.

Марксистське розуміння історії бере за аксіому тезу про те, що матеріальна сфера буття, насамперед — система виробництва, детермінує всі інші (суспільні, політичні, етнічні, культурні) феномени. Взаємозв'язок між виробничою діяльністю й так званими «надбудовними» явищами пояснюється головним чином через класи та класову боротьбу. Кожна окрема особа усвідомлюється передусім як представник, виразник і носій певної класової природи. З точки зору «класового підходу» оцінюються явища культури, суспільної свідомості тощо. Відповідно до розвитку продуктивних сил та розгортання класової боротьби відбувається загальний поступ людства у вигляді проходження через п'ять формацій: від первісно-общинності до комунізму.

Таке тлумачення історії відповідає принципам сповідуваного істориками минулого сторіччя моністичного детермінізму з його уявленнями про заданість напряму історичного руху та нехтуванням ролі особи в творчій зміні буття. На сьогодні світова думка далеко відійшла від спрощеної концепції матеріально-виробничої детермінації історичного руху та трафаретних уявлень про односпрямований лінійний поступ. В наш час навряд чи хтось буде заперечувати, що кінцевою рушійною силою історії є самі люди (яких треба розглядати в їх духовно-тілесній конкретності), що історія людства є вектор складної системи взаємодій окремих соціокультурних систем (народів і їх держав, надетнічних політичних об'єднань, цивілізацій) та що в найзагальнішому вигляді можна виділити три ступені (щаблі, формації та суперформації) історичного поступу, а саме: первісність, доба традиційних (докапіталістичних, доіндустріальних, давніх і середньовічних тощо) цивілізацій та доба формування й утворення всесвітньої цивілізації (новий та новітній часи, епоха капіталізму, індустріального суспільства тощо). Саме такий підхід є притаманний концепціям провідних західних мислителів середини другої половини XX ст. (А. Дж. Тойнбі, К. Ясперс, Е. Фромм, К. Поппер). До відповідних висновків, долаючи марксистські трафарети, дійшла й передова соціально-історична думка пізньорадянських та пострадянських часів (Л. С. Васильєв, Ю. І. Семенов, В. П. Ілюшечкін).

Російськоцентричне бачення історичного процесу притаманне не марксистській, як такій, а саме радянській (що спиралась на дореволюційну російську) історіографії. Ланкою, що сполучала дві абсолютно різні за походженням, ідейним змістом та ідеологічною спрямованістю

системи підходів до історії, був погляд на радянський народ та його супердержаву як на Месію в справі побудови комунізму у світовому масштабі. Відповідно до цього складалися програми з курсів історії СРСР, всесвітньої історії (особливо стосовно XX ст.) й історії окремих народів, що входили до складу Російської імперії та СРСР, у тому числі й українського.

При переоцінці світового значення приходу більшовиків до влади наприкінці 1917 р. в Росії та місця СРСР у всесвітній історії, що відбувається нині, методологічні засади радянської історіографії здебільшого в наш час відкидаються. Зайвим було б витрачати багато часу на доведення хибності російськоцентрично-радянського бачення історії. Тим більше не потребує особливих доказів безпідставність об'єднання в межах одного курсу («Історія СРСР») минулого різних за походженням, історико-культурними традиціями, орієнтаціями тощо народів, які волею долі в різні часи увійшли на той чи інший термін до складу Російської держави та її спадкоємця — СРСР: українців і якутів, естонців і таджиків, вірмен і тувинців та ін. Викладати традиційний курс історії СРСР (в колишньому чи модифікованому вигляді) після здобуття Україною незалежності тим більше немає ніяких підстав.

Із сказаного випливає, що нині при розробці курсів історії для вузів України традиційна для радянських часів гібридна марксистсько-російськоцентрична схема історичного розвитку людства має бути рішуче відкинута. Яку ж альтернативу слід запропонувати натомість?

Освічена людина повинна мати уявлення про історію та культуру як власного народу, так і людства в цілому. Нині фахова підготовка історика передбачає спеціалізацію з вітчизняної і з зарубіжної історії. Цьому відповідають курси «Історія України» та «Всесвітня історія». Чи достатньо цього? Мабуть, ні. Адже при такому лише підході малозрозумілим залишається той контекст, у якому відбувався розвиток власного народу та його історичних предків. Не знаючи більш-менш докладно історії, наприклад, Росії, Польщі чи Австро-Угорщини, неможливо по-справжньому усвідомити історичну долю українського народу. Тобто йдеться про те, що для розуміння історії окремої етнічної чи національної спільності треба мати достатні знання про розвиток певної групи таких спільностей і держав, у системі яких вона з тих чи інших причин перебувала або мала до неї безпосереднє відношення.

Виникає питання: в контексті якої історико-культурної макроспільності доцільно було б розглядати історію українського народу? Народів, що перебували у складі Російської імперії та її спадкоємця — СРСР? Але ж основна частина України ввійшла до складу Московської держави лише в середині XVII ст., а, скажімо, Закарпаття опиняється в цій системі лише з кінця другої світової війни. Без контексту історичного минулого Речі Посполитої та Австро-Угорської імперії виклад історії українського народу буде, безумовно, викривленим. Ще менше (якщо б ми йшли, наприклад, за А. Дж. Тойнбі) підходять для визначення цієї макроспільності межі східнохристиянського світу. По-перше, потрібно ще з'ясувати, якою мірою є підстави відносити до нього греко-католицькі Галичину й Закарпаття, по-друге, до історії України досить опосередковане відношення має минуле таких православних народів, як, скажімо, грузини чи власне греки (після загибелі Візантії), тим часом як за межею спільності, яку маємо визначити, залишається, наприклад, католицька Польща.

Значно доцільнішою здається пропозиція розглядати історичний розвиток українського народу у взаємозв'язках та порівнянні з історією решти слов'янських, як і деяких інших, найближчих до них за істотними історико-соціально-культурними ознаками народів, таких, як молдавани, румуни, угорці та, певною мірою, жителі Прибалтики, особливо литовці. Саме в цьому контексті, з урахуванням останнього застереження, маємо розглядати (і розробляти) курс «Історія слов'ян-

ських народів» для гуманітарних вузів України, що стане проміжною ланкою між курсами всесвітньої історії та історії України. Але його розробка пов'язана з певними складнощами.

Півтора року минуло відтоді, як у вузах України на базі колишніх кафедр історії СРСР були одночасно створені кафедри історії слов'янських народів. Це, безперечно, мало важливе значення. Однак, на жаль, в українській науці останніх десятиріч майже не знаходилося місця для слов'янознавства як окремого наукового напряму. Єдиний центр слов'янознавства в межах колишнього СРСР з повоєнних років містився в Москві, що, як і будь-яка монополізація знання, не могло не відбитися негативно на загальному стані справи.

Разом з тим відомо, на якому високому рівні (на тлі тогочасного розвитку науки) стояло слов'янознавство в освітньо-наукових центрах України у XIX — на початку XX ст. В Києві, Харкові, Одесі, Львові, Полтаві, Ніжині працювала вражаюча кількість славістів — дослідників та викладачів. Серед них такі всесвітньо знані, як М. П. Драгоманов, М. І. Костомаров, М. О. Максимович, П. О. Куліш, О. О. Потебня, В. І. Пічета, І. Я. Франко, та ін.

Вже в середині XIX ст. слов'янознавство стає в багатьох країнах університетською дисципліною. Відомий учений К. Я. Грот обгрунтував доцільність впровадження цієї науки як одного з напрямів спеціалізації студентів. У ті часи кафедри слов'янознавства виникали саме там, де в наукових осередках були відповідні фахівці. Програми лекційних курсів проходили конкурсний відбір. Відомі факти відхилення деяких з них, як це трапилося, наприклад, з розробкою Ю. І. Венеліна (Гуци). Залежно від наявності та спеціалізації фахівців програми слов'янознавчих кафедр в університетах різнилися. Однак загальноприйнятим було визнання слов'янознавства як комплексної дисципліни. Поряд з історією слов'янських народів студенти вивчали їх мови, літературу, етнографію, фольклор, а також різноманітні допоміжні історичні дисципліни. Навколо предмета слов'янознавства точилися постійні дискусії, що сприяло вдосконаленню процесу викладання та підвищенню професійного рівня викладачів.

Про все це треба було згадати, бо сьогодні новостворені кафедри історії слов'янських народів мають відновити найкращі традиції наукової та викладацької діяльності вітчизняних славістів. Але започатковані на відміну від своїх попередників директивним шляхом, «згори», ці кафедри, як нові науково-навчальні підрозділи, опинилися в скрутному становищі. Для того, щоб вони могли нормально функціонувати, протягом найближчого часу слід вирішити принаймні три головні завдання: по-перше, створити загальну концепцію кафедри з реєстром дисциплін, що відповідали б цій концепції; по-друге, розробити навчальні програми лекційних курсів; по-третє, опрацювати програму перепідготовки та підготовки кадрів і забезпечити необхідні для цього умови. І, звичайно, вже зараз потрібно розпочати роботу над навчальними посібниками й підручниками з історії та культури слов'янських народів.

Всі ці питання пов'язані між собою. Тому, пропонуючи власні підходи до вироблення концепції кафедри історії слов'янських народів та виносячи свої думки на обговорення наукової громадськості, автори сподіваються, що основні положення, висловлені в цій статті, слугуватимуть і обгрунтуванню навчальних програм слов'янознавчих дисциплін.

У своїх міркуваннях щодо концепції кафедри ми виходимо з певних методологічних засад, які будуть розкриті далі.

1. Історія слов'янських народів у загальній системі слов'янознавства. В сучасній науці історія слов'янських народів розглядається як невід'ємна частина слов'янознавства — комплексної дисципліни, що включає в себе поряд з власне історією також лінгвістику, особливо таку її галузь, як порівняльно-історичне мовознавство, історію куль-

тури, етнографію, археологію, фольклористику, історичну географію та інші допоміжні історичні дисципліни. Серед усіх цих навчальних предметів історії слов'янських, як і найближчих до них у зазначеному вище розумінні народів належить особливе місце. Вона має визначати, так би мовити, генеральну схему та змістовну структуру вивчення й викладання інших слов'янознавчих дисциплін, а також розробити загальну періодизацію етносоціокультурного розвитку відповідної спільності народів, яка б відбивала якісні етапи їх суспільно-історичного та духовного поступу.

2. Історія слов'янських народів у системі всесвітньої історії. Тут маємо виділити два аспекти: по-перше, проблему загального усвідомлення та періодизації всесвітньо-історичного розвитку, в контексті якого тільки і можливо розглядати специфіку історії слов'янських народів, та, по-друге, питання вибору центрального об'єкта історичного процесу. З огляду на реальний стан кваліфікації фахівців та якість і зміст навчально-методичної літератури, наявної на сьогодні, обидва ці аспекти мають бути розглянуті у співвіднесенні із старою радянською традицією.

Ранній марксизм, орієнтуючись переважно на сен-сімонівську періодизацію історії, розглядав останню як систему п'яти формацій (первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм та соціалізм- комунізм). Незважаючи на те, що (як це було переконливо доведено вже в працях 60-х — початку 70-х років) в зрілі роки К. Маркс і Ф. Енгельс дотримувалися іншого погляду на періодизацію історії людства, ця застаріла вже на середину минулого сторіччя схема стараннями російських марксистів, насамперед В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, посідає центральне місце в офіційній радянській історіографії, утримуючи його аж до середини 80-х років.

Паралельно з цим, у рамках марксистської методології, але з орієнтацією на концептуальні підходи, що містяться в працях К. Маркса та Ф. Енгельса зрілого періоду їх творчості, з початку 60-х років провідними вченими розроблялися й альтернативні прямолінійній «п'ятичленній схемі» підходи, пов'язані переважно з використанням Марксової концепції «азійського способу виробництва». На початок 70-х років ці дослідники, серед яких передусім слід назвати Л. С. Васильєва, Й. О. Стучевського, В. П. Ілюшечкіна, Ю. М. Кобищанова, Л. О. Сєдова та інших, незважаючи на те, що вони використовували різну термінологію, по суті, дійшли висновку про доцільність виділення в історії людства трьох основних ступенів розвитку: первісності, докапіталістичних експлуататорських суспільств і того стану суспільства, який виникає й поступово утверджується в світі починаючи з виникнення капіталізму в Європі, особливо після промислового перевороту. При цьому різні суспільства в межах відповідних ступенів розвивалися за різними моделями (різними шляхами), серед яких одні були перспективними й виводили на вищі щаблі розвитку, інші — спрямовували рух у глухий кут. Переважаючим у спеціальній науково-теоретичній літературі такий підхід стає наприкінці 80-х років завдяки працям Л. С. Васильєва, В. П. Ілюшечкіна, Ю. М. Кобищанова. В Україні такий погляд на світову історію розроблявся в працях одного з авторів цієї статті.

Грунтуючись на зовсім інших теоретико-методологічних засадах та працюючи в системі інших традицій, до аналогічних висновків щодо періодизації всесвітньої історії дійшли й провідні західні теоретики, а саме: А. Дж. Тойнбі, Тейяр де Шарден, М. Поланьї, Е. Сервіс та ін. Сучасній західній науці притаманне бачення історії як зміни трьох соціокультурних станів людства: первісного, доби окремих доіндустріальних цивілізацій та індустріальної всесвітньої цивілізації. З огляду на сказане вище орієнтація на офіційну радянську «п'ятичленну схему», яка спостерігається в тому чи іншому вигляді й досі, виглядає як

прикрий анахронізм, що засвідчує лише необізнаність певної частини істориків із сучасним станом розробки відповідного блоку теоретичних проблем. В роботі над концепцією історії слов'янських народів слід спиратися саме на сучасний світовий рівень науково-теоретичних досліджень, враховуючи поліваріантність та специфіку розвитку різних регіонів Земної кулі.

Важливу проблему являє собою виділення, визначення одиниці історичного дослідження. В системі «первинного» марксизму це питання, власне кажучи, поставлене не було. Головна увага приділялася розвиткові продуктивних сил, виробничих відносин та класовій боротьбі, хоча само собою було зрозумілим, що відповідні процеси відбувалися в межах окремих держав, які, в свою чергу, включали в себе ті чи інші народи. Розробляючи курси історії докладніше, офіційна радянська історіографія фактично сприйняла переважно державницький погляд на історію, що переважав у старій російській науці, досить механічно поєднавши його з базовими принципами марксистської методології. В системі останньої саморозвиткові народів як певних соціокультурних реальних цілісностей з їх власними долями, ціннісними орієнтаціями, прагненнями та волевиявленням першочергової уваги не приділялося.

Інший підхід, що на відміну від гегелівського, сен-сімонівського та марксистського розглядав історію як живу взаємодію і саморозвиток окремих народів, почав формуватися ще з XVIII ст. у працях таких мислителів, як Дж. Віко, Ш. Л. Монтеск'є та, особливо, Й. Г. Гердер. Наступний щабель у його розробці засвідчує концепція Г. Спенсера, котрий розглядав окреме життєздатне суспільство як систему й умовно називав його «соціальним організмом». У контексті радянської історіографії цей підхід, починаючи з середини 60-х років, обгрунтовували Ю. І. Семенов, В. І. Козлов, В. Ф. Генінг, Ю. В. Бромлей. З початку 80-х років він розробляється і в Україні. Його відмітною рисою є те, що етнос, окремий народ, усвідомлюється як центральна категорія історичного дослідження, зміст якої розкривається переважно через поняття соціального та етносоціального організмів. Такий методологічний підхід до історії людства є свого роду тлом, на якому й має вивчатися доля окремих, у тому числі й слов'янських народів.

3. Історія слов'янських та деяких найтісніше пов'язаних з ними народів як окремий предмет дослідження і викладання. Загальновідомим є той факт, що історична доля окремих народів найтісніше пов'язана, й розуміння розвитку будь-якого з них поза відповідним контекстом неможливе. В західній історіографії принципову увагу цьому факту приділяли вже провідні вчені середини минулого сторіччя (Ф. Гізо, Г.-Т. Бокль, Д.-В. Дрепер), визначаючи таку систему народів як певну цивілізацію. Дальший розвиток такий підхід дістав у працях відомого славіста М. Я. Данилевського, а також О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі, які обгрунтували його з різних позицій. Окремі аспекти цієї проблеми розглядали й деякі провідні (хоча й не всі офіційно визнані) вчені радянських часів, зокрема, О. Ф. Лосєв, М. І. Конрад, Л. М. Гумільов, Ю. І. Семенов, А. Я. Гуревич, С. С. Аверінцев та ін.

Очевидно, при найбільш загальному розгляді історії людства виділення як головної пари категорії «народ — цивілізація» є зручним і цілком слушним. Але водночас цей підхід не слід абсолютизувати. Ще ніхто не запропонував певних і переконливих універсальних критеріїв виділення цивілізацій і віднесення до них тих чи інших народів. Здебільшого їх усвідомлюють як окремі надетнічні соціокультурні цілісності, пов'язані з відповідними ціннісно-орієнтаційними системами, як правило, зафіксованими у відповідній конфесійній системі.

Разом з тим, на наш погляд, при вивченні минулого різних народів для кращого усвідомлення історичного контексту та для порівняння характеру їх розвитку відповідні надетнічні спільності, необхідні для розу-

міння історії окремого народу, можуть виділятися за кількома різними співвіднесеними між собою критеріями. Наприклад, для розуміння історії Франції доцільно брати західноєвропейський контекст у цілому, оскільки розгляд її в системі переважно романських народів чи католицького світу призведе до викривлення у висвітленні взаємозв'язків французького народу з його сусідами. Так само при розгляді, скажімо, долі калмицького чи киргизького народів до їх включення в склад Російської імперії першочерговим, мабуть, буде не те, що перші — монголомовні та сповідують буддизм, а другі — тюркомовні й мусульмани, а те, що вони є типовими представниками світу середньовічних кочовиків Євразійських степів і розвивалися в його органічному контексті.

Загальновідомо, що одні слов'янські народи причетні до православної традиції, інші — до католицької, ще інші — прихильники протестантизму, істотна кількість представників цих народів не відносить себе до якоїсь певної конфесії, а один слов'янський етнос — боснійці — традиційно сповідує іслам. Це ж маємо сказати й щодо таких найтісніше пов'язаних з слов'янами народів, як молдавани та румуни (православні), литовці (католики), угорці (католики і частково протестанти) тощо. Деякі із слов'янських народів (росіяни, поляки) створювали сильні держави, інші ж тривалий час (або взагалі до останніх років) не мали власної державності. На певних історичних відрізках свого розвитку окремі слов'янські народи входили до складу різних держав або були поділені між ними, перебували під тими чи іншими впливами тощо.

Та, попри все це, вони мають багато чого істотно спільного, такого, що дає підстави розглядати їх (разом, як зазначалося, з деякими найближчими сусідами) як певну історико-культурну спільність — макросистему, в контексті якої стає зрозумілою й історія українського народу. Ця макросистема має розглядатися принаймні у двох вимірах, а саме: пов'язаному із спільністю походження, так би мовити, історико-генетично-мовно-етнографічному (хай дарує нам читач таке незвичне словосполучення) та пов'язаному із спільністю чи спорідненістю історичної долі. Нижче, при розгляді проекту програми курсу історії слов'янських народів, ми спинимося на цих двох аспектах дещо докладніше. А зараз обмежимося констатацією реальності існування на терені Східної, Центральної та Південно-Східної Європи сім'ї споріднених за походженням, у переважній більшості близьких за мовними та етнографічними ознаками народів із спорідненою та найтіснішим чином взаємопов'язаною долею, серед яких центральне місце займають слов'янські етноси.

4. Висвітлення історії України в загальній системі історії слов'янських народів. Сучасне слов'янознавство вивчає історичний розвиток та нинішній стан усіх слов'янських народів. Але традиційно склалося так, що в навчальних закладах слов'янських країн з цієї галузі знань виключають вітчизняну тематику або ж подають її в обмеженому обсязі, оскільки вона викладається докладно в курсі національної історії. Певною мірою такий підхід є досить слушним і виправданим, але, разом з тим, його абсолютизація має негативні наслідки. Вони полягають, головним чином, у тому, що утворюється штучний розрив між відповідними курсами: національна історія знову стає чимось зовсім окремим щодо розвитку навколишніх, споріднених народів.

Тому вважаємо за більш доцільне в курсі історії слов'янознавства відводити певне місце й історії українського народу, але подавати останню в таких ракурсах, на які спеціально не звертається увага в нормативному курсі історії України. Звернемо увагу на деякі з них. По-перше, походження українського народу та його історичних предків найдоцільніше подавати в загальній системі формування й розвитку праслов'янської та давньослов'янської спільностей, складання їх своєрідної долі та специфічної культури. По-друге, виникнення і розвиток першої східнослов'янської держави — Київської Русі, поступ її культури, безпо-

середньо пов'язаний з прийняттям християнства та прилученням до відповідної традиції, має бути поставлений у порівняльний контекст розвитку інших слов'янських і найближчих до них народів. Завдяки цьому зрозумілішими стануть спільні риси та характерні особливості долі різних слов'янських народів у часи середньовіччя. По-третє, історія українського козацтва, якщо її розглядати в широкому історичному контексті, має постати у не зовсім звичному світлі. З одного боку, українське козацтво виконувало роль провідної ланки не тільки в ланцюгу інших аналогічних об'єднань, але певною мірою й ширше — в системі загального східноєвропейсько-балканського протистояння татарсько-турецькій експансії. З другого,— козацький рух в Україні являв собою форму національної самоорганізації на засадах боротьби за соціальну справедливість та рівність, за власні національно-культурні цінності, в чому він цілком коректно може бути співвіднесений, скажімо, з боротьбою таборитів у Чехії. По-четверте, український народ, як і майже всі слов'янські народи, крім хіба що російського, за часів європейського абсолютизму втрачає самоврядування і зазнає соціального та національно-культурного гноблення, форми якого (як і засоби боротьби проти нього) у чомусь збігаються з тим, що було у найближчих сусідів, а в чомусь, навпаки, відрізняються. І, нарешті, по-п'яте, у XIX ст. в Україні, як і серед переважної більшості інших слов'янських народів, розгортається боротьба за соціальну справедливість та національно-державне самовизначення, яка досягає кульмінації в період визвольних змагань 1917—1920 рр, але зазнає поразки і, нарешті, в наші часи увінчується здобуттям незалежності. В такому контексті рух народу України до власної державності є ланкою в загальному ланцюгу державного самовизначення слов'янських народів у новітні часи.

Виходячи з викладених вище методологічних засад, коротко охарактеризуємо деякі з принципових положень, на яких має грунтуватися розроблюваний курс історії слов'янських народів та найближчих до них сусідів.

Спільність етно-культурно- мовного походження слов'янських народів не викликає сумніву. Результатом цього є спорідненість їхніх мов, архаїчного шару світоглядно-міфологічних уявлень тощо. У поєднанні з близькістю культурно-побутових та етнографічних особливостей усе це протягом багатьох сторіч сприяло інтенсивному взаємообміну ідеями та інформацією, взагалі передовими надбаннями у різних сферах буття, що, безумовно, сприяло розвитку кожного із слов'янських народів.

Разом з тим, як уже мовилося, маємо всі підстави наближувати до слов'ян — у тому числі й за критерієм походження — певні народи Карпатсько-Дунайського та Балтійського регіонів. Найближчі за походженням до слов'ян — балтські народи, предки яких, як і предки слов'ян, до кінця II тис. до н. е. разом утворювали балто-слов'янську спільність племен. До того ж численні групи слов'ян лісової зони утворилися в процесі слов'янізації місцевого балтського, як потім і фінно-угорського, субстратів. І, нарешті, починаючи принаймні з часів Київської Русі, доля народів Східної Прибалтики, особливо литовців, органічно пов'язана з історією їх слов'янських сусідів. Так само й неслов'янські народи Карпатсько-Дунайського регіону — молдавани, румуни та угорці — протягом своєї історії розвивалися в оточенні та під істотним впливом саме слов'янських народів, у найтісніших зв'язках з ними. Більше того, в їх етногенезі, поряд з неслов'янськими компонентами, брали участь численні слов'янські групи. Звідси — спільні етнографічні риси карпато-дунайських народів — слов'янських і неслов'янських.

Складнішим є питання про спільність та спорідненість історичної долі слов'янських і найближче пов'язаних з ними згадуваних уже народів Європи, але й тут є принципові і незаперечні загальні риси. Беручи їх до уваги, можемо виділити основні етапи розвитку слов'янських на-

родів, у відповідності з якими маємо виділяти й основні блоки тем відповідного лекційного курсу. Звернемо увагу на деякі з них.

1. Історичне буття слов'ян до початку останньої третини I тис. до н. е. було своєрідним. На відміну від населення присередземноморських областей вони не входили до системи пізньоантичного та ранньовізантійського світів, не взяли участі в розселенні на території західноримських провінцій, як це зробила значна частина германців, і на противагу північним германцям та скандинавам здавна мали взаємини з провідними цивілізаціями Півдня. Для долі найрозвинутіших груп слов'ян середини — другої половини I тис. н. е., як і раніше, істотну роль відігравали взаємини з кочовими народами євразійських степів, що періодично просувалися до Середнього Подунав'я.

2. Для всіх провідних груп слов'янства остання чверть I тис. н. е. стає часом державотворення, прийняття християнства (і, отже, прилучення до східнохристиянської чи західнохристиянської традицій) та добою формування відповідних, у межах певних держав, етнічних спільностей, від яких безпосередньо чи опосередковано походять сучасні слов'янські народи. Аналогічні процеси відбуваються й у середовищі неслов'янських груп Карпатсько-Дунайського та Прибалтійського регіонів. З кінця I тис. н. е. у народів, про які йдеться, утворюються близькі між собою суспільно-економічні та політико-адміністративні системи, які надалі розвивалися за дещо різними моделями.

3. З XIII—XIV ст. переважна більшість слов'янських народів, за умов експансії, втрачають власну державність (болгари, серби та ін.) або інтегруються в сусідні політичні об'єднання, зберігаючи як автономні власні політичні структури (Чехія, землі України та Білорусі). Ефективну самоорганізацію демонструють Польська та Московська держави, які ведуть між собою запеклу боротьбу за панування на східноєвропейських землях. Переможцем виходить Московське царство, що перетворюється на Російську імперію.

4. Повна чи часткова втрата національної державності більшістю слов'янських народів, за умов посилення тиску з боку агресивних сусідів, стимулює наростання визвольних рухів та утворення військово-політичних самоупорядкованих («знизу») структур, повністю чи переважним чином незалежних від сусідніх держав. Найяскравішими прикладами цього були гуситський рух у Чехії та козацькі суспільно-політичні об'єднання, насамперед Запорізька Січ, з якою спадкоємно пов'язана Українська гетьманська держава. Подібні воєнізовані групи, хоча й значно менші за кількісним складом, у XVI—XVIII ст. були широко відомі і в межах Балкано-Карпатського ареалу — гайдуки, опришки тощо.

5. З початку нового часу майже всі слов'янські та найближчі до них в зазначеному вище розумінні неслов'янські народи опиняються у складі багатонаціональних абсолютистських імперій, головним чином Російської, Австро-Угорської та Османської. Єдиним слов'янським народом, який на кінець XVIII ст. займав провідне становище в державі, до якої входив, був російський. Однак з огляду на кріпосницьке рабство та репресивну політичну систему імперії Романових його становище було хіба що не гіршим, ніж становище інших народів. За таких умов у XIX ст. розпочинаються національно-визвольні рухи, органічно пов'язані з боротьбою проти соціально-економічного гноблення.

6. XX ст. стає для слов'янських та близьких до них народів часом національного самовизначення в межах власних держав. Але цей процес відбувався в кілька етапів і не з однаковою швидкістю. Одним з результатів першої світової війни був розпад європейських імперій та спроби утворення на їх терені національних держав. Ще раніше це пощастило зробити деяким південнослов'янським народам (болгари, серби), які до того були під владою Туреччини. З 1918 р. державність здобули народи, що входили до складу Австро-Угорської імперії, та деякі з тих, що підкорялись Росії. Однак більшовикам вдалося спочат-

ку придушити національні рухи на більшій частині колишньої царської Росії, а в ході й після другої світової війни включити до складу Радянського Союзу держави Прибалтики та поставити в залежність країни Центральної Європи.

7. Остаточно реальну незалежність слов'янські та найближчі до них у зазначеному розумінні народи здобули тільки на межі 80-х—90-х років нашого сторіччя в результаті повалення комуністичних режимів, саморозпуску Варшавського блоку та розпаду СРСР. Крах тоталітарного соціалізму зумовив здобуття незалежності народами республік колишньої радянської супердержави.

Доходимо висновку, що курс історії слов'янських народів у загальній системі історичної освіти на Україні має бути проміжною ланкою між курсами всесвітньої історії та історії України. Орієнтовно він міг би складатися з шести основних розділів. У першому, вступному, слов'янознавство розглядалося б як окрема наукова дисципліна. Другий був би присвячений слов'янам та їх історичним предкам додержавної доби. Третій — слов'янським народам у період середньовіччя. Четвертий — слов'янським народам у складі імперій та їх боротьбі за національне самовизначення протягом XIX — початку XX ст. П'ятий — слов'янським народам, їх розвитку, боротьбі та національно-державному самовизначенню протягом XX ст., утворенню та розвитку відповідних держав. І, нарешті, в шостому, заключному, розділі визначалося б місце та своєрідність слов'янських народів в соціокультурному розвитку людства.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Т. П. Демченко (Чернігів), **Г. М. Курас** (Щорс)

І. Л. Шраг — «славний український діяч»

Винесена в заголовок цього нарису оцінка громадської діяльності Іллі Людвіговича Шрага, висловлена свого часу М. С. Грушевським [1],— не просто влучний епітет чи звичайна гіпербола. Є всі підстави твердити: маємо тут справу з даниною справедливості, визнанням того факту, що ім'я цього невтомного трудівника на українській культурно-освітній ниві було добре відоме мислячій інтелігенції як Наддніпрянщини, так і Галичини. Та бодай згадку про цю людину марно шукати в історичній і мемуарній літературі, що виходила на радянській Україні протягом останніх десятиріч. Зрідка подибуємо прізвище Шрага в працях про життєвий шлях та творчість М. М. Коцюбинського [2]. У монографії дослідниці Н. М. Пірумової, яка вийшла в Москві, Шраг згадується серед інших відомих діячів земського руху в Росії [3].

Нині це ім'я (як і десятки інших) доводиться відкривати заново.

І. Л. Шраг народився 23 серпня 1847 р. в містечку Седнів на Чернігівщині. Батько його, виходець із Саксонії, був лікарем у маєтку поміщиків Лизогубів, мати походила з родини дрібнопомісних дворян Колодкевичів. Два відомі народовольці — Дмитро Лизогуб та Микола Колодкевич (останній, до речі, доводився Шрагу двоюрідним братом) були друзями Іллі Людвіговича в дитинстві [4].

Свій перший громадянський крок він здійснив уже в гімназичні роки. Це був юнацький протест проти сваволі інспектора. І довелося хлопцеві екзамени за курс чернігівської гімназії складати екстерном [5]. Як і багато інших юнаків, Ілля прагнув навчатися в тодішній столиці. У 1865 р. він вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, але вже в березні 1867 р. подав прохання про переведення на юридичний факультет університету [6]. Документи свідчать про скрутне матеріальне становище студента-юриста [7]. Очевидно, далася взнаки смерть батька. Невдовзі, у березні 1869 р., за участь у студентському русі Шрага виключають з університету із забороною продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Росії і відправляють на батьківщину під нагляд поліції [8].

Пройшло декілька років, перш ніж Іллі Людвіговичу вдалося добитися дозволу здати екстерном екзамени за курс юридичного факультету Київського університету й здобути ступінь кандидата юридичних наук [9]. Незважаючи на те, що професор О. Ф. Кістяківський пропонував йому роботу на університетській кафедрі [10], молодий юрист повернувся до рідного Чернігова, щоб залишитися тут назавжди.

Юридична кар'єра Шрага розпочалася в окружному суді на посаді адвоката (присяжного повіреного). Вона розвивалася цілком успішно. Один з тогочасних українських часописів так писав про цей бік його життя: «Адвокат він у Чернігівщині дуже популярний. Промовляє дуже гарно, уміє впевнити слухача... В запалі говорить палко, і його могучий голос панує над найбільшою залою, захоплюючи слухачів» [11]. З часом І. Л. Шраг зажив слави одного з кращих фахівців на Україні. Так, у 1913 р. він виграв досить складну і не зовсім звичайну справу, захищаючи у Київському окружному суді завідувача редакції «Літературно-наукового вісника» П. П. Лаврова. Останньому інкримінували те, що він надрукував на сторінках цього часопису поему Лесі Українки «На полі крові». В наявному там діалозі Іуди Іскаріота та дідка-прочанина під стінами Єрусалима прокурорський нагляд побачив блюз-

нірство щодо Ісуса Христа та ганьблення святого письма. Суд присяжних виправдав Лаврова [12], і в цьому була чимала заслуга Шрага.

Природа наділила Іллю Людвіговича не лише привабливою зовнішністю, доброзичливим характером, але й досить рідкісним талантом громадського діяча. Ця людина не пройшла байдуже повз жодну більш-менш прогресивну справу, палко відгукуючись на всі починання передової громадськості Чернігова та губернії. Тож і не дивно, що Шраг був одним з найактивніших земців на Чернігівщині. Після вислання з Петербурга саме в земській установі знайшов він для себе скромну посаду [13].

У 1875 р. його обирають гласним міської думи та членом управи. З 1879 по 1887 р. Ілля Людвігович був заступником міського голови. На цій посаді йому вдалося дещо зробити для міста. Завдяки його зусиллям було відкрито нічліжний будинок — притулок для найбільш знедолених жителів Чернігова [14]. Не менше значення мало заснування громадської бібліотеки — єдиної в той час книгозбірні в місті, де можна було знайти серйозну книгу [15]. Міська управа час від часу надавала їй невелику матеріальну допомогу [16]. Авторитет Шрага у земських колах був незаперечним. Саме йому доручили зробити доповідь на святкуванні тридцятиріччя з часу запровадження в Чернігові міського положення [17]. Проте в очах місцевої влади заповзятий громадський діяч був людиною підозрілою. Чернігівський губернатор відхилив клопотання міської думи про присвоєння Шрагу звання «почесний громадянин» міста [18]. Протягом багатьох років Іллю Людвіговича обирали також гласним чернігівського повітового та губернського земських зібрань [19].

Постійна зайнятість юридичною практикою та земськими справами не могла задовольнити кипучий темперамент цієї непересічної особистості. Досить рано в душі Іллі Шрага з-поміж інших уподобань і нахилів викристалізувався особливий інтерес, а точніше, головна пристрасть і мета всього його життя — служіння національному визволенню та культурному відродженню України.

Тут доречно навести міркування ще одного відомого чернігівця — друга й однодумця Іллі Людвіговича М. М. Могилянського. Задумуючись над долею української інтелігенції, він писав, що хоч цей прошарок «до трагізму тонкий, слабує на відсутність наступності традицій», але ж до його лав прилучаються не лише етнічні українці, а всі, хто переймається долею народу, цікавиться мовою, культурою [20]. Мались на увазі В. Антонович, Т. Рильський, О. Русов. Але, безумовно, й Шраг належав до цієї когорти. Напівнімецьке походження аж ніяк не перешкоджало йому з дитинства відчувати себе українцем.

Пригадуючи витоки свого українства, Ілля Людвігович писав про незабутнє враження від вистави «Наталка Полтавка», поставленої в гімназії за допомогою вчителів Дорошенка, Глібова, Галагана, про вплив на нього відомих чернігівських діячів С. Д. Носа та М. О. Вербицького [21]. У дев'яності роки захоплення всім, що стосувалося України, виявилося з особливою силою: Шраг інтересувався її історією та літературою, читав такі галицькі періодичні видання, як «Правда», «Народ», «Зоря». Від ходіння в гімназичні роки у вишитій сорочці до спроб використати всі можливості для відродження українського народу — таким був шлях розвитку національної свідомості І. Л. Шрага.

Щирий земець, він прагнув використати цей громадський інститут як інструмент для впровадження української мови принаймні в початкових школах. З цією метою у 1893 р. він запропонував губернському земському зібранню відповідний проект. Численні посилання на авторитет видатних західноєвропейських та російських педагогів Дістервега, Грімма, Песталоцці, Бреаля, Весселя, Ушинського свідчать про серйозний підхід автора до обгрунтування свого наміру. Його вимоги («1) вживати народну мову по школах Чернігівської губернії; 2) ...видання українських підручників і народних читанок; 3)... мати україн-

ські книжки по шкільних бібліотеках») здавалися в період майже тотальної заборони української мови та літератури настільки революційними, що вже на початковій стадії розгляду цього документа в «комісії проектів» було зроблено спробу відкинути його [22].

Проте Шраг не здався. Наступного року земська управа, доповнивши текст вимогою про необхідність перекласти українською мовою «святе письмо», схвалила проект і в 1895 р. виставила його на розгляд земського зібрання. Однак проект був відхилений. Голова зібрання Ф. Лизогуб заявив, «що він не відповідає часу». Описуючи в галицькому журналі «Правда» поневіряння свого дітища, І. Л. Шраг прокоментував це як «новий ще доказ того, які перешкоди зустрічає у нас... кожний, хто бажає прилюдно піднести питання про українську мову, про її право на існування» [23]. Лише в 1901 р. земство, нарешті, розглянуло цей проект і зважилося на деякі кроки до його реалізації, проте вони не дали значних результатів [24].

І. Л. Шраг був одним із засновників Чернігівської архівної комісії. У липні 1903 р. його обрали заступником голови цієї установи. У науковій роботі останньої Шраг активної участі не брав, але добре послужив їй своїми організаторськими здібностями. Йому належить одне повідомлення, зроблене на засіданні Архівної комісії 29 липня 1903 р. Воно називалося «Особисті спогади про Чернігівську гімназію у зв'язку з перебуванням у ній Г. І. Успенського» і викликало серед присутніх жвавий обмін думками. Своїми міркуваннями з цього приводу поділилися Г. О. Милорадович, А. В. Верзилов, М. М. Коцюбинський [25]. У своїх спогадах М. М. Могилянський писав, що Шраг дав «декілька цікавих рис, характерних для образу письменника (Г. І. Успенського.— *Авт.*),... але поза зв'язком з письменницькою роботою колишнього чернігівського гімназиста» [26]. Невдовзі Ілля Людвігович змушений був залишити роботу в комісії. Він так пояснював цей крок у своїй автобіографії: «Не помирили ми з губернатором Хвостовим... Він намагався обмежити права архівної комісії, втручався до її справ, заборонив прилюдні збори членів і вимагав, щоб засідання були закриті; я протестував проти такого втручання, виникла між нас ціла полеміка. За розв'язанням нашої незгоди ми звертались до Петербурга. Справу було розв'язано на користь Хвостова, я одмовився від посади товариша предсідателя (заступника голови.— *Авт.*) і зрікся бути членом комісії...» [27].

Набагато пліднішою, хоч майже й зовсім невідомою нині, була діяльність Шрага у чернігівській «Громаді», фундатором якої він разом з іншими представниками української інтелігенції став у 1893 р. Громадівський рух, на жаль, ще мало досліджений. Про чернігівську ж «Громаду» маємо й зовсім мало матеріалів. Однак такі авторитетні свідки, як Марія Грінченко й Аркадій Верзилов, вважали, що Шраг «...був лідером чернігівських українців» [28], а Д. І. Дорошенко у статті, присвяченій пам'яті І. Л. Шрага, писав: «Значно тіснішому колу була відома його політична українська робота, в якій він брав якнайближчу участь, особливо з моменту першого об'єднання українських «громад» в 1897 році. Він стає з того часу незмінним головою майже всіх важніших українських національно-політичних з'їздів, що відбувалися, розуміється, нелегально» [29].

Проте, очевидно, й рамки нелегальної роботи були тісні для Шрага. Його зоряний час настав у роки першої російської революції, яка, піднявши на не бачену ще висоту соціальну та політичну активність мас, відкрила нові можливості й для національно-визвольного руху в Україні. Зокрема, велике значення мало зняття заборони з української періодики та книгодрукування взагалі. З цього приводу М. С. Грушевський слушно зауважив: «Хоч і в узьких межах і з вічним риском кар, відкрито українському слову якусь дорогу» [30]. Ось по цій дорозі і вдалося Іллі Людвіговичу зробити декілька, можливо, найважливіших кроків у своєму житті.

1906 р. на з'їзді виборців Чернігівської губернії І. Л. Шрага обрали депутатом І Державної Думи[31]. Це була і заслужена честь, і велика відповідальність. На виборах Ілля Людвігович проходив по фракції кадетів. До цієї партії він вступив, можливо, напередодні виборів, проте активним членом її не став. Так, коли у квітні 1906 р. на засіданні ЦК партії конституційних демократів його обрали до парламентського комітету І Думи, він відмовився працювати в ньому, погодившись лише на виступи від кадетів у м. Городні Чернігівської губернії та Могильові[32]. Щоправда, у Городні йому так і не довелося цього зробити через надмірну пильність місцевої поліції, яка ледь не заарештувала депутата, а в Могильові Ілля Людвігович виступав у чиновницькому клубі. Його промову місцеві соціал-демократи піддали критиці як занадто ліберальну[33].

В Думі Шраг брав слово тричі. Вперше це було 4 травня 1906 р., коли розгорілися дебати в питанні про амністію політичним в'язням. Промовець навів конкретні приклади сваволі місцевих властей. Зокрема, розповівши про «жорстоке ставлення до селян Чернігівської губернії теоретика і практика утихомирення Дубасова», він визнав право на боротьбу тих, кого в царській Росії називали політичними злочинцями[34]. Вдруге він виступав під час обговорення аграрного законопроекту[35], а втретє — у дебатах з приводу погрому у Білостоці. Ця страшна подія вразила всю прогресивну Росію. Протягом кількох днів червня 1906 р. по-звірячому було вбито майже сто чоловік. Сотні поранених і покалічених людей залишилися без засобів до існування. Вірний правилу бути на боці покривджених і знедолених, Шраг, як і переважна більшість російських та українських інтелігентів, став на захист жертв погрому. Він вважав антисемітизм руйнівною силою, а погромників — злочинцями. Як юрист, він помітив ту велику небезпеку, що її несе для країни потурання насильникам. Готуючись до свого виступу в Думі, Ілля Людвігович писав у чернетці: «Погроми... показують, що розгнузданість і неповага до особистості людини та законів, які її охороняють, у певної частини населення дійшли до крайньої точки, і справа... йде вже про інтереси не одного єврейства, а про інтереси всієї держави: свавілля і насильство, проти кого воно б не було спрямоване, не може бути допустимим у впорядкованій державі»[36].

Виступаючи 29 червня 1906 р., Шраг відкрито звинуватив уряд у всілякому потуранні темним елементам та підбурюванні їх на погроми. При цьому він навів ряд вбивчих прикладів із життя Чернігівської губернії. Серед інших натхненників погромів Ілля Людвігович назвав і міського голову м. Ніжина професора М. І. Лілєєва[37]. Та хто ж погодиться з репутацією пособника погромників, хай і справедливою? Не погодився з нею й ніжинський голова. Через праві газети він заявив, що Шраг допустив «дифамацію» і викликав його на дуель[38]. Дуель, звісно, не відбулася, але Іллі Людвіговичу загрожували серйозні неприємності, оскільки Лілєєв поскаржився самому цареві, і справу було передано до першого департаменту Державної Ради для розгляду й подальшої передачі у Верховний карний суд. Досвідченому юристові довелося захищати самого себе. Обравши правильну тактику, Шраг не допустив, щоб справу було передано в суд[39].

І все ж уникнути важкої руки царської Феміди йому не вдалося. Депутат мав понести покарання за те, що підписав Виборзьку відозву — документ, підготовлений кадетами вже після розпуску І Думи. Хоч, як твердилося в радянській історіографії, агітаційне значення цієї відозви було незначне[40], уряд Столипіна вирішив покарати всіх, причетних до її появи, тільки не зразу і не в Петербурзі, а на місцях, коли депутати роз'їдуться по домівках.

Українська преса із співчуттям повідомляла, що Чернігівський Окружний суд звільнив Шрага з посади присяжного повіреного і віддав у вересні 1906 р. до суду за статтею 129 Карного статуту, а також про те, що його апеляція до Київської судової палати закінчилася

безрезультатно [41]. В цей час Ілля Людвігович, очевидно, остаточно порвав з кадетами. Причому зробив це не під впливом покарання, а через ідейні розходження. Йому, щирому вболівальнику за визволення України, не могло подобатися байдуже ставлення кадетських лідерів до проблем автономії та національно-визвольного руху народів Росії.

Тим часом ці питання особливо хвилювали Шрага. Не випадково у квітні 1905 р. українські земці довірили йому виступити на з'їзді земських гласних з резолюцією, в якій вони звертали увагу своїх колег у Росії на те, що «вдале і справедливе розв'язання національного питання у величезній мірі зумовить розв'язання і багатьох інших суттєвих питань державного життя». Вони вимагали запровадження політичних свобод у Росії, скликання Установчих Зборів і вироблення такого державного устрою, «при якому національні інтереси українців, як і будь-якої іншої народності, будуть здійснюватися в автономнім сеймі, а загальнодержавні інтереси зосереджені в загальноросійському парламенті» [42]. Ці ідеї захопили Шрага, бо відповідали його власним переконанням і прагненням.

Він не лише прилучається до руху автономістів, а й стає одним з його керівників. Ще на з'їзді журналістів — представників «інородницької» преси (березень 1905 р.) було вирішено готувати грунт для створення союзу народів Росії, які прагнули автономії та федерації. Одним з етапів на шляху до цієї мети стало проведення у листопаді 1905 р. в Петербурзі попереднього з'їзду, на який прибули 115 представників тринадцяти народів Росії. Делегати дійшли висновку, що визвольний рух є спільною справою всіх народів, які населяють імперію, і створили комітет для підготовки всеросійського з'їзду. Робота комітету значно пожвавилася після відкриття Думи, коли з'явилася можливість створити парламентські фракції депутатів від окремих регіонів. Уже 11 травня 1906 р. проект програми союзу народів був готовий [43]. Докладність, з якою Шраг описує хід цієї роботи свідчить, що він брав у ній безпосередню участь.

Думський період у житті Шрага ознаменувався ще одним кроком по шляху боротьби за автономію рідного краю. Він став лідером парламентської фракції депутатів з України. Намір земських діячів та представників інтелігенції створити таке об'єднання підтримали депутати-селяни. За словами М. С. Грушевського, їх на першому зібранні цієї групи (1 травня 1906 р.) було 13 з 22 осіб, які записалися до «українського клубу», а на наступному — ще 7 депутатів-селян вступили до фракції [44]. Невдовзі в ній налічувалося вже 40 осіб — 19 селян, 4 робітники, 17 земських діячів [45]. Головою фракції було обрано Шрага. Не його вина, що українські депутати не встигли заявити про себе, а їхня робота не стала надбанням широкої громадськості.

Розпуск I Думи означав крах ще однієї надії Іллі Людвіговича. Та не в характері цієї людини було сидіти, склавши руки. Разом з невеликим гуртком однодумців він береться за створення в Чернігові «Просвіти». Цей рух, що на той час охопив уже значну частину міст Наддніпрянської України, був для демократичної інтелігенції чи не єдиною можливістю працювати на користь рідного народу в умовах наступу контрреволюції. «У Києві, — засвідчила Леся Українка, — тепер єдиний ясний пункт на темному тлі українського життя — то наша нещодавно відкрита «Просвіта» [46].

Політична ситуація в Чернігові була далеко не сприятливою для здійснення задуманого. Автор невеличкої замітки в газеті української інтелігенції «Рада», повідомляючи про те, що 3 листопада 1906 р. в місті зареєстровано статут «Просвіти», скрушно зітхає: «Хто знає, як це товариство ввійде в життя при сучасному стані, коли й старі, як громадська бібліотека, ледве існують» [47]. Та просвітяни дивилися на справу оптимістичніше. Установчі збори нового об'єднання відбулися 27 грудня 1906 р., а вже з січня наступного року чернігівська «Просвіта» розпочала активну й досить різнобічну діяльність [48]. Її головою

було обрано видатного українського письменника М. М. Коцюбинського, а І. Л. Шраг був чи не найактивнішим діячем. Невдовзі він обійняв посаду заступника голови [49], готував текст «Справоздання» — звіту про роботу «Просвіти» в найбільш плідному для неї — 1907 році.

Зрозуміло, що відповідно до свого статуту і можливостей це громадське об'єднання першочергову увагу приділяло культурно-освітній діяльності. Та водночас були й спроби заявити про себе як про політичну силу. Так, 3 квітня 1907 р. газета «Рада» видрукувала текст «Листа чернігівської «Просвіти» до студентів-українців Київського університету». Просвітяни висловили підтримку студентству, яке добивалося визнання прав української мови і виступало «в першій лаві свого національно-визвольного руху». Ще чіткішою була політична спрямованість листа-привітання українській трудовій громаді у II Думі. Чернігівська «Просвіта» вважала, що депутати від України повинні «боронити права українського народу, стояти за інтереси і потреби рідного краю..., його права на самостійне національно-культурне життя, ...досягати такого державного ладу, який би справді забезпечив право на самостійне життя» [50]. Ця, по суті своїй, програма парламентської діяльності була, очевидно, особливо близькою переконанням І. Л. Шрага, який стільки зусиль поклав на формування парламентської фракції від України у І Думі.

Але над «Просвітою» вже збиралися хмари. Чернігівський губернатор Родіонов, незадоволений надто великою політичною активністю подружжя Коцюбинських, Шрага та ще декого з просвітян, наказав загальним зборам виключити їх зі складу товариства. Трапилося це десь у серпні — вересні 1908 р. [51], в час, який і без того був для Іллі Людвіговича дуже складним. Адже з травня 1908 р. йому довелося відбувати тримісячне ув'язнення за підписання Виборзької відозви [52]. До того ж його всіляко цькувала чорносотенна преса. Газета «Киевлянин» ганьбила на всю Україну [53]. Чернігівська організація «Союзу руського народу» не лише ставила вимогу перед місцевою адміністрацією про вислання Шрага з Чернігова, а й погрожувала йому фізичною розправою [54].

Без керівництва чернігівській «Просвіті» довелося дуже сутужно, і вже у жовтні 1908 р. її правління звернулося до губернатора за дозволом знову прийняти до товариства колишніх своїх членів — І. Л. Шрага, М. М. Коцюбинського та його дружину, але не дістало його [55]. Та коли губернатор Родіонов всіляко переслідував «Просвіту», то його наступник на цій посаді — М. Маклаков — остаточно добив її. Протягом кількох наступних років Іллі Людвіговичу судилося не лише керувати роботою дуже занепалої «Просвіти», а й займатися ліквідацією її «маєтності» після закриття товариства у липні 1911 р. [56]

Хоч можливості для активної громадської роботи постійно зменшувалися, однак Шраг продовжував залишатися в гущі українських проблем, нерідко вступав у полеміку з різного роду «україножерами». Так, у статті «Они не просят» він проводить аналогію між ставленням до української мови й автономії українського народу з боку відвертого русифікатора графа Бобринського та заявами лібералів типу професора Погодіна, який, «підлягаючи впливу централістського виховання і «державних традицій», має потайну надію, що, може, справді українському народові зовсім не потрібно, щоб його вважали за націю» [57].

Все своє свідоме життя Шраг перебував під таємним наглядом поліції. І на початку XX ст. він мав репутацію «червоного» [58]. У фондах Головного жандармського управління збереглися дані за 1902 рік, згідно з якими Шраг «вважався керівником місцевої ліберальної партії, за що й користувався величезним авторитетом». Його звинувачували в тому, що він підтримував знайомство «з особами, які перебувають під наглядом, і сумнівної політичної благонадійності, а саме: Ніколаєвим, Селюком, Хижняковим, Пухтинськими, Сотниковими, Дроздовим, Кова-

ленко, Могилянськими, Коцюбинськими, Чижовою, Вербицьким, Конопко, Камінером, Сацом, Шкуркіною...»[59].

У роки першої світової війни Шраг організовував допомогу біженцям, що прибували до Чернігова[60]. Своєю позицією в українському питанні він накликав на себе підозру військових властей. У 1916 р. жандармський полковник доповідав генерал-квартирмейстеру штабу головнокомандуючого військами Південно-Західного фронту, що головним керівником «українсько-мазепинського руху» в 1915—1916 рр. був місцевий присяжний повірений І. Л. Шраг, який мав намір «вести українофільську пропаганду серед кооперативних товариств Чернігівської губернії». Далі в рапорті говорилося, що спроба ця йому не вдалася, бо чернігівський губернський кооперативний комітет було закрито, а справу про незаконне створення останнього передано до прокуратури[61].

Перемога Лютневої революції 1917 р. дала потужний поштовх національно-визвольному рухові. І знову, незважаючи на вік і підупале здоров'я, Шраг виявляє кипучу енергію та ініціативу в громадських справах. Його призначають головою Чернігівського окружного суду[62], обирають головою місцевої губернської громади партії українських соціалістів-федералістів[63], він працює у відновленій «Просвіті», стає членом Центральної Ради і не пропускає майже жодної її сесії[64]. У 1917 р. Ілля Людвігович деякий час виконував обов'язки губернського комісара УНР[65].

Влітку 1918 р. до нього з Києва приїздив відомий український політичний діяч та історик Д. І. Дорошенко з пропозицією від гетьмана Скоропадського очолити кабінет міністрів. Цей факт зайвий раз свідчить про те, що в той час він був одним з найпопулярніших громадських і політичних діячів на Україні. Проте Шраг відмовився, посилаючись на нездужання[66].

Характеризуючи життєвий шлях цієї людини, не можна не спинитися на ще одній грані особистості Іллі Людвіговича. Він глибоко цікавився культурним і мистецьким життям України, був особисто знайомий з багатьма видатними діячами культури рідного краю. В його архіві, що зберігається в фондах Чернігівського історичного музею, знаходимо листування з відомими журналістами, письменниками, вченими того часу.

Важливе місце у сфері інтересів Шрага посідав театр. Ілля Людвігович відвідував вистави всіх труп, які гастролювали у Чернігові, віддаючи перевагу українському репертуару і пишаючись близьким знайомством з М. К. Заньковецькою, Г. П. Затиркевич-Карпинською, М. К. Садовським. Замолоду він сам не цурався сцени: 1887 р. зіграв заголовну роль у драмі Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля», поставленій аматорами Чернігова[67].

Глибокими і щирими були його стосунки з літераторами. Очевидно, не випадково саме на адресу І. Л. Шрага прислав М. Горький свою відому телеграму, в якій висловив співчуття українцям з приводу кончини М. М. Коцюбинського: «Смертна людина, народ безсмертний. Глибокий мій уклін народу України»[68]. На смерть І. Я. Франка Ілля Людвігович відгукнувся телеграмою такого змісту: «Тяжко засмучене чернігівське українське суспільство висловлює пекучий жаль по втраті незабутнього Івана Франка. Не загине марно його велика праця, не вмре його слава, не забуде Україна свого великого сина»[69].

Варто бодай згадати також про наукову, літературну та публіцистичну діяльність Шрага. Ще наприкінці 70-х років минулого століття вийшла в світ його праця з історії становлення судових установ у Росії. Передмову до неї написав відомий учений-правознавець О. Ф. Кістяківський, який високо оцінив зміст цього дослідження[70—71]. Пізніше Ілля Людвігович активно співробітничав у галицькому часописі «Правда», газеті «Рада», друкувався в «Рідному краї», «Украинском вест-

нике», «Записках наукового товариства імені Шевченка» та ряді інших видань. Особливо цікаві його «Листи з Чернігівщини», які з 1892 по 1895 рік з'являлись на сторінках «Правди». В них розкривається широка панорама політичного, земського, правового стану Російської імперії, наводяться влучні приклади з життя Чернігівської губернії.

Помер Ілля Людвігович 11 квітня 1919 р. в Чернігові. Організм літньої людини не здолав простуди, далися взнаки роки напруженої праці та боротьби. Незважаючи на лихоліття громадянської війни, пам'ять Шрага вшанували панахидою у Володимирському соборі в Києві. Сюди прибули посланці Чернігова, відомі українські діячі, було запрошено український хор [72]. Щирістю пройняті слова, сказані над його труною: «...Висловлюємо свій біль безмірний з приводу тяжкої втрати громадського діяча і людина щирої і доброї, яку сердешно любили всі, хто мав щастя її пізнати» [73].

Нечисленні публікації малюють привабливий портрет І. Л. Шрага. «Надзвичайна лагідність у зносинах з людьми, висококультурна толерантність до чужих поглядів і переконань, м'яка, доброзичлива вдача, що так прихиляла до нього людей різної степені освіти, різної національності, різного становища, а особливо простих селян-хліборобів, тонка і вироблена культура духа — ось моральний образ цієї людини, обдарованої до того від природи бистрим розумом, талантом промовця, доброго правника, що володів і словом і пером» [74].

У короткому нарисі важко висвітлити всі аспекти розмаїтої діяльності Іллі Людвіговича Шрага, простежити всі нелегкі шляхи його довгого життя, відданого ідеї національного відродження України. Сподіваємося, що ця спроба його наукової біографії стане першою ластівкою в подальшому вивченні світлої і цільної постаті щирого сина чернігівської землі.

[1] Грушевський М. Чернігів // Село.— 1910.— 24 черв.— С. 25.

[2] Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Українська література.— 1943.— № 3—4.— С. 217; Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського.— К., 1965.— С. 582.

[3] Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе.— М., 1986.— С. 116.

[4] Чернігівський історичний музей, архів І. Л. Шрага, АЛ $\frac{59—241/14}{603}$ арк. 1 (далі — ЧІМ).

[5] Там же, арк. 2.

[6] Центр. держ. іст. арх. (м. Санкт-Петербург) ф. 14, спр. 4220, арк. 1.

[7] Там же, арк. 10.

[8] Шраг І. Л. Автобіографія // Наше минуле.— 1919.— № 1—2.— С. 126.

[9] Держ. арх. Чернігів. обл., ф. 145, оп. 1, спр. 1141, арк. 5 (далі ДАЧО).

[10] Шраг І. Л. Автобіографія.— С. 130.

[11] Ілля Шраг (Посол до Державної Думи от Чернігівщини) // Рідний край.— 1906.— № 16.— С. 12—13.

[12] Украинская жизнь.— 1913.— № 3.— С. 77.

[13] Ілля Шраг (Посол до Державної Думи от Чернігівщини).— С. 12.

[14] ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1288, арк. 4—4 зв.

[15] Илья Людвигович Шраг (некролог) // Просвещение.— 1919.— № 2.— С. 19.

[16] Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1901—1905 гг.— Чернигов, 1905.— С. 7.

[17] Центр. держ. арх. Російської Федерації, ф. 102, 3-е д-во, спр. 1, ч. 63, лит. Б. арк. 5—7 (далі ЦДА РФ).

[18] ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1288, арк. 8.

[19] Илья Людвигович Шраг (некролог).— С. 19.

[20] Могилянский М. О культурном творчестве // Украинская жизнь.— 1912.— № 4.— С. 14.

[21] ЧІМ, АЛ $\frac{59—241/14}{603}$, арк. 8.

[22] Чернігівець. Листи з Чернігівщини, лист VII // Правда.— 1894.— Т. XXI.— Вип. LXIV.— С. 390—391.

[23] Чернігівець. Листи з Чернігівщини, лист IX // Правда.— 1895.— т. XXVII.— Вип. IXXXIX — С. 579—580.

[24] Илья Людвигович Шраг (некролог).— С. 20.

[25] Труды Черниговской архивной комиссии.— Чернигов, 1906.— Вып. 6.— С. 17.
[26] ЦДАЛМ Росії, ф. 1267, оп. 1, спр. 3, арк. 231.
[27] Шраг І. Л. Автобіографія.— С. 131.
[28] Грінченкова Марія і Верзилів Аркадій. Чернігівська українська «Громада»: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.— К., 1928.— С. 463.
[29] Хліборобська Україна.— Відень, 1920—1921.— Зб. II, III, IV.— С. 141.
[30] Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репринтне відтворення 1913 р.— К., 1990.— С. 518.
[31] ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 176, арк. 8.
[32] Протоколы ЦК кадетской партии периода первой русской революции // Вопр. истории.— 1990.— № 5.— С. 103—104; № 6.— С. 142.
[33] Утренняя заря.— 1906.— 20 июня, № 17; 24 июня, № 24; 7 июля, № 31.
[34] Государственная Дума: Стеногр. отчеты.— СПб., 1906.— Т. 1.— С. 231—232.
[35] Государственная Дума: Стеногр. отчеты.— СПб., 1906.— Т. 2.— С. 870—872.
[36] ЧІМ, АЛ $\frac{59—244,}{603}$ арк. 10.
[37] Государственная Дума: Стеногр. отчеты.— Т. 2.— С. 1814.
[38] ЧІМ, АЛ $\frac{59—244,}{603}$ арк. 17. Дифамація — оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь і гідність громадянина або установи, організації.
[39] Там же, арк. 5—6.
[40] Образование и деятельность I Государственной Думы.— М., 1962.— С. 370.
[41] Рада.— 1906.— 26 верес.; Рідний край.— 1907.— № 15.— С. 12.
[42] Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / З біжучої хвилі.—К., 1907.— С. 20—21.
[43] Шраг И. О союзе автономистов // Украинский вестник.— 1906.— № 1.— С. 64—66.
[44] Грушевський М. С. У українських послів // З біжучої хвилі.— С. 81.
[45] Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник.— 1906.— № 2.— С. 134.
[46] Леся Українка. Зібр. творів у 12-ти т.— К., 1979.— Т. 12.— С. 172.
[47] Рада.— 1906.— 11 листоп.
[48] Справоздання товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 рік.— Чернігів, 1908.— С. 1.
[49] Там же.— С. 4.
[50] Рада.— 1907.— 3 квіт; 16 трав.
[51] Куп'янський Й. Я. Назв. праця.— С. 307—308.
[52] Рада.— 1908.— 2 верес.
[53] Киевлянин.— 1908.— 11 сент.
[54] Рада.— 1906.— 24 жовт.; Шраг І. Л. Автобіографія.— С. 133—134.
[55] Чернігів. літ.-мемор. музей М. Коцюбинського, ф. о. № 1985.
[56] Подольский Б. Н. Маклаков как губернатор в борьбе с украинством.— Уманская жизнь.— 1915.— № 8—9.— С. 85—87; ЧІМ, АЛ $\frac{59—79}{603}$.
[57] Рада.— 1913.— 28 лют.
[58] ЦДА РФ, ф. 102,00, 1901, 5, ч. 11, л. В, арк. 33.
[59] Давыдов З. И. Л. Шраг по материалам Черниговского жандармского управления // Просвещение.— 1919.— № 2.— С. 21.
[60] Черниговская земская неделя.— 1916.— 11 марта.— С. 6.
[61] ЦДІА України (м. Київ), ф. 1439, оп. № 371, арк. 194.
[62] Илья Людвигович Шраг (некролог).— С. 20.
[63] Наше слово: Чернігівська Громада українських соціалістів-федералістів.— Чернігів, 1918.— С. 28.
[64] Єфремов С. І. Л. Шраг (некролог) // Наше минуле.— 1919.— № 1—2.— С. 124.
[65] Хліборобська Україна.— С. 141.
[66] Там же.— С. 142.
[67] ЧІМ, АЛ $\frac{59—214/14}{603}$, арк. 8; АЛ $\frac{59—249}{603}$, арк. 3.
[68] Украинская жизнь.— 1913.— № 4.— С. 94.
[69] Украинская жизнь.— 1916.— № 6.— С. 78.
[70—71] Шраг И. Л. Крестьянские суды Владимирской и Московской губерний.— М., 1877.— С. 9.
[72] Наше минуле.— 1919.— № 1—2.— С. 190.
[73] Боротьба.— 1919.— 12 квіт.— № 51.
[74] Хліборобська Україна.— С. 142

О. О. Нестуля (Полтава)

Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради

«Ми ще дуже мало знаємо нашу рідну країну. Обслідування і зібрання пам'яток старовини і мистецтва на Україні в часи дореволюційні стояло на дуже низькім рівні і не відповідало потребам життя. Місцевих державних інституцій з широкими засобами майже не було, центральні столичні інституції цікавилися старовиною і мистецтвом України тільки для того, щоб вивозити щонайцікавіше до Петербурга та Москви; земські, міські й громадські інституції й музеї мали дуже мало кошту, щоб поставити діло більш-менш широко.

Через це старовинні мистецькі твори на Україні частково знаходились по приватних збірках, по музеях і галереях Петербурга, Москви і масово вивозилися за кордон, а в більшості просто гинули через несвідомість і некультурність одних і вільну-невільну недбайливість других.

Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає національну фізіономію народові; його лице губило свої скарби, губило назавше» [1].

Ці слова належать одному з найбільш авторитетних знавців і послідовних охоронців української старовини — Миколі Федотовичу Біляшівському, який на початку 1918 р. завідував відділом охорони пам'яток Міністерства народної освіти Української Народної Республіки (УНР). У них — біль та глибоке занепокоєння станом охорони пам'яток культури України. Тому і сьогодні вони не можуть залишити байдужими тих, хто, вболіваючи за долю набутків минулих поколінь, піклується про збереження історичної свідомості й національного самовідчуття українського народу.

А написані ці слова були ще в квітні 1918 р. як преамбула доповідної записки про завдання у справі збереження історико-культурної спадщини, з якою до міністра освіти УНР В. К. Прокоповича звернувся відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва департаменту мистецтв Міністерства народної освіти. На той час цей відділ мав досить широку програму своєї діяльності, що грунтувалася на набутому майже протягом року досвіді.

Перші спроби його вивчення й узагальнення були зроблені українськими вченими ще на початку 20-х років [2]. Проте згодом у дослідженнях, які побачили світ у середині — другій половині 20-х років, про державні органи охорони пам'яток в Україні до встановлення тут радянської влади якщо і згадувалося, то лише побіжно [3]. Безперечно, робилося це не без впливу ідеологічних та політичних факторів. Крім того, основна маса документів, що розкривала діяльність опозиційних до більшовицької влади сил, уже тоді опинилася у спецсховищах. У результаті, в 30-ті роки в українській історіографії запанувала традиція пов'язувати перші пам'яткоохоронні заходи на державному рівні з радянською владою [4].

Несміливі спроби переглянути її у кінці 80-х років [5] не були достатньо аргументованими і, як видно з наступних публікацій [6], не вплинули на концептуальний підхід до проблеми становлення державної системи охорони пам'яток в Україні. Діяльність пам'яткоохоронних органів за доби Центральної Ради (так само як і під час режимів гетьмана П. Скоропадського та Директорії) до останнього часу не стала предме-

том дослідження фахівців. Заповнити певною мірою цю прогалину й має дана публікація.

На нашу думку, на розвиток пам'яткоохоронного руху в Україні значний вплив мала лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. Поклавши край російському царизмові з його виразно шовіністичною політикою щодо національних окраїн імперії, вона, здавалося, відкрила широкі можливості для відродження та розвитку як державних, так і культурних традицій поневолених народів. У березні 1917 р. в Києві було утворено Центральну Раду, яка відразу взяла курс на національно-територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Російської республіки [7].

У зв'язку з цим питання національно-культурного будівництва, зокрема збереження історико-культурної спадщини, набули в Україні гострого політичного звучання. Це особливо було важливим тому, що за роки, які передували лютневій революції, історико-культурний фонд України зазнав досить суттєвих втрат, оскільки пам'ятки гинули від військових дій, відсутності належного догляду з боку їх власників, безконтрольно вивозилися у Росію, а то й за її межі.

Без підтримки державних органів влади громадські організації — історико-археологічні товариства, вчені архівної комісії, «Просвіта» та інші, які серед інших напрямів своєї діяльності займалися і проблемами охорони пам'яток, суттєво змінити такий стан справ не могли.

Нова політична ситуація, що склалася в Україні після лютневої революції, вимагала й нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної роботи. Зокрема, гостро відчувалася необхідність створення відповідного всеукраїнського центру, який би взяв на себе функції координації зусиль різних установ, організацій та товариств у справі збереження історико-культурної спадщини, привернув би до неї увагу громадськості й урядових інституцій як до завдання національно-державної ваги.

Перші кроки в цьому напрямі були зроблені вже весною 1917 р., коли ініціативна група з числа діячів науки та культури Києва розробила проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні (ЦКОПСІМУ). Ним, зокрема, передбачалося: проведення реєстрації пам'яток, що знаходились у приватній та суспільній власності; нагромадження банку даних (архівних документів, планів, фотографій, креслень, малюнків) про пам'ятки; здійснення заходів по збереженню останніх, їх дослідженню та популяризації серед населення; встановлення контролю за вивезенням історико-культурних цінностей за кордон. Особливого значення надавалося розвиткові мережі бібліотек, архівів, музеїв. Таким чином, проект програми діяльності Комітету був досить змістовним і актуальним.

З метою реалізації пропонованих заходів планувалося залучити до цієї справи наукові та адміністративні заклади, установи пам'яткоохоронної спрямованості, а також пам'яткоохоронні комітети та товариства на місцях. В разі визнання програмних завдань ЦКОПСІМУ вони могли підтримувати зв'язки з ним через своїх представників у Комітеті, які відтак ставали його дійсними членами з правом вирішального голосу при розгляді організаційних та інших питань. Право на таке членство отримували також відомі на ниві охорони пам'яток учені й діячі культури. Крім цього, до складу ЦКОПСІМУ могли обиратися пам'яткоохоронці-початківці, які отримували статус членів-кореспондентів (без права ухвального голосу). Всі найважливіші питання діяльності Комітету мали вирішуватися на загальних зборах його членів, а в період між ними — обраною колегіальною радою [8]. Отже, його функціонування планувалося на громадських засадах. Однак саме прагненням поширити свою діяльність на територію всієї України він суттєво відрізнявся від пам'яткоохоронних організацій, що працювали тут раніше, і найголовніше — пов'язував завдання збереження історико-культурної спадщини з національним і державним відродженням українського народу.

Про це 12 травня 1917 р. переконливо засвідчили перші загальні збори ЦКОПСІМУ, які, схваливши проект статуту Комітету, обрали його дійсних членів. Серед них: М. Ф. Біляшівський (голова ради), М. П. Василенко, М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, П. І. Зайцев, І. М. Каманін, В. Є. Козловська, Ф. Г. Кричевський, П. П. Курінний, В. Г. Леонтович, К. М. Мельник, В. Л. Модзалевський, К. В. Мощенко, Г. Г. Павлуцький, М. В. Пахаревський, М. І. Петров, В. К. Прокопович, І. М. Стешенко, Ф. Р. Штейнгель, Д. М. і В. М. Щербаковські, В. І. Щербина, Д. І. Яворницький, Я. П. Ящуржинський. Насамперед привертає до себе увагу той факт, що серед обраних дійсних членів ЦКОПСІМУ був ряд активних діячів Центральної Ради на чолі з її головою М. С. Грушевським. Безперечно, в той бурхливий час до них ставилися, передусім, як до політичних лідерів українського національно-визвольного руху. Тому їх згода увійти до складу ЦКОПСІМУ переконливо засвідчила актуальність висунутих ним завдань, сприяла зміцненню його авторитету серед громадськості. Загалом цьому сприяло й те, що всі без винятку члени Комітету першого складу мали незаперечні заслуги на ниві розвитку науки та культури України.

З повними підставами це можна сказати й стосовно членів ЦКОПСІМУ, обраних до складу влітку — восени 1917 р. Зокрема, дійсними його членами тоді стали О. К. Бабенко, М. Л. Бойчук, М. Г. Бурачек, Д. М. Дяченко, С. М. Драгоманов, Ф. Л. Ернст, М. І. Жук, В. М. Зуммер, О. О. Мурашко, Г. І. Нарбут, Д. Г. Онацький, В. О. Обремський, О. Г. Сластьон, Ю. Й. Сіцінський, П. А. Тутківський, П. І. Холодний, Л. Є. Чикаленко й ін. Членами-кореспондентами Комітету були обрані В. П. Бірюков, К. К. Гуленко, І. Ч. Зборовський, Г. Ф. Красицький, І. В. Метленко та ін. [9]

Слід також наголосити, що в Комітеті були представлені культурні та наукові кола не лише таких значних губернських центрів, як Київ, Чернігів, Полтава, Катеринослав, а і невеликих повітових містечок — Хорола, Прилук, Ніжина тощо. Тим самим встановлювався зв'язок ради ЦКОПСІМУ з периферією, забезпечувалося поширення там ідей охорони пам'яток культури серед широкого загалу.

Вже весною та влітку 1917 р. це дало свої перші позитивні наслідки. Так, ще 28 квітня 1917 р. у Вінниці розпочало діяльність «Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей». Як видно із статуту цього об'єднання, його члени ставили за мету «збір і дослідження пам'яток в місцях їх зберігання, розвиток у населення естетичних смаків і прикладної художньої освіти», а головним засобом її досягнення вважали створення Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею у м. Вінниці. Музей планувався як науково-дослідний, освітньо-виховний та організаційний пам'яткознавчий і пам'яткоохоронний центр.

Висунуту товариством ідею створення музею підтримали Подільське губернське та Кам'янець-Подільське й Ольгопольське повітові земства, органи самоврядування м. Вінниці, ряд кооперативних організацій і вчительських з'їздів губернії. В результаті вже влітку 1917 р. розгорнулася робота по збиранню експонатів для музею. Проводилася вона одночасно з відповідними пам'яткоохоронними заходами [10].

Влітку 1917 р. за прикладом ЦКОПСІМУ було засновано ряд комітетів по охороні пам'яток на місцях. Зокрема, почав роботу такий комітет на Чернігівщині (голова — Г. Стаднюк, заступник — Ю. Виноградський, секретар — В. Модзалевський) [11]. Тоді ж був утворений подібний комітет на Полтавщині. Очолив його відомий етнограф К. В. Мощенко, а у число членів ввійшли археолог В. М. Щербаківський, член архівної комісії В. О. Щепотьєв, протоієрей Булдовський, відомі історики В. Липинський та Л. В. Падалка [12].

Діяльність пам'яткоохоронних комітетів привернула до себе увагу місцевих органів влади. Свідченням цього стало, наприклад, призна-

чення голови ЦКОПСІМУ М. Ф. Біляшівського комісаром по охороні пам'яток Київщини. Вже 2 травня 1917 р. через періодичну пресу він звернувся до Київського губернського комісара Тимчасового уряду з проханням розіслати по селах відозву про необхідність зберегти «залишену в спадщину старовину — могили, городища, урочища». Пропонувалося також з усіх питань стосовно пам'яток звертатися до Центрального комітету з питань їх охорони [13].

Влітку 1917 р., розглянувши доповідну записку Полтавського пам'яткоохоронного комітету про першочергові завдання в справі збереження історико-культурної спадщини, місцевий губернський виконавчий комітет призначив В. М. Щербаківського комісаром по охороні пам'яток краю. В своїй роботі він спирався переважно на громадськість губернії, з метою розширення пам'яткоохоронного активу виступав з відповідними лекціями перед слухачами вчительських курсів у Миргороді, Прилуках, Хоролі, налагодив співробітництво з культурно-просвітницькими гуртками та товариствами. Саме завдяки їх підтримці влітку 1917 р. вдалося вивезти до Полтави археологічну збірку поміщиків Горвиців з м. Городища Лохвицького повіту, а восени — провести розкопки в його маєтку. Були зроблені перші кроки і по охороні архівів. Зокрема, Полтавський губернський виконавчий комітет асигнував кошти на утримання створеного в 1917 р. з документів губернського жандармського управління політичного архіву, завідуючим яким був призначений К. І. Ляхович [14].

Позитивно оцінюючи діяльність Центрального та місцевих комітетів і товариств по охороні пам'яток, слід водночас наголосити на факторах, що суттєво стримували її. Це насамперед відсутність у них адміністративних повноважень та відповідної фінансової підтримки з боку як центральних, так і місцевих органів виконавчої влади. Необхідно враховувати також те, що хоча в Україні дедалі більшого авторитету набувала Центральна Рада, яка вже в червні 1917 р. приступила до формування крайового уряду — Генерального секретаріату, місцеві виконавчі органи залишалися ще в юрисдикції комісарів Тимчасового уряду, що не поспішав з визнанням української автономії. Це призводило до різного роду непорозумінь при вирішенні багатьох, в тому числі й пам'яткоохоронних питань. Так в липні 1917 р. губернські комісари отримали циркулярне розпорядження Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду, яке вимагало здати в місцеві архівні комісії всі речі художнього чи історико-археологічного значення, які знаходились у містах. Незабаром надійшов новий циркуляр МВС, згідно з яким на губернських та обласних комісарів Тимчасового уряду покладалися обов'язки з'ясувати «наявність в урядових і громадських закладах предметів, що становлять художньо-історичний інтерес, скласти опис їх, встановити тимчасову охорону і догляд за ними, а також, якщо немає місцевої архівної комісії чи можливості передати їй зазначені речі, намітити способи і місце їх дальшого зберігання».

Цю роботу рекомендувалося проводити спільно з представниками художньо-просвітницьких закладів, товариств, гуртків [15].

Однак, оскільки пам'яткоохоронні громадські структури в Україні мали переважно національно-культурне спрямування, на співробітництво з ними органи влади Тимчасового уряду йшли з великими потугами. В результаті навіть цілком слушні заходи, передбачені в зазначених циркулярах, залишилися на папері. Логіка розвитку політичних подій в Україні наприкінці весни — на початку літа 1917 р. диктувала необхідність більш тісних контактів пам'яткоохоронних структур з Центральною Радою. Не випадково учасники урочистостей, що відбулися 23 травня 1917 р. в с. Моринці на Київщині з нагоди вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, звернулися до Центральної Ради з проханням допомогти в організації охорони місця, де стояла його хата. За підтримкою для здій-

снення своїх планів до Центральної Ради звернувся і Моринський комітет по увічненню пам'яті великого Кобзаря [16].

В зв'язку з цим цілком закономірним було рішення загальних зборів ЦКОПСІМУ від 22 липня 1917 р. звернутися до Центральної Ради з проханням зарахувати Комітет до числа організацій, які визнають її як вищий орган влади в Україні. При цьому Комітет мав діяти на правах колишньої імператорської Археологічної комісії. Однак подібний статус Комітету, надаючи йому переважно моральну і лише частково матеріальну підтримку з боку УЦР, не забезпечував вкрай необхідних пам'яткоохоронцям широких адміністративних повноважень. Тому 28 липня 1917 р. учасники наради по організації мистецького відділу при Генеральному секретарстві народної освіти (Д. В. Антонович, М. Г. Бурачек, В. О. Вілінська, М. С. Грушевська, М. І. Жук, Ф. С. Красицький, І. О. Мар'яненко, Г. Г. Павлуцький, М. М. Старицька, К. В. Широцький) визнали за доцільне поряд з Комітетом створити в структурі цього відомства пам'яткоохоронний відділ [17].

З таким рішенням погодилася рада Комітету. Разом з тим в кінці серпня 1917 р. з метою координації зусиль ЦКОПСІМУ та відділу охорони пам'яток вона запропонувала затвердити її колективним керівним органом останнього. Тим самим рада ЦКОПСІМУ ставала одночасно і радою відділу охорони пам'яток. 25 листопада 1917 р. загальні збори Комітету обрали членами ради Д. М. Дяченка, В. Є. Козловську, О. І. Левицького (товариш голови), М. В. Пахаревського, П. А. Тутківського та кандидатами до неї — Ф. Л. Ернста й В. І. Щербину [18].

Очолив раду Комітету та відділ музеїв і охорони пам'яток старовини й мистецтва Генерального секретарства народної освіти М. Ф. Біляшівський. Ще на початку вересня 1917 р. Микола Федотович розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти досить грунтовний план роботи цього відділу. Ним передбачались заходи по заснуванню Українського національного музею, Національної картинної галереї, музею видатних діячів української культури, розширенню мережі цих культосвітніх закладів на місцях, реорганізації церковних музеїв тощо. Планувалося також провести реєстрацію пам'яток, здійснити заходи по убезпеченню їх від нищення та пошкодження, розпочати планові ремонтно-реставраційні роботи й археологічні розкопки [19].

Зрозуміло, що виконання накреслених планів значною мірою залежало від їх організаційного забезпечення. Не випадково цій ділянці роботи, зокрема встановленню тісних контактів з пам'яткоохоронними комітетами та товариствами в Києві і на місцях, з боку відділу приділялася постійна увага. Вже на осінь 1917 р. цього вдалося добитися у стосунках з Чернігівським та Полтавським комітетами, Подільським товариством охорони культурно-історичних цінностей. Тоді ж до спільної ради ЦКОПСІМУ й відділу увійшли голови Польського (Л. Грохальський) та Єврейського (Є. Г. Гуревич) пам'яткоохоронних товариств, які тим самим визнали відділ за центральний орган охорони пам'яток в Україні [20]. На початку 1918 р. останній активно співробітничав з Київською вченою архівною комісією, Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариством студіювання мистецтв тощо [21].

Велася також робота по створенню пам'яткоохоронних структур на місцях. Так, у середині вересня 1917 р. М. Ф. Біляшівський порушив у Київській міській думі питання про утворення при ній комісії охорони краси м. Києва. А вже 26 вересня Дума не лише обрала таку комісію, а й затвердила план її роботи [22]. На початку грудня 1917 р. до ЦКОПСІМУ надійшло повідомлення про завершення підготовки до утворення філії Центрального комітету в Херсоні [23].

На початку січня 1918 р. відбулося організаційне засідання комісії по охороні пам'яток науки і мистецтва на Уманщині, яку очолив Г. А. Кравченко. Характерно, що вже в середині січня комісія зверну-

лася до відділу охорони пам'яток як до керівного органу в справі збереження історико-культурної спадщини України [24].

На жаль, на початку 1918 р., коли почався більшовицький наступ на Україну, створити тут струнку систему пам'яткоохоронних органів не вдалося. В деяких губернських та переважній більшості повітових центрів вони взагалі не були оформлені. В стадії організації перебував і відділ охорони пам'яток, штат якого на 1918 р. був затверджений у кількості лише 15 співробітників [25]. Все це необхідно враховувати, даючи оцінку стану пам'яткоохоронної роботи в Україні у другій половині 1917 р.

Особливої актуальності набули на той час питання збереження пам'яток культури в поміщицьких маєтках. «Селянські розрухи,— наголошував на початку 1918 р. у звіті за роботу відділу охорони пам'яток М. Ф. Біляшівський,— які охопили всю Україну і через які багацько маєтків, що містили в собі дуже цінні пам'ятки як старовини, так і мистецтва, підлягали небезпеці, потребували багацько зусиль з боку секції охорони пам'яток старовини і мистецтва для забезпечення (охорони.— Авт.) культурних цінностей» [26].

Відповідні заходи проводилися співробітниками відділу вже влітку — на початку осені 1917 р. Як зазначав 16 листопада 1917 р. на нараді голів відділів і секцій департаменту мистецтв Секретарства народної освіти М. Ф. Біляшівський, з цією метою «ми звертаємося до місцевих товариств, до сільських комітетів, звертаємось іноді і до адміністративної влади — до комісарів губернських та повітових за допомогою». Однак, продовжував він, «наша охорона має поки що характер тільки морального впливу». Суттєво перешкоджало організації належної охорони історико-культурних надбань у поміщицьких маєтках, на думку Миколи Федотовича, також те, що «власники пам'яток тримали до останнього моменту їх на селі, а тепер селяни не дають їх вивозити» [27]. Слід зазначити й недостатню на той час обізнаність власників пам'яток із завданнями самого відділу. Про це в листопаді 1917 р. повідомляв у листі до відділу комісар по охороні пам'яток Полтавщини В. М. Щербаківський [28].

В зв'язку з цим цілком слушним став циркуляр відділу охорони пам'яток до губернських комісарів України від 10 листопада 1917 р. про пам'яткоохоронні заходи в поміщицьких маєтках. Зокрема, в цьому документі вказувалося на необхідність доручити повітовим комісарам прийняти вирішенню завдань збереження історико-культурної спадщини; звернутися до волосних управ та сільських комітетів з пропозицією взяти під опіку пам'ятки старовини і мистецтва — власність усього українського народу»; вжиття заходів до переміщення в разі необхідності пам'яток з маєтків до повітових та губернських центрів та забезпечення умов їх охорони [29].

Більш конкретною в цьому плані стала й діяльність самого відділу. Так, на початку 1918 р. М. Ф. Біляшівський звернувся до сільських комітетів сіл Молочка та Пединка на Поділлі з проханням забезпечити охорону збірки пам'яток, що належали княгині Я. А. Любомирській. Тоді ж подібне прохання він надіслав до комітету подільського села Голубівка, в панському палаці якого зберігалася колекція пам'яток, зібрана поміщиком, археологом С. Мазаракі. Відділ не раз порушував клопотання перед місцевими органами селянського самоврядування про охорону пам'яток маєтків Харитоненка у с. Качанівці Борзенського повіту, поміщиці О. С. Рахманової в с. Вейсхбахівка Ніжинського повіту на Чернігівщині, графів Браницьких у с. Турчині Канівського повіту, поміщиці Сперанської в с. Велика Бурімка Золотоніського повіту на Київщині, де-Бальменів — у с. Линовиці на Полтавщині, землевласника Копровського в с. Дядьковичі Ровенського повіту й ін. Зверталися пам'яткоохоронці за конкретною допомогою і до військових властей, губернських та повітових комісарів, місцевих земств, «просвіт» (наприклад,

про охорону пам'яток у палаці поміщика Ходкевича в с. Млинові Дубенського повіту, старовинного українського козацького роду Гамалії — у с. Семенівці Конотопського повіту, письменника, історика і громадського діяча Ф. М. Уманця — в с. Мезенцівка Глухівського повіту й ін.[30]

В ряді випадків подібні звернення мали позитивні наслідки. Так, у кінці грудня 1917 р. подільський губернський комісар УНР надіслав до відділу охорони пам'яток малюнок Г. І. Семирадського «Танець з мечами», вивезений разом з іншими художньо-історичними речами з маєтку графа Орловського в с. Куренівка Літинського повіту. Тоді ж до відділу надійшло повідомлення про реальні кроки щодо охорони пам'яток у маєтку Харитоненка в с. Качанівка. Місцевий сільський комітет зробив реєстр речей і виставив біля них збройну варту[31].

Позитивно оцінюючи подібні факти, не слід, однак, перебільшувати як рівень свідомості селянства, так і зацікавленості місцевих адміністративних органів, переобтяжених вирішенням багатьох соціально-економічних та політичних проблем, в охороні пам'яток культури. Вже перший досвід роботи пам'яткоохоронних структур засвідчив, що ефективність їх заходів на місцях залежала, насамперед, від позиції там фахівців — подвижників охорони пам'яток. Саме їх принциповість і послідовність у багатьох випадках визначала відповідні рішення місцевих органів влади. Не випадково, отримавши в середині листопада 1917 р. повідомлення про захоплення селянами садиби відомого колекціонера П. Я. Дорошенка в с. Баничі Глухівського повіту, комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині звернувся за допомогою до знавця минувшини краю, голови ради культурно-просвітницького товариства «Українська громада» у Глухові Д. Г. Онацького. Вже 20 листопада він переконав членів сесії повітових земських зборів у необхідності негайно вивезти збірку колекції П. Я. Дорошенка до міського музею Глухова.

Незабаром Д. Г. Онацький та В. Г. Іщенко — співробітник відділу охорони пам'яток Секретарства народної освіти — виїхали в с. Баничі, де на сільському сході сформували комісію, на яку покладалися обов'язки зробити опис і доставити найбільш цінні речі колекції до Глухова[32].

Пам'яткоохоронцям вдалося знайти спільну мову і з селянами маєтку П. П. Скоропадського в с. Полошки, де для охорони збірки майбутнього гетьмана України (тоді — генерала) була виставлена озброєна сторожа. І таких фактів досить багато.

В зв'язку з цим цілком виправданим було прагнення відділу охорони пам'яток залучити до вирішення конкретних завдань збереження історико-мистецьких скарбів у панських маєтках якомога ширше коло авторитетних діячів науки і мистецтва, учителів, членів пам'яткоохоронних товариств. Так, в листопаді 1917 р. організацію охорони пам'яток, що належали Ф. М. Уманцю, відділ доручив професору Української академії мистецтв Г. І. Нарбуту, який з цією метою виїздив до Глухова. Активного учасника національно-культурного процесу в Україні В. Т. Осадчого з Конотопа відділ попросив взяти під контроль збереження пам'яток родини Гамалії у с. Семенівці. В листопаді ряд посвідчень на право охорони пам'яток в приватних маєтках відділ видав членам Польського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Наприкінці 1917 р.— на початку 1918 р. подібні повноваження в Уманському повіті отримав Д. М. Дяченко, в Канівському — Ф. М. Сингалевич, Новгород-Сіверському — О. С. Забіла, на Херсонщині — В. О. Піщанський та ін.[33]

Таким чином, незважаючи на надзвичайно складні обставини, що склалися у другій половині 1917 р.— на початку 1918 р. в українському селі, пам'яткоохоронці докладали чимало зусиль, щоб зберегти від загибелі зібрані в поміщицьких садибах цінні історичні та художні реліквії. «Зусилля відділу,— писав у березні 1918 р. у звіті про роботу від-

ділу М. Ф. Біляшівський,— не пропали даром, і чимало пам'яток було в той чи інший спосіб урятовано» [34].

Заходи по охороні цінних колекцій, зосереджених в панських садибах, сприяли збереженню ряду архітектурних та історико-меморіальних пам'яток. Адже значна частина будинків землевласників була побудована за оригінальними проектами відомих архітекторів не лише Росії, а й інших країн. Багато палаців були німими свідками важливих історичних подій, «зберегли» пам'ять про діячів науки, літератури і мистецтва.

Крім цього, відділ охорони пам'яток піклувався про збереження будинків колегії П. Галагана в м. Козельці на Чернігівщині і в с. Лебединець Прилуцького повіту (тоді Полтавської губернії). При підтримці відділу В. Т. Осадчому вдалося переконати Конотопське повітове земське зібрання в необхідності виділення коштів на охоронні заходи щодо палацу К. Г. Розумовського в Батурині. Після проведення ремонтно-реставраційних робіт в ньому планувалося заснувати народний університет або Селянську вільну академію [35].

Восени 1917 р. М. Ф. Біляшівський виступив з ініціативою проведення охоронних робіт в Андріївській церкві у Києві, оскільки через зсуви схилу, на якому знаходилась її будівля, в стінах з'явилися тріщини, в підвалах почала збиратися вода. Виникла реальна загроза загибелі перлини української архітектури. Саме такого висновку дійшли 28 вересня 1917 р. члени утвореної при Київській міській управі міжвідомчої комісії у складі М. Ф. Біляшівського, інженерів В. А. Безсмертного, В. Д. Рабчевського, Є. П. Браутмана та ін. Щоб відвернути небезпеку, комісія запропонувала укріпити схил і провести ремонт церкви. На здійснення цих заходів Київська міська дума асигнувала 10 000 крб., що дало змогу вже восени 1917 р. почати необхідні охоронні роботи [36].

Були зроблені певні кроки й щодо встановлення реального контролю пам'яткоохоронних органів за станом пам'яток культової архітектури в цілому. З цією метою відділ охорони пам'яток добився того, щоб з ним погоджувалися питання, пов'язані з ремонтом, перебудовою чи знесенням культових споруд. Вже в кінці 1917 р. — на початку 1918 р. за відповідними дозволами до відділу почали звертатися як місцеві органи влади, так і релігійні громади [37].

Зусилля відділу по організації охорони культових пам'яток отримали належну оцінку з боку ієрархів православної церкви в Україні. 8 грудня 1917 р. на засіданні Тимчасової Всеукраїнської православної церковної ради було прийнято звернення до Секретарства народної освіти, в якому висловлювалася вдячність співробітникам відділу охорони пам'яток за «захорону церковної старовини Української церкви, а також охорону національного мистецтва в церковному житті». На цьому ж засіданні було утворено комісію для охорони культових пам'яток старовини, представник якої Т. Голик згодом увійшов до ради вищезгаданого відділу [38].

В другій половині 1917 р. були зроблені нові кроки на ниві охорони археологічних пам'яток. Зокрема, заслуговує на увагу у цьому плані циркуляр Секретарства народної освіти до губернських комісарів від 17 жовтня 1917 р. «Секретарство вимагає від губернської влади українських губерній,— вказувалося у циркулярі,— щоб вони зробили розпорядження до властей повітових і волосних, аби всі археологічні знахідки, відомості про них і всі пам'ятки, що мають національний характер або наукову чи артистичну вартість, ні в якому разі не пересилалися і не вивозилися за межі України» [39]. З того часу археологічні знахідки повинні були відправлятися до Києва на експертизу Центральному комітету, а згодом — відділу охорони пам'яток. Останній же прибрав право видачі дозволів на проведення археологічних розкопок в Україні й восени 1917 р. почав здійснювати певні охоронні заходи щодо окремих пам'яток старовини [40].

Невід'ємною складовою діяльності пам'яткоохоронних структур у той час було також музейне будівництво. З одного боку, музеї стали осередками, навколо яких гуртувалися подвижники пам'яткоохоронної роботи. З іншого — піднесення національної свідомості українського народу, заходи по охороні пам'яток у поміщицьких маєтках, пам'яток культу і археології сприяли значному зростанню фондів існуючих музеїв, виникненню нових культосвітніх закладів. За цих обставин актуальної ваги набули завдання координації пам'яткоохоронної діяльності музеїв, створення науково-обгрунтованої програми їх розвитку й особливо розбудови цих культосвітніх закладів на місцях.

Не випадково одним з першочергових заходів відділу охорони пам'яток стала розробка схеми побудови краєзнавчого музею. Її основні положення були викладені у відповідній програмі, складеній у вересні 1917 р. М. Ф. Біляшівським та П. А. Тутківським. На початку жовтня відділ охорони пам'яток провів у Києві нараду музейних працівників, на якій з доповіддю «Обласний чи місцевий музей як тип культурної установи» виступив завідуючий етнографічним відділом музею Олександра III у Петрограді М. М. Могилянський. Обговорення доповіді, в якому взяли участь Ф. Л. Ернст, І. С. Свєнцицький, Л. Є. Чикаленко, В. О. Щавинський та ін., сприяло дальшому розвиткові програми музейного будівництва в Україні.

Її популяризації прислужилися виступи М. Ф. Біляшівського на з'їзді «просвіт» України, що відбувся у вересні 1917 р., перед слухачами інструкторських курсів позашкільної освіти, на засіданнях Українського наукового товариства, Товариства студіювання мистецтв тощо [41].

На початку листопада 1917 р. відділ охорони пам'яток розіслав до місцевих музеїв спеціальні анкети, відповіді на які (з Чернігова, Полтави, Вінниці, Хорола та інших міст) дали змогу не лише з'ясувати стан цих культосвітніх закладів, а й дати кваліфіковані поради щодо перспектив їх дальшого розвитку [42].

Разом з тим відділ охорони пам'яток піклувався про створення та реорганізацію ряду музеїв державного значення. Так, він підтримав пропозицію Всеукраїнської ради військових депутатів про організацію в Києві Національного архіву-музею війни та революції. Вже у вересні 1917 р. разом з представниками культурно-просвітньої комісії цієї ради співробітники відділу розробили план створення музею, а через місяць приступили до його реалізації. Зокрема, М. Ф. Біляшівський спільно з директором Національного архіву-музею О. Д. Благодіром почали відбирати експонати на Київському артилерійському складі. Збиралися необхідні для музею експонати і на місцях. Подібна робота проводилася також по створенню музею єврейської старовини [43].

Друга половина 1917 р. — важливий етап у розвитку ідеї створення Українського народного (національного) музею, що планувався як центральний музейний заклад України, який би в своїх експозиціях висвітлював славну історію українського народу, його звичаї, побут і культуру.

Серед інших заходів по створенню такого музею важливого значення надавалось поверненню в Україну її національних реліквій, вивезених в столичні та інші центри Росії. Ще влітку 1917 р. Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду з проханням повернути українські національні клейноди, що раніше потрапили до музеїв Петрограда і Москви. У вересні 1917 р. відділ охорони пам'яток склав їх приблизний перелік, доповнивши його відомостями про місця перебування ряду інших цінних пам'яток української історії. В листі відділу до генерального секретаря народної освіти від 29 вересня 1917 р. також пропонувалося вжити заходів, щоб повернути їх в Україну [44].

На початку жовтня 1917 р. Секретарство народної освіти звернулося до комісара в справах України при Тимчасовому уряді з листом, в якому висловлювалося прохання прискорити вирішення питання про

вернення пам'яток української культури та історії. У листі повідомля-
ся, що складання їх повного реєстру в музеях і збірках Петрограда
ручено В. О. Щавинському, а Москви — О. П. Новицькому. На почат-
листопада з першим з них була досягнута угода про утворення в
трограді товариства прихильників українських музеїв, члени якого
рияли б поверненню відповідних речей в Україну. Щоправда, широ-
розгорнути діяльність товариству тоді не вдалося. Однак воно ство-
по відповідну комісію шанувальників українського мистецтва у Пет-
граді, яка незабаром почала свою роботу під головуванням відомого
раїнського археолога Ф. К. Вовка (до неї входили також В. Колба-
:в, Б. Крижановський, М. Макаренко, М. Могилянський, П. Потоцький,
Стебницький, С. Тройницький, В. Щавинський, С. Яремич) [45]. Таким чи-
м, докладалося чимало зусиль, щоб пам'ятки нашого народу зайня-
чільне місце в музеях України.

Перемога жовтневого збройного повстання у Петрограді, здавало-
прискорила вирішення цього завдання. Принаймні, 1 грудня 1917 р.
ета «Нова Рада» опублікувала телеграму, в якій повідомлялося, що
доповідь А. В. Луначарського ЦВК РСФРР прийняв постанову про
редачу реліквій українського народу представникам органів його
ади. Однак, обставивши передачу цих національних святинь рядом
літичних вимог, уряд Радянської Росії зірвав виконання цієї поста-
ви [46].

Інтервенція більшовицької Росії в Україну затримала здійснення й
ду інших заходів, намічених відділом охорони пам'яток. Негативно
значилася на організації пам'яткоохоронної роботи також вимушена
куація на початку лютого 1918 р. Центральної Ради та її інституцій
Києва.

Однак навіть за таких обставин подвижники збереження історико-
льтурної спадщини не припиняли своєї діяльності. Так, 21 лютого
8 р. відбулася нарада членів Центрального комітету охорони пам'яток
Ф. Біляшівський, М. Л. Бойчук, Л. Грохальський, Ф. Л. Ернст,
Г. Кричевський, В. Ф. Матушевський, О. О. Мурашко, Г. І. Нарбут,
О. Обремський, Д. М. Щербаківський), на якій були визначені шляхи
тування збірки М. І. Терещенка, розгромленої червоноармійцями.
крема, на нараді була утворена спеціальна комісія у складі профе-
рів Української академії мистецтв В. Є. Козловської і Д. М. Щерба-
ського, якій доручалося скласти детальний реєстр уцілілих речей
рки та перевезти ікони, картини, бібліотеку до Академії мистецтв,
нші художньо-історичні експонати — до Київського міського музею [47].

В інформації про роботу відділу охорони пам'яток, датованій бе-
знем 1918 р., виконання цього рішення відзначено одним реченням:
ід час панування більшовиків відділом вивезена і поміщена до му-
о цінна збірка картин з будинку Терещенка» [48]. Однак за ним —
равді подвижницька діяльність видатних діячів науки і культури
раїни, які за покликом серця активно працювали і на пам'яткоохо-
нній ниві.

Не могли вони обійти своєю увагою і руйнування багатьох пам'я-
: Києва, викликані артилерійським обстрілом міста більшовицькими
ськами у січні 1918 р. Вже в середині лютого члени Київської вченої
ківної комісії, Російського археологічного товариства, Київського то-
риства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіюван-
мистецтв розпочали обслідування і опис пошкоджених пам'яток ар-
ектури Києва [49]. З цією ж метою Центральний комітет охорони пам'я-
: 21 лютого 1918 р. створив комісію у складі Ф. Л. Ернста, В. Ф. Ма-
левського, В. Г. Кричевського, В. О. Обремського, Д. М. Щербаків-
ого [50].

На основі результатів роботи цієї комісії вже в березні 1918 р.,
разу після повернення до Києва Центральної Ради та відновлення
ержавних структур, відділ охорони пам'яток приступив до організа-

ції можливого за тих умов найневідкладнішого ремонту пошкоджених культурно-історичних об'єктів столиці УНР [51]. Здійснювались в той час також заходи й по охороні археологічних реліквій [52]. Як і раніше, значна увага приділялася збереженню пам'яток в поміщицьких маєтках [53].

В березні—квітні 1918 р. відділ охорони пам'яток почав формувати фонди Українського національного музею, звернувшись до ряду церковних общин та колекціонерів з пропозицією придбати у них речі старовини. Для їх відбору була утворена спеціальна експертна комісія, до якої ввійшли співробітники відділу, Київського художньо-промислового і наукового музею, професори Української академії мистецтв [54].

Серед нових напрямів, які в березні—квітні 1918 р. визначилися у діяльності пам'яткоохоронців, були збереження пам'яток монументальної скульптури та різьблення по каменю. Справа в тому, що в кінці березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР прийняло рішення про зняття пам'ятників, що залишились від царату, та знищення зображень російського державного герба на установах і печатках [55]. Як цілком справедливо зазначалося 29 березня 1918 р. у листі Товариства студіювання мистецтв (голова С. О. Гіляров) до відділу охорони пам'яток, «при розширеному трактуванні... цієї постанови може загинути від рук надмірно ревнивих (її) виконавців безліч пам'яток великої художньо-історичної цінності» [56]. Зокрема, товариство турбувалося за долю позолочених орлів мазепинського часу на дзвіниці Софії Київської, на головному фасаді Кирилівської церкви і брамі Кирилівського монастиря, на дзвіниці церкви на Дальніх печерах у Києво-Печерській Лаврі. Товариство зверталося також з проханням убезпечити від загибелі ліплені та вирізьблені з каменю двоголові царські орли XVIII ст. на пілястрах Андріївської церкви, на Лаврській дзвіниці, на фасаді університету св. Володимира та першої гімназії, на хресті Михайлівського Золотоверхого собору. Пізніше з подібним проханням до відділу охорони пам'яток звернулося також Історичне товариство Нестора-літописця [57].

Поділяючи стурбованість громадськості, відділ охорони пам'яток виніс питання про долю монументальних пам'яток Києва на обговорення членів ради ЦКОПСІМУ. На її засіданні, що відбулося 18 квітня 1918 р. за участю М. Ф. Біляшівського, Л. Грохальського, В. Є. Козловської, О. І. Левицького, С. Макко, М. Михайліва, М. Старицької, К. І. Широцького, В. І. Щербини, було вирішено залишити на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, графу Бобринському, гетьману Б. Хмельницькому. Пам'ятники Олександру II та Миколі I планувалося перенести в інші місця, а Іскрі й Кочубею — зняти. Разом з тим у рішенні ради наголошувалося на необхідності зберігати навіть ті пам'ятники, які підлягали знесенню. Вони мали передаватися до музеїв. До останніх підлягали передачі також царські герби з хреста Михайлівського Золотоверхого собору та інших пам'яток мистецтва. Що ж до гербів, які органічно входили до орнаментів на історичних реліквіях, то їх планувалося залишити без змін [58].

До особливостей пам'яткоохоронної роботи весни 1918 р. слід віднести також нові підходи до проблем реєстрації та вивчення пам'яток України. Зокрема, на нараді голів відділів департаменту мистецтв, яка відбулася 28 березня 1918 р., М. Ф. Біляшівський поставив питання про перехід від реєстрації і дослідження окремих груп пам'яток до їх планомірного та систематичного виявлення й вивчення і, зрештою, створення генерального каталогу останніх. «Життя вимагає,— зазначив Микола Федотович,— активної праці — опису і обслідування усього, що залишилося від нашого минулого» [59].

Весною 1918 р. цілий ряд пам'яткоохоронних проблем став предметом зацікавленого обговорення в уряді УНР. Так, у березні 1918 р. відділ охорони пам'яток направив на розгляд Ради Народних Міністрів (РНМ) законопроект про заснування у Києві Центрального кустарного музею [60]. 23 березня Рада Народних Міністрів на доповідь заступника

Міністра народної освіти П. І. Холодного прийняла рішення передати під Український національний музей колишній царський палац у Києві [61]. 17 квітня РНМ схвалила пропозицію пам'яткоохоронців про оголошення частини території стародавнього Києва (в районі Десятинної церкви) «національним добром і про асигнування суми не вище 676 000 крб. на проведення цього закону» [62]. Міністерству народної освіти доручалось внести відповідний законопроект на розгляд Центральної Ради. Через тиждень, 24 квітня, РНМ прийняла рішення про асигнування Міністерству народної освіти 1000 крб. на ремонт Андріївської церкви у Києві та затвердила статут і штати Київського художньо-промислового і наукового музею, який планувалося реорганізувати в Український національний [63].

Нарешті, на кінець квітня 1918 р. відділом був підготовлений для розгляду урядом УНР і Центральною Радою проект закону про охорону пам'яток України. Робота над ним почалася ще у кінці 1917 р. 11 січня 1918 р. М. Ф. Біляшівський доповів його основні положення на засіданні ради ЦКОПСІМУ, яка визнала за необхідне розіслати проект закону для обговорення у наукових та пам'яткоохоронних товариствах. Рада також доручила голові Польського пам'яткоохоронного товариства Л. Грохальському зібрати дані про стан пам'яткоохоронного законодавства в країнах Західної Європи з тим, щоб врахувати його досягнення при виробленні відповідного закону в Україні. Крім того, в рішенні ради зверталась увага на необхідність відбити в законі обов'язки місцевих комітетів охорони пам'яток і наукових товариств у збереженні історико-культурної спадщини національних меншин України [64].

Доопрацьований з врахуванням висловлених зауважень проект закону 26 квітня 1918 р. був схвалений радою відділу охорони пам'яток. У проекті передбачалося заборонити проведення розкопок, розорювання чи які б то не було порушення цілісності археологічних пам'яток без дозволу ЦКОПСІМУ та проголошувалося, що «всі пам'ятки, знайдені в землі як при спеціальних розкопках, так і випадково, становлять власність Республіки, не можуть продаватися і передаватися приватним особам чи приватним збіркам, а передаються до центральних чи місцевих державних чи громадських музеїв по згоді між ними». Лише з дозволу ЦКОПСІМУ або уповноважених ним пам'яткоохоронних організацій і комітетів могли проводитися реставраційні роботи, перебудови, а тим більше знесення архітектурних пам'яток — замків, веж, церков, костьолів, синагог, дзвіниць, каплиць тощо, чиєю б власністю вони не були. Такі ж застороги встановлювалися й стосовно внутрішнього оздоблення та начиння культових споруд. Нарешті, лише з дозволу ЦКОПСІМУ могли вивозитися за межі УНР пам'ятки старовини і мистецтва, що мали національний характер або стосувалися історії та культури України [65].

На жаль, проект закону обходив увагою цілий ряд проблем охорони пам'яток. Зокрема, не визначалися джерела фінансування пам'яткоохоронних заходів і структура органів, що мали їх здійснювати. Не вирішувалося й питання відповідальності осіб чи організацій, винних у порушенні цілісності пам'яток чи їх загибелі. Та навіть у такому вигляді в разі схвалення проекту закону вищим органом влади УНР він, безсумнівно, став би значною віхою у розвитку пам'яткоохоронного руху в Україні. На жаль, затвердити вже узгоджений текст першого українського закону про охорону пам'яток Центральна Рада не встигла. 29 квітня 1918 р. вона була розпущена німецькими окупаційними військами.

Дослідники діяльності Центральної Ради загалом критично підходять до оцінки її результатів. Разом з тим, як наголошує Н. Д. Полонська-Василенко, «величезною заслугою Центральної Ради та її проводу було те, що вона поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома віками російської окупації» [66].

Важливим наслідком цього процесу став пам'яткоохоронний рух

в Україні. Грунтуючись на кращих традиціях дореволюційного періоду, він набув після повалення самодержавства чіткого національно-патріотичного спрямування і відіграв помітну роль у пробудженні й розвитку національної свідомості українського народу.

Якщо в першій половині 1917 р. збереження історико-культурної спадщини залишалося справою переважно громадських об'єднань пам'яткоохоронців, то вже восени того ж року, спираючись на їх підтримку, розгорнув активну діяльність створений у структурі Генерального секретарства народної освіти відділ охорони пам'яток — державний пам'яткоохоронний орган в Україні. Розроблена у відділі програма збереження національної історико-культурної спадщини та музейного будівництва надовго визначила основні напрями діяльності пам'яткоохоронців. Так, на порядок денний було поставлене питання про генеральну реєстрацію і дослідження пам'яток, повернення в Україну її національно-культурних цінностей, прийняття національного пам'яткоохоронного законодавства, створення ряду всеукраїнських та мережі місцевих музеїв, державного фінансування пам'яткоохоронних заходів і т. д. Нарешті, навколо цих й інших проблем охорони пам'яток згуртувалися провідні діячі науки та культури України, широке коло активістів-пам'яткоохоронців, які забезпечили спадкоємність у вирішенні вищезгаданих завдань і вивченні набутого за доби Центральної Ради відповідного досвіду на наступних етапах історичного розвитку українського народу.

[1] Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 2581, оп. 1, спр. 209, арк. 2 (далі — ЦДАВО України).

[2] Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Зб. секції мистецтв.— К., 1921.— № 1.

[3] Охорона пам'яток культури на Україні.— Харків, 1927.

[4] Дубровський В. В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України.— Харків, 1930.

[5] Нестуля О. О. Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917—1920 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. метод. матеріалів в 6 ч).— К., 1989.— Ч. II.— С. 46—47.

[6] Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917—1990.— К., 1991.— 274 с.; Кот С. И. Первый на Украине: К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины // Историч. краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сб. науч. ст.— К., 1991.— С. 263—273.

[7] Яневський Д. Перші кроки до національної державності // Пам'ятки України.— 1990.— № 3.— С. 2.

[8] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 27—28 зв.

[9] Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 12—15.

[10] Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 219, арк. 14, 33—33 зв.

[11] Там же, спр. 208, арк. 3, 5; спр. 221, арк. 12.

[12] Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.— Полтава, 1919.— Вип. 1.— С. VII.

[13] Нова Рада.— 1917.— 2 трав.

[14] Записки Українського наукового товариства... на Полтавщині.— С. VII—VIII.

[15] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 219, арк. 30, 31.

[16] Там же, спр. 56, арк. 2, 3.

[17] Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 190, арк. 1; спр. 206, арк. 1.

[18] Там же, спр. 20, арк. 2; спр. 207, арк. 3.

[19] Там же, спр. 206, арк. 3—4.

[20] Там же, арк. 11.

[21] Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України, ф. 279, спр. 840, арк. 7, 9, 14 (далі — ВР ЦНБ АН України).

[22] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 3.

[23] Там же, спр. 216, арк. 9.

[24] Там же, спр. 208, арк. 7—8; спр. 217, арк. 13, 17.

[25] Там же, спр. 190, арк. 17.

[26] Там же, спр. 210, арк. 13.

[27] Там же, спр. 190, арк. 12.

[28] Там же, спр. 224, арк. 1.

[29] Там же, спр. 216, арк 6.

[30] Там же, спр. 210, арк. 7 зв.; спр. 217, арк. 12, 14, 15; спр. 218, арк. 7, 10, 11, 12, 15; спр. 220, арк. 8, 18, 24; спр. 221, арк. 2, 4—6, 13, 14, 21, 22.

[31] Там же, спр. 218, арк. 5; спр. 221, арк. 14.

[32] Там же, спр. 208, арк. 4; спр. 221, арк. 9, 11, 12; ВР ЦНБ АН України, ф. 279, спр. 839, арк. 1—1 зв.
[33] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 7; спр. 212, арк. 3, 11, 19, 20, 22; спр. 221, арк. 8; спр. 222, арк. 13.
[34] Там же, спр. 210, арк. 13.
[35] Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 220, арк. 11—14; спр. 221, арк. 18, 19.
[36] Там же, спр. 210, арк. 3; ВР ЦНБ АН України, ф. 279, спр. 837, арк. 11, 21—23.
[37] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 3; спр. 217, арк. 3—8.
[38] Там же, спр. 190, арк. 12; спр. 20, арк. 6.
[39] Там же, спр. 216, арк. 4.
[40] Там же, спр. 210, арк. 3.
[41] Там же, арк. 3, 4, 9.
[42] Там же, спр. 222, арк. 2—2 зв.
[43] Там же, спр. 210, арк. 3—5, 7 зв., 9; спр. 226, арк. 2, 3.
[44] Там же, спр. 216, арк. 1, 18—33.
[45] Там же, спр. 210, арк. 4, 5; ф. 2457, оп. 1, спр. 41, арк. 7.
[46] Акуленко В. І. Вказ. праця.— С. 26.
[47] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 13.
[48] Там же, спр. 210, арк. 13.
[49] Там же, спр. 217, арк. 28—29, 32, 33; ВР ЦНБ АН України, ф. 279, спр. 840, арк. 9—10, 14.
[50] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 13.
[51] Там же, спр. 217, арк. 73; ВР ЦНБ АН України, ф. 279, спр. 837, арк. 11.
[52] ЦДАВО України. ф. 2581, оп. 1, спр. 217, арк. 40.
[53] Там же, спр. 212, арк. 27, 31, 32, 39; спр. 217, арк. 37—38; ВР ЦНБ АН України, ф. 279, спр. 839, арк. 3—17.
[54] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 225, арк. 6, 7, 10, 11, 17.
[55] Вісник Ради Народних Міністрів.— 1918.— 27 берез.
[56] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
[57] Там же, арк. 5.
[58] Там же, спр. 207, арк. 21.
[59] Там же, спр. 209, арк. 2 зв.
[60] Там же, спр. 210, арк. 15.
[61] Там же, спр. 5, арк. 5 зв.
[62] Там же, арк. 98 зв.
[63] Там же, спр. 225, арк. 18.
[64] Там же, спр. 207, арк. 9; Біляшівський М. Справи українського мистецтва // Шлях.— 1918.— № 1.— С. 50.
[65] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 27—27 зв.
[66] Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900—1925 рр.— К., 1991.— С. 74.

В. С. Савчук (Дніпропетровськ)

До історії виникнення Катеринославського наукового товариства

У «Нарисах» з історії природознавства в Росії у XVIII столітті В. І. Вернадський відзначив, що «зростання наукової думки підтримувалося весь час у Росії дедалі зростаючою чисельністю окремих наукових діячів, які були слабо пов'язані один з одним та з попередніми поколіннями, і більшою частиною випадково продовжували роботу своїх попередників» [1].

У другій половині XIX ст. почали створюватися громадські організації для наукової роботи, які могли б забезпечити «зростання наукової спадкоємності й традиції» [2]. Ці об'єднання (товариства) були особливою формою впорядкування наукової та просвітньої роботи. Їх діяльність на Україні вивчена ще недостатньо. Одним з таких наукових товариств було Катеринославське, що виникло в процесі промислового розвитку регіону. У другій половині XIX ст. в місті діяло кілька культурно-освітніх товариств, насамперед гуманітарного характеру. В той же період Катеринослав стає гірничорудною столицею Південного краю. Місто швидко зростає, стрімко збільшується чисельність інженерів та інших представників розумової праці. Образно кажучи, чисельність критично мислячих, освічених людей досягає «критичної маси» і це приводить до усвідомлення передовою громадськістю необхідності об'єднання усієї інтелігенції краю.

Вперше думка про створення в Катеринославі «гуртка інтелігентних осіб, об'єднаних на грунті наукових інтересів», була висловлена членами комісії, утвореної комітетом товариства для допомоги нужденним студентам Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ). В грудні 1899 р. було організовано приватну нараду за участю професорів КВГУ, викладачів середніх навчальних закладів та ряду інших осіб. Цікаво, що вона спочатку вирішила відкрити при Катеринославському відділенні Російського технологічного товариства окрему фізико-хімічну секцію з полегшеними умовами вступу та зниженим (до 3 крб.) членським внеском. У січні 1900 р. перед головою Катеринославського відділення Російського технічного товариства І. І. Зеленцовим було порушено клопотання про відкриття такої секції. Однак уже в березні, після того, як голова цього відділення та його члени негативно поставилися до зменшення членського внеску, вирішено було утворити в місті самостійне наукове товариство.

Протягом 1900 р. скликалися приватні наради, і у жовтні того ж року було розроблено остаточний варіант статуту товариства. Серед його членов-засновників доктор математики Д. Синцов (у майбутньому академік АН СРСР), інженер-технолог Я. Грдіна (один з перших у світі засновників механіки живих організмів, творців біокібернетики), магістр хімії В. Курилов (відомий вчений, який започаткував на Україні дослідження з окремих розділів фізико-хімії), гірничий інженер С. Сучков (перший ректор КВГУ), інженер-електрик С. Усатий (в майбутньому відомий вчений у галузі електротехніки, професор), гірничий інженер П. Рубін (згодом відомий вчений-металург, заслужений діяч науки і техніки УРСР), В. Загулін (викладач), провізор Е. Штебер (у майбутньому професор). Від міської влади проект статуту підписали міський голова, голова губернської земської управи, директор реального учили-

та завідуючий чоловічими гімназіями [3]. Катеринославський губернатор граф Ф. Е. Келлер також виявив бажання увійти до складу членів-засновників і 11 жовтня 1900 р. надіслав у Департамент народної освіти лист з клопотанням про утворення у місті наукового товариства.

Нами знайдено два тексти супровідної записки, що істотно відрізняються. Один з них наведено у доповіді професора В. В. Курилова травня 1901 р. при відкритті товариства [4], інший виявлено в архівних матеріалах Міністерства народної освіти Росії [5]. Очевидно, Келлер змінив первісний варіант записки, надісланої йому, таким чином, щоб забезпечити успішне вирішення питання у Петербурзі.

Викликає інтерес порівняння цих двох документів. У записці Келлера в Міністерство народної освіти йдеться про нові вимоги в галузі освіти у зв'язку з промисловим розвитком краю і зростанням народонаселення. При цьому відзначається, що «необхідність стежити за успіхами науки усвідомлюється... як серед самих працівників на тому чи іншому грунті знання, так рівно і з боку... державних, громадських та приватних установ» [6]. Граф наголошував і на тому, що мета товариства — сприяти збиранню матеріалів з історії краю, вивченню його матеріальних багатств, дослідженню грунту тощо» [7].

Однак з цього тексту записки повністю зникли зауваження на адресу уряду, не зацікавленого в розвитку науки у провінції, а також положення про демократизацію новостворюваного товариства. Наприклад, було вилучено абзаци, де йшлося про влаштування товариством бібліотек, технічних шкіл, професійних класів, тобто тих закладів, які б сприяли зростанню свідомості народних мас, а також про безплатний вступ до цієї організації. Характерно, що коригування проекту статуту МІТ в Міністерстві народної освіти якраз і йшло у напрямі обмежень демократичного характеру.

18 жовтня 1900 р. лист Ф. Е. Келлера і проект статуту надійшли в міністерство народної освіти, а 20 жовтня з резолюцією віце-директора П. Боголєпова були відправлені попечителю Одеського учбового округу, до якого відносився Катеринослав. 6 листопада 1900 р. він відповів згодою [8]. 16 листопада 1900 р. всі ці матеріали було відправлено на розгляд Вченого комітету. Слухання відбулося тільки через два місяці — 15 січня 1901 р. Експертом у справі затвердження статуту Катеринославського наукового товариства призначили члена Вченого комітету міністерства Г. О. Єзова. Його основні зауваження зводилися до такого: обмежувалося коло осіб, які мали право бути членами товариства (виключалися нижні військові чини та юнкери, особи, які зазнали обмеження прав по суду, адміністративні засланці та учні навчальних закладів), заборонялася участь у зборах сторонніх осіб, а звіт про діяльність товариства наказувалося направляти не тільки у Міністерство народної освіти, а й в Міністерство внутрішніх справ та губернатору [9]. Проект статуту доповнювався ще одним положенням: «Якщо, незалежно від наданого губернаторам по закону права закривати громадські збори при виявленні в них чогось противного державному порядку та громадській безпеці і моральності, губернатор визначає необхідним закрити товариство з інших причин, то він представляє це на розсуд Міністерства внутрішніх справ» [10].

8 лютого 1901 р. лист з Міністерства народної освіти з поправками було надіслано до Катеринослава, а 26-го на квартирі графа Келлера відбулися збори членів-засновників, до яких приєднався і відомий ботанико-географ, флорист І. Я. Акінфієв. Треба віддати належне членам — засновникам КНТ. Розуміючи, що параграф про звітність перед Міністерством внутрішніх справ ліквідувати неможливо, вони намагалися пом'якшити інші недемократичні положення. Так, пункт про заборону стороннім особам відвідувати загальні збори набув такої редакції: «На загальних і звичайних зборах мають право бути присутніми сторонні особи, які, однак, у загальних зборах не беруть участі в дебатах» [11].

Цікаво, що при обговоренні мети й завдань наукового товариства зіткнулися дві точки зору. Так, одні вважали за необхідне головну увагу зосередити на розвитку спеціальних наук, інші ж наголошували на тому, що «товариство повинне об'єднати представників інтелігенції найрізноманітніших спеціальностей, вносити «душу живу» в роботу кожного інтелігента, незалежно від його професії» [12]. Як згадував один з членів-засновників, перший голова Катеринославського наукового товариства В. В. Курилов, при розробці статуту враховувалися обидві точки зору. Так, найближчим завданнями товариства проголошувалися «розвиток і поширення природничо-історичних й фізико-математичних наук, дослідження флори і фауни Катеринославської губернії, організація природничо-історичного музею, влаштування центральної магнітно-метеорологічної станції... а також вивчення побуту краю, його історії» [13].

15 березня 1901 р. виправлений та доповнений проект статуту КНТ надсилається до Петербурга і вже 23 березня він затверджується товаришем міністра М. Звєрєвим.

За станом на 6 травня 1901 р., коли відбулися перші збори товариства, в ньому налічувалося 169 членів. На других загальних зборах 9 травня 1901 р. головою Катеринославського наукового товариства було обрано В. В. Курилова, членами правління — І. Я. Акінфієва, І. Ф. Алдирєва, Я. І. Грдіну, М. В. Чехова, В. С. Загуліна, Д. М. Синцова, О. М. Олександрова, товаришем голови — В. І. Карпова.

Незважаючи на те, що катеринославські навчальні заклади відносилися до Одеського учбового округу, КНТ за своїм духом тяжіло до Харківського університету і перебувало під його впливом [14].

Катеринославське наукове товариство проіснувало до революції і зробило великий внесок у розвиток культури на Катеринославщині. Можна згадати хоча б утворення з його ініціативи природничо-історичного музею під керівництвом Д. І. Яворницького. Цей заклад став всесвітньо відомим центром вивчення історії запорозького козацтва. Протягом періоду свого існування Катеринославське наукове товариство зазнавало істотних змін, поступово переносячи центр своєї діяльності з наукової на просвітницьку.

В цьому товаристві в різні роки працювали видатні вчені й громадські діячі, такі як І. Я. Акінфієв, Я. І. Грдіна, А. С. Синявський, О. М. Динник, П. Г. Рубін, О. Л. Караваєв, В. В. Курилов, В. І. Пічета, Д. О. Свиренко, Д. М. Синцов, О. М. Терпигорєв, Л. В. Писаржевський, М. М. Федорів, Л. Д. Шевяков, Я. П. Новицький, Д. І. Яворницький та інші. Тому питання, пов'язані з діяльністю Катеринославського наукового товариства, потребують більш ретельного вивчення.

[1] Вернадский В. И. Труды по истории науки в России.— М., 1988.— С. 71.
[2] Там же.— С. 72.
[3] Центр. держ. іст. архів у Санкт-Петербурзі, ф. 733, оп. 143, спр. 224, арк. 5 (далі — ЦДІА).
[4] Записки Екатеринославского научного общества.— Екатеринослав, 1901.— в. 1.— С. 6—20.
[5] ЦДІА, ф. 733, оп. 143, спр. 224, арк. 1, 1 зв., 2, 2 зв.
[6] Там же.— арк. 2.
[7] Там же.— арк. 2.
[8] Там же, арк. 7.
[9] Там же, арк. 10, 10 зв, 11, 11 зв.
[10] Там же, арк. 12.
[11] Там же, арк. 18
[12] Записки Екатеринославского научного общества.— С. 14.
[13] Там же.— С. 14.
[14] Вестник Екатеринославского земства.— 1905.— № 39.— С. 1010—1011.

Н. И. Костомаров

Мысли о федеративном начале в Древней Руси

Географическая местность страны и обстоятельства, под влиянием которых сложился быт восточных славян, произвели надолго в истории русского народа сочетание единства и целости земли с раздельностью частей ее и со своеобразностью жизни в каждой из этих частей. Коренной зачин русского государственного строя шел двумя путями: с одной стороны, к сложению всей Русской земли в единодержавное тело, а с другой, — к образованию в нем политических обществ, которые, сохраняя каждое свою самобытность, не теряли бы между собою связи и единства, выражаемого их совокупностью. Это начало федерации не представляет в истории нашей чего-то исключительно свойственного славянскому племени; его встречаем мы как у древних, так и у новых народов — повсюду, где только живучесть нравственных сил человека не была подавлена насильственным сплочением или где, вследствие неблагоприятных для поддержания единства оборотов судьбы, части не приняли характера совершенно отдельных друг от друга целых и не разошлись на своем пути в разные стороны. Русская земля была слишком велика для скорого образования из себя единодержавного тела; племена, населявшие ее, были слишком разновидны, чтобы скоро слиться в один народ; само славянское племя, имевшее более залогов сделаться господствующим, первенствующим между другими, было само разделено на второстепенные племена, заключавшие в себе залоги долгого существования в отдельности.

Еще в незапамятные времена, после пришествия славян с Дуная, на всем русском материке жило два рода славян: одни славяне — старые, другие — пришлые; в языке, нравах и обычаях тех и других должны были заключаться такие отличия, которые препятствовали их скорому слитию. Сверх различий, какие необходимо должны были существовать между массой древнейших обитателей края и массой пришлых, каждая масса подразделялась на виды, которых прирожденные признаки, этнографические особенности означались не одними только местами нового их поселения, но и укоренялись и развивались в течение значительного времени привычками, преданиями и своеобразными приемами быта. Достаточно указать на описание полян и древлян в наших летописях: обе эти ветви принадлежали к одной массе новопришлых славян и при том обитали по соседству друг с другом; но различие между ними доходило даже до вражды: «Поляне бо своих отец обычай имут кроток и тих, и стыденье к снохам своим и к сестрам, к матерям и к родителям своим, к свекровьям и к деверям велико стыденье имеху; брачные обычаи имяху: не хожаше зять по невесту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по ней что вдадуче. А древляне живяху звериньским образом, живуще скотьски: убиваху друг друга, ядяху все нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у воды девица». Радимичи и вятичи производили себя от ляхов: в этом предании, конечно, переходившем от поколения к поколению, лежит уже причина их отличия и зародыш отдельности; да сверх того каждый из этих двух народов имел собственные заветные предания, которые были чужды другим славяно-русским народам и им самим не давали смешиваться друг с другом. У радимичей был свой родоначальник — Радим, у вятичей — Вятко. Для других русских славян эти праотцы не были священ-

ными лицами, какими были для признававших себя их потомками. Как у древлян, так и у радимичей и вятичей летописец подметил старинные черты нравов. «И радимичи, и вятичи, и север один обычай имяху: живяху в лесе, якоже всякий зверь, ядуще все нечисто, срамословье в них пред отьци и пред снохами; браци не бываху в них, но игрища межю селы. Схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовьские игрища, и ту умыкаху жены собе, с нею же кто свещашеся; имяху же по две и по три жены. Аще кто умряше, творяху трызну над ним, и по сем творяху кладу велику, и взложахуть и на кладу мертвеца и сожьжаху, а посем собравши кости, вложаху в судину малу и поставяху на столпе на путех, еже творят вятичи и ныне. Си же творяху обычая кривичи, прочие погании, не ведающие закона Божьего, но творящие сами собе закон». Кривичи, как показывает их название, уже тяготели к прусско-литовскому центру религиозного строя (Криве) и тем должны были сильно отличаться от других. Многочисленный народ тиверцев и улучей, живший поблизости к морю, имел, конечно, свои особенности: на это намекают слова нашей летописи, что этот народ некогда звался от греков *Великая Скуфь,* этот именно, а не другие с ним вместе. «Седяху бо по Днестру оли до моря, суть гради их и до сего дне. Да то ся зваху от грек Великая Скуфь».

Все различия между племенами ярко бросались в глаза современников и не исчезали ни после укоренения единого княжеского рода, ни после распространения христианства. Летописцы наши, жившие, разумеется, уже после принятия христианства, говорят, что все они *имяху обычаи свои и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав,* и при этом жалуются, что некоторые, как, например, вятичи, долго держались своих языческих привычек, противных христианству. В это время этнографические особенности казались еще резче между ними и теми, к которым христианская вера получила скорейший доступ. Ни география, ни история этих народов не способствовали исчезанию их народностей. Климат и качество почвы поддерживали местные особенности племен. Иных занятий, иного образа жизни требовали поля, обитаемые полянами, плодоносные и вместе открытые нападению иноплеменников, чем леса древлян и болота дреговичей. Иначе действовал на организм и наклонности человека теплый и здоровый климат улучей, чем холодный и ровный климат Ростовской и Суздальской земли или сырой климат отечества кривичей.

Пространства, на которых жили все эти племена, были слишком велики, а пути сообщения — слишком длинны и затруднительны. Дремучие леса, непроходимые болота и широкие степи разделяли их друг от друга. Массы народцев мало знали одни других; каждый составлял себе понятие о соседях или неверные, или враждебные и надолго сживался с такими понятиями. По-видимому, взаимная вражда полян и древлян принадлежит такому отдаленному веку, что всякое искание ее следов в наше время должно показаться бредом. А между тем и до сих пор во взгляде украинца, потомка полян (или преемника их по земле), на своего соседа — полещука, потомка древлян и наследника их имени, проглядывает тень враждебности. Полещук для украинца — или колдун, способный на лихое дело, превращающий людей в волков, или глупец, осмеиваемый в затейливых анекдотах. Еще рельефнее выдается в воображении того же украинца литвин (под этим именем разумеется народ не действительно литовский, а белорусский), т. е. потомок кривичей и дреговичей, обозначавшийся у него под общим именем литвина. Земля Литовская до сих пор для украинца — земля чудес и чародейства, как земля Кривская была страною волхвований при Всеславе полоцком [1–2]. Так близкие народные оттенки получают некоторым образом вид различных народностей. Чем неразвитее масса народа, чем уже круг ее понятий и скуднее запас сведений, тем уже у нее понятие о своенародности, оно тем сосредоточеннее в самом тесном кругу при-

наков, и все, что сколько-нибудь не похоже на свое, кажется чуждым, иноземным, непривычным, неудобоприемлемым. Различия наречий, нередко даже одного выговора, достаточно, чтобы в каком-нибудь городе или округе составились насмешливые рассказы о соседях и передразниванья. Так и теперь соседи псковичей и новгородцев насмешливо передразнивают употребление *ц* вместо *ч* в их наречии, а у одоевцев и мценян — *ч* вместо *ц*. Различий в одежде, постройке домов, мелочных особенностях домашнего быта достаточно, чтобы соседи дали соседям прозвище, и это одно уже поддерживает сознание отдельности. Так, ростовцев, например, называют вислоухими за то, что они носят шапки с длинными ушами, и лапшевиками за то, что они едят лапшу. Иногда даже особенности не народа, а местности дают жителям ее соседей насмешливое и оскорбительное прозвище; например, дмитровцев называют лягушками за то, что около их города множество лягушек. Вся южная часть Воронежской губернии населена малороссами, пришедшими в разные времена из разных краев Южной Руси. Иредки одних пришли из Волыни, другие — из Подоли, третьи — из Северской стороны; разные наречия Южной Руси отпечатлелись в говоре и способе речи их потомков, и одно село смотрит на другое как на особый от него народ. «Что город, то норов», — говорит пословица. В народе оставляют воспоминания не те события, которые касаются нешней политической истории, а те (часто вовсе упускаемые историками), которые выказывают народные нравы: так, некогда благоприятный приют разбоев — Северский край и соседний ему — нынешняя Орловская губерния — оставили надолго о себе в народной памяти неприятное впечатление: орловцев, кромцев, карачевцев прозывают ворами и сорвиголовами. В нашей сельской жизни можно повсеместно встретить примеры, как село повторенными несколько раз преступлениями своих жителей навлекает на себя от соседей дурную славу; всех его жителей наголо прозывают ворами, конокрадами, плутами и тому подобными названиями, и то же название идет из рода в род. В древности подобные случаи не ограничивались только одним оскорбительным прозвищем, но разражались кровавыми столкновениями, которые раздували более и более вражду и укореняли между ними взгляды, мешавшие им соединиться.

Исторические обстоятельства не доставляли средств к слитию и сглаживанию племенных разностей. Влияния иноплеменных народов действовали на славян разъединительным способом. Иноплеменники одни на другими нападали, покоряли себе русских славян, обыкновенно владели ими недолго и уступали в свою очередь власть над ними другим. Таким образом подчиняли славян то обры, то болгары, то хозары, то норманны. Но подпадали под чужую власть не все славяне разом и не одним, для всех них, завоевателям. Так, пред пришествием Рюрика[3] на севере властвовали одни пришельцы — норманны, на юге другие — хозары, а юго-западная часть оставалась, как видно, независимою, но не избежала столкновения с пришлыми племенами.

С незапамятных времен и до позднейших на юге русского материка бродили кочевые опустошительные орды, сменяя одна другую, и если были иногда слабы для того, чтобы поработить славян, то всегда препятствовали их соединению между собою. Впоследствии оказалось ясно, как печенеги, торки, половцы, ятвяги препятствовали на Руси развиться правильному гражданскому строю и образоваться прочным государственным связям. Та же судьба постигала южный край и древле. Различные события в странах русского мира возбуждали различные интересы и тяготения. Если бедствия препятствуют политическому и гражданскому успеху, то общее горе сближает людей и в отдельных личностях, и в массах. Нужно только, чтобы это горе охватывало одинаким образом как можно большую массу, настолько многочисленную и сильную, чтобы она могла противодействовать. Когда народ-

ности русского материка подпали рабству готов, понятно, что появление в приволжских степях толпы гуннов могло поднять всеми пластами порабощенные народы, но сил к устроению чего-либо прочного, своего на место чуждого ига недоставало славянам или по крайней мере недоставало настолько, чтобы воспротивиться препятствующим обстоятельствам: для этого нужно было время и постепенный уклад понятий о гражданской самостоятельности. А славянам не было времени передумать это. Держава гуннская[4] распалась от своей огромности и от разновидности народных частей, из которых она сложилась. Племена, ее составлявшие, потеряв временную взаимную связь, стали тереть друг друга, и восточные славяне снова разбились на отрывочные части, и возник снова прежний образ раздельности и ряд родовых междоусобий, и столкновения народов с чужеплеменниками без взаимной связи с единородцами. Для соединения племен нужна какая-нибудь внешняя сила, вызывающая противодействие; но тогда необходимо, чтобы эта внешняя сила могла овладеть многими, если не всеми, племенами и налечь на такую массу народа, которая была бы в состоянии ниспровергнуть тяготеющее начало, чтобы таким образом эти племена могли иметь общую цель. Это, действительно, и случилось в IX веке, но только на одном северо-западе русского материка и, следовательно, не настолько, чтобы дать всему восточнославянскому миру скорый переход к единобытности. В IX веке славян на юге и в средней Руси покорили хозары; северные страны покорили норманны. Власть хозар была слишком мягкою и не возбудила против себя энергического движения, славяне не очень, как видно, дорожили этой иноплеменной опекой, когда так легко отдались руссам, но и не тяготились ею до того, чтобы вооружиться и жертвовать жизнью. Когда руссы двинулись для подчинения народностей, то, по известию летописца, не спрашивали у народов, которых встречали: свободны ли вы или даете кому-нибудь дань? а просто: кому дань даете? Конечно, ни летописец, ни тот, у кого летописец почерпнул это известие, не слыхали, как руссы спрашивали об этом славян, но выраженный таким способом рассказ показывает, что в убеждении писавших летопись для этих славянских народцев в оное время было как-то немыслимо существовать, не давая дани. Подобные понятия можно встретить теперь у черемисов или у сибирских инородцев. Они знают, что дают дань русскому государю; сознают, что можно давать дань еще и другому такому же государю; но им покажется неудобовразумительно не платить никому дани, потому что их сознание о своей народности или не достигло до представления об образовании из себя самостоятельного общества, или отвыкло от такого представления, если, быть может, оно и было у их прадедов. Так и славяне русские легко отдались пришельцам, потому что были под властью других чужеземцев. Напротив, труднее приходилось князьям Рюрикова дома справиться с улучами, тиверцами, древлянами, не подпавшими, как видно, под Хозарскую державу. Не скоро можно было подчинить и вятичей, хотя они и считались в числе данников хозарских, но, живя не на проходной дороге, как поляне, сохраняли более своебытности; само подданство хозарам для них было, вероятно, более номинальное. Новая власть, варяжская, была тягостнее хозарской: это доказывается упорным сопротивлением радимичей и вятичей против киевских князей, тогда как, по-видимому, эти народцы спокойно оставались под властью отдаленных хозар. Но эта новая власть, однако, не могла возбудить против себя единомышленного и плодотворного противодействия покоренных народов. Она была не до такой степени отяготительна, чтобы породить в народах сильное против себя ожесточение и заставить их соединить свои общие силы для освобождения. Русские князья ограничивались только сбором дани — так называемым *полюдьем*. Дань эта и способ ее собирания могли быть то легче, то обременительнее, смотря по личности князя или дружинных началь-

ков, но не падали на народы тягостью постоянного управления, дением чужих обычаев, вмешательством в их домашние дела. Обя-ный платить дань каждый народ не выходил из колеи обычаев довского быта. Он не был осужден постоянно иметь пред глазами жеских слуг, и вообще власть князей действовала издали; они со ими дружинами появлялись, как гроза, ежегодно за данью, хватали, успевали, дни их посещения могли быть для народа недобрыми ми, но днями короткими; князьям нужно было объездить много странства, останавливаться долго на одном месте было некогда. жал князь, и народ оставался себе на произвол, не видал над собой готительного ярма и скоро забывал нашедшую на него тучу до ого ее появления. При том же пришельцы покоряли славянские мена посредством их же самих. Так, пока Олег[5] дошел до Киева, его ополчение увеличивалось на пути свежими силами из вновь чиненных. Иноплеменных пришельцев было мало, и они слишком ро расплылись в массе полян. Когда князья утвердились в Киеве, кстати пришлась вражда полян с древлянами, чтобы покорить ледних. Конечно, то же было и при подчинении других племен; внее предание о том, что восставал род на род, показывает, что жду народами существовали искони частные взаимные неприязни, и оказалось полезным для княжеской власти.

Подчинение племен имело различный характер, смотря по тому, аком отношении были подчиненные к полянам, составлявшим ядро оряющей силы. Так, Олег обошелся человеколюбиво с северянами, орые, как видно, будучи в ближайшем родстве с полянами, вероят-не дожили до такой вражды, какая была у последних с древлянами, оторых еще более, вероятно, сблизила общая зависимость от хо-ов. Летописец говорит, что Олег наложил на них дань легкую, а древлянах говорит, что киевский князь *примучил* их. С тех пор вляне еще нуждались в укрощении, а на северян не делалось на-ений. Должно думать, и между полянами и северянами был уже ой взаимный народный взгляд, который мог со временем возбудить обстоятельствах неприязненные отношения: это действительно слу-ось, когда возникла борьба Ольговичей с Мономаховичами; но в вности, сколько можно догадываться, два народа не находились в инной вражде: и прежде будучи соседями, знакомыми друг другу зко, они были соединены под властью хозар, и теперь под властью ских князей соединение с полянами было для северян не новость, а ому и у них не было побуждения восставать против новой власти, и не было его у самых полян, тем более, что и дань, наложенная северян, была легкая.

Таким образом, подчинение на одном конце тиверцев и улучей, а другом — вятичей и радимичей, которые сопротивлялись долее гих народов, совершилось уже не так, как прежде, а принимало подчинения их не иноплеменным пришельцам, а Руси—полянам, ву, и поляне — Русь здесь являются уже господствующим, завое-льным племенем. И радимичи с вятичами на одной стороне, и ти-цы с улучами — на другой не могли взаимно действовать против евательной силы, потому что были разделены слишком большим странством, и сообщение между ними перехватывалось границами евательного народа Руси — полян да смежного с последними — рян — и покоряемы были не в одно время да, конечно, и мало ли друг друга, чтобы завязать между собою сношения.

Северные народы по отношению к русским князьям были в другом ожении, чем южные и средние. Там по-видимому — избрание, доб-льный призыв; здесь — завоевание посредством одного из народов, оторым слились пришельцы. Новгородцы (если только верить пре-ию, переданному летописью) остаются так же свободными, как и кде, и при Святославе[6] выбирают себе князя добровольно. Кривичи

были разъединены от Южной Руси и жили отдельным миром; они не платили киевским князьям дани; следовательно, даже и при условиях большей близости, чем какая была на самом деле, они не имели бы надобности оказывать содействие древлянам, тиверцам, радимичам и вятичам, когда эти народцы отстаивали свою независимость. Среди самых подчиненных народов возникли интересы, отношения, связывавшие их дружелюбно с победителями. Победители приглашали их в свои ополчения, воевали с ними хозар, потом — греков; они были участниками и добычи, и военной славы. В тот век было очень приманчиво такое занятие: много находилось охотников. Наконец, пришлые князья и их воинственные спутники скоро ославянились и потеряли для подчиненных племен характер чужеродства. После того перерождения уже невозможно было восстание славянских народов с характером противодействия иноземному игу. А соединение славян при степени их тогдашней образованности только и могло случиться против чужеземного ига, ибо только такого рода иго могло быть одинаково для всех тягостно. Такого ига уже не чувствовалось; для вятича или радимича тягость была уже не от иноплеменников, а от Руси — полян и от личности князей. Для улучей и тиверцев, близких к полянам по народности, восстание против последних уже имело бы характер внутреннего междоусобия. Впрочем, если бы власть сосредоточивалась долго и постоянно в Киеве и тяготела деспотически над всеми народами одинаково, то еще возможно было бы соединенное восстание нескольких народов; тогда тиверцы, дулебы, радимичи, вятичи, древляне при каких-нибудь благоприятных обстоятельствах, устроивших между ними сношение, могли бы еще содействовать друг другу против насилий от полян; но было не так: при верховной власти Киева над народцами в каждом из последних были свои князьки. Киев без нужды не стеснял их внутренней самобытности. Довольно было с него, если народы давали дань, и князьки их состояли под рукой *великого* киевского князя. Мало-помалу эти частные князьки были вытеснены, упали в своем значении, и достоинство их заняли князья из пришлого киевского дома. Во внутренней жизни народа от этого собственно ничто не переменилось; к князьям они привыкли и прежде — у древлян при Ольге[7] был какой-нибудь Мал[8], потом стал князем член Рюрикова дома. У вятичей был свой князь Ходота; стал другой князь тоже из Рюрикова дома. Эти князья усвоили, конечно, и наречие края; они набирали себе дружину из уроженцев того же края и перестали быть пришельцами для жителей страны, где княжили.

Сначала народы могли все-таки чувствовать нечто чуждое над собой, когда приезжал из Киева князь или воевода собирать с них дань; но воззрение изменилось с тех пор, как у этих народов явились особые князья. Хотя они происходили из того же одного рода, который княжил в Киеве, но зато из Киева уже не приезжал к ним никто за данью. У древлян и дулебов был тогда свой князь, точно так же, как у первых некогда какой-нибудь Мал; если он воевал с Киевом по своим родственным отношениям, то древлянин, служивший в его ополчении, шел против полян с чувством прежней неприязненности к своим соседям или по крайней мере с остатками этого чувства. Если поставление у народов князей из единого рода, с одной стороны, способствовало обобщению самих народов, то с другой — поддерживало и особенные стихии каждого из них; чем более разветвлялись уделы, тем невообразимее казалось соединение против князей: народные побуждения переплелись с княжескими. Значение князя совпало с народными убеждениями. Вместе с образованием стремлений, порожденных между князьями родовыми или семейными побуждениями, начали выплывать наружу слегка подавленные стремления народные. Собственно князья в распределении своих волостей не сообразовались строго с народностями, не думали, чтоб один или другой из их собратий владел

тем или другим племенем. Когда Ярослав делит своим детям волости, то говорил: одному — Киев, другому — Чернигов, третьему — Переяславль, четвертому — Владимир, пятому — Смоленск, а не говорит: этому — полян, другому — древлян, третьему — волынян и так далее. Еще более: Всеволод получает Переяславль и вместе с ним Ростов, который не имеет с Переяславлем ни географического, ни этнографического сближения. Народные интересы сами собой стали пробиваться сквозь путаницу княжеских междоусобий, совершенно подчиняли своему направлению княжеские побуждения, и хотя сами изменяли свой характер, но зато и характеры княжеских отношений сообразовались с ними.

Прежняя местная самобытность обозначалась в том же или приблизительно в том же порядке; части начали проявлять свою самобытную жизнь одна за другою. Правда, несколько более мелких народностей объединились, зато докончились, определились и укрепились большие, слитые из меньших. Таким образом, первая, выступившая самобытно наружу, была народность славян новгородских, потом — кривичей. Новгородцы, призвавшие князей, как будто спровадили их от себя на юг и вскоре являются с началами независимости и отдельности. Не теряя связи ни с княжеским родом, ни с остальною Русью под управлением лиц одного рода, новгородцы стали выбирать себе князей из среды этого рода, по своему желанию и таким образом начали свою самобытную историю. Явились и развивались у них интересы, им одним принадлежавшие, подчинялись чудские племена им исключительно, а не всей Русской земле, развилось понятие о волости Новгородской отдельно от прочих русских волостей, начали обозначаться более или менее видные границы. Выказывают свое самобытное существование и кривичи, но это многочисленное племя не представляло вполне гармонии поземельного единства. Одна часть их с первенством Полоцка начинает жить своеобразной жизнью под властью сперва Рогволода [9], потом потомков первого сына Владимирова; земля их, в свою очередь, дробилась на мелкие княжества; нередко эти части воевали между собой, но всегда сохраняли взаимное тяготение как части одной группы по отношению к другим частям Руси. В другой части Кривской земли — в Смоленске с пригородами — образовалась другая половина, дробившаяся также на части, которые все вместе составляли одну группу, одну землю. Псковская народность составляла переход от кривской к новгородской; здесь племя кривичей смешалось с племенем ильменских славян; вероятно, в незапамятной древности славяне — пришельцы с Дуная — поселялись там между старожилами — кривичами и дали начаток смешанной переходной народности. Псковская земля со своими пригородами сначала составляла часть Новгородской земли, но народность ее имела свои отличия и потому залоги собственного самосуществования; она не примкнула к земле Полоцкой, ибо уже отходила от чистой кривской народности, но держалась слабо в единстве с новгородской, стремилась к отдельной жизни и впоследствии достигла этого. До сих пор наречие псковское есть переход от белорусского к новгородскому; точно также смоленское есть переход от того же белорусского к среднему великорусскому говору. Зачатки народных особенностей по наречиям, вероятно, существовали и в отдаленной древности на тех же местах, где теперь, хотя бы и не в тех видах. Неизвестно, когда смоленская кривская земля сформировалась в удельном укладе — с Мстислава ли Владимировича, с которого княжение смоленское осталось навсегда у его детей, или прежде, потому что и посажение князей Вячеслава и Игоря, и присоединение к переяславскому княжению суть явления случайные, скоропреходящие и не показывают народной зависимости от другого края. Народная жизнь шла своим путем, был ли так или иначе соединен или разделен край административно; прочность и влияние административных отно-

шений, в то время слабо скользивших по народному быту, могли быть действительными тогда только, когда они сливались с народными побуждениями. Смоленские кривичи, как и прежде, до пришествия Рюрика (что доказывается неучастием их с новгородцами и другими кривичами в призвании князей и в приступлении к этому северному союзу при Олеге), жили своей жизнью, отличною от других кривичей. В XII веке, однако, Смоленск, показывал более живую связь с остальной Русью, чем другие кривичи и Новгород, где связь эта была слабее. Во всей остальной Руси обозначается своеобразное натуральное направление жизни с половины XII века, т. е., когда последовало ослабление связующей власти, и через то самое ощутительнее выступили наружу существовавшие и прежде народные начала. Но мы не вправе думать, что формы отдельных народностей тогда и возникли, когда являются на политической сцене и оказывают признаки самодеятельности по известным нам летописным сказаниям. В этот век княжеские поделы и разграничения через само свое раздробление стали в уровень с этнографическими поделами и подчинились народным началам, а потому последние и выказываются уже ощутительнее, но они самим делом существовали и прежде, ибо их следы слишком видны и раньше. Таким образом, хотя с половины XII века яснее выказывается самобытность Черниговской и Новгород-Северской земель, однако эта самобытность виднеется уже и прежде при большей крепости связующего уклада. Половину XII века можно считать только эпохой соединения княжеских побуждений с народными и обозначения форм, которые сами собой, свободно, должны были по этнографическим причинам явиться в частях русского края, как только ослабнут препятствовавшие их явлению связи. Но то отнюдь не была эпоха порождения народных стихий, которые облекались в эти формы. Деление по княжениям в этом случае уступало натуральному делению по народам. Деление вместе с тем нашло предел своему бесконечному разветвлению; народности указали ему границы; деление продолжалось, но уже новые ветви держались связи между собою в таких кругах, какие указывали им народности. Таким образом, на Волыни было множество князей и, следовательно, княжений, как и в Белоруссии или в Кривской земле, но эти княжения были по местности непостоянны, изменяли свои пределы; то здесь, то там появлялся князь, но единицы Волынской земли, единицы Кривской земли оставались одни и те же, и все князья одной земли между собою — всегда в теснейшей связи: их княжения имели смысл одной группы владения, одного нераздельного, образованного внутренним единством округа. Понятие о земле обнимало ту или другую русскую народность в известном пространстве по ее размещению на этом пространстве. Оно выразилось в жизни признанием первенства главного города тянувших к нему пригородов; оно связывалось цепью взаимного народного управления независимо от княжеского. В том или другом пригороде появлялся один и другой князь, брал свои пошлины, набирал себе дружину и оборонял город и принадлежащую к нему территорию от неприятелей; но в земских делах пригороды тянули к городу, как говорит летописец: *что старейшие здумают, на том пригороды станут.* К каждому пригороду тянула волость, состоявшая из сел, находившая себе оборону в силах города. Все города тянули к главному городу. Это составляло землю. Это-то сознание земли выражается в актах словами: *Русская земля, Полоцкая земля, Ростовская земля, Новгородская земля.* В том же значении дается это название и чуждым соседним странам.

Таким образом, после показанных нами отделенных уже заранее славян ильменских под видом Великого Новгорода; кривичей в видах земель Смоленской и Полоцкой со всею зависимой от понятия о земле системой белорусских княжений и, наконец, переходной псковской народности с территорией, прилегавшей к озеру, мы встречаем среднюю

еликорусскую народность в двух отделах, составивших понятие о емлях: землю Ростовско-Суздальскую и землю Вятскую (вятичей). Между народностями их должно было издревле существовать различие. В Ростовско-Суздальской земле славянское население, вероятно, налыло туда из Новгородской земли, посунулось из Смоленской и Вяткой и дополнилось переселенцами с юга, которые шли туда в толпах няжеских дружин по разделению русского мира на отдельные княжения. Эти славянские пришельцы смешивались с туземцами восточноинского племени, и из такой смеси образовался великорусский народ. Самобытность этой земли ясно обозначается в летописях с половины XII века. Земля вятичей, разделяясь в этнографическом отношении на ве ветви: восточную, или рязанскую, и западную, населявшую берега Оки с ее притоками, была соединена по княжескому управлению с Сеерской землей, но потом, когда попущена была свобода народным лементам, она начала выделяться и приняла естественное очертание. Рязань стала центром, около которого группировались другие части.

На юго-запад от земли вятичей мы встречаем землю Северскую, оторая также разделялась по народностям на две половины: черниговкую и новгород-северскую. До нашего времени этот народ остался со воими чертами, напоминающими древнее саморазделение его. Нужно олько взглянуть пристальнее в народные черты уездов Суражского, Глинского, Стародубского и других задесенских до самого Чернигова: о наречию, по образу жизни, даже по физической структуре народ тот составляет середину между южнорусским, великорусским и белоусским. Северия составляла в удельный период самобытное целое, но олее имела тяготение к югу, чем к северу.

Обширная и разнообразная южнорусская народность в удельный ериод обособилась системой частей, образующих одну землю. Древние оляне образовали два княжения: Русское и Переяславское, но народость их была одна, и потому Переяславль с Киевом всегда составлял дно тело, одну связь, и сами князья, там сидевшие, подчинялись единству народности в своих стремлениях. Переяславские князья не могли ринять направления, чтобы обособиться от Киева, как другие, княжившие среди народностей, более отдаленных от народности русской — наче народности полян. Другой вид южнорусской народности был ревлянский — Полесье, народность полещуков, существующая и еперь, но после древнего погрома от полян не развившаяся до такой тепени, чтобы начать свое самобытное существование в отдельности от рочих частей Южной Руси. Поблизости к Полесью на запад означиась Волынская земля со своими подразделениями и княжениями; емля улучей — Подол — приняла образ самобытности в системе княжений бологовских князей, о которых, к сожалению, известно слишком ало, но и того достаточно, чтобы видеть, что в этом крае также было ародное стремление к самобытным проявлениям жизни. Тиверцы на Днестре и хорваты в Червоной Руси по границам к Карпатам — вероятно, близкие между собой ветви — явились в политическом образе астного княжения, подобно земле Кривской, и эта земля оказала чень явное стремление к большему, против многих других земель, обособлению, хотя не теряла окончательной нравственной связи с русским миром до самого выступления своего из него. Поляне, улучи, иверцы, хорваты, волыняне были ветви, очень близкие между собою, ак что хотя полян и волынян помещают в числе пришедших с Дуная, остальные являются древними обитателями, но, вероятно, поляне и олыняне прежде жили на Дунае, поблизости к улучам, которые также рилегали некогда к Дунаю. Напротив, древляне и дреговичи, пришедшие также с Дуная, были, вероятно, из мест более отдаленных от улучей. И теперь по наречию и образу жизни украинцы ближе к подолянам и волынцам, чем к полещукам и пинчукам. Хорваты и тиверцы озвратились к началам прежней частной отдельности. Как только

князья Рюрикова дома — сыновья князя Ростислава — сделались князьями в Галиче, тотчас же усвоили народное стремление к самобытности. Волынь и Подол держались долее связи с Киевом и с Полесьем, но после падения великокняжеского достоинства в Киеве примкнули к Галичу и вошли в круговорот обстоятельств, касавшихся обоюдно этих стран. Затем и Полесье, и, наконец, Русь более или менее показывали стремление примкнуть к новому центру, образовавшемуся в Галиче. Судьба южнорусских ветвей всегда была неразрывна даже до последнего подчинения Галича Польше, а Волыни, Подоли и Руси — Литве. Оба эти государства спорили за единую власть над всею Южною Русью, сознавая ее народное единство; и, наконец, в XVI веке Южная Русь опять в совокупности своих этнографических особенностей вошла в соединение с Польшей как единое тело отлично от Белоруссии — земли Кривской. Части ее — Украина (т. е. Русь с Подолью), Полесье, Волынь, Червоная Русь — при всяком народном действии показывали взаимное тяготение и сознание своей внутренней связи и нераздельности. Поэтому и Русь — полян, и Полесье, и Волынь, и Подол, и Русь Червоную — все части южнорусской земли и южнорусской народности с их частными особенностями — следует рассматривать как единую южнорусскую землю, все исчисленные части которой относительно общей своей связи соединены еще теснее, чем в Великой Руси вятичи, Рязань и Суздаль в отношении общей народной связи великорусского элемента.

Таким образом, в первой половине нашей истории, в период удельно-вечевого уклада, народная стихия общерусская является в совокупности шести главных народностей, именно: 1) южнорусской, 2) северской, 3) великорусской, 4) белорусской, 5) псковской и 6) новгородской.

Теперь следует нам указать на те начала, которые условливали между ними связь и служили поводом, что все они вместе носили и должны были носить название общей Русской земли, принадлежали к одному общему составу и сознавали эту связь, несмотря на обстоятельства, склонившие к уничтожению этого сознания.

Эти начала:

1) Происхождение, быт и язык.
2) Единый княжеский род.
3) Христианская вера и единая церковь.

Что происхождение пришлых славян было между ними памятно и служило для них признаком единства, частью это достаточно видно из сказаний в начале наших летописей о прибытии славян с Дуная. И теперь само название «Дунай» между другими общими признаками представляет что-то общее для русских племен: в песнях великорусских и малорусских имя «Дунай» остается одним из немногих общих для тех или других заветных собственных имен. Без сомнения, в древние времена яснее, живее и общнее были воспоминания народов о приходе их предков с Дуная. Таким образом, пришельцы сознавали единство общего своего происхождения. Полянин мог враждовать с соседом своим древлянином, но помнил, что он одного с ним происхождения и пришел с одного места; вражда могла быть ожесточенной, но не могла потерять характера домашней; у врагов были одни и те же старые предания, которые их сближали и указывали тем и другим на взаимное родство. Память об общих героях, прародителях носилась над племенами дыханием поэзии. Как помнилось происхождение это — можно видеть из того, что славяне новгородские долго и долго имели тяготение к Киеву; это объясняется тем, что жители берегов Ильменя были ветвью полян: их наречие до сих пор показывает близость к южнорусскому.

Вместе с преданиями о происхождении соединяла славян и общность основ в их обычаях и нравах. Хотя каждое племя, как передают

ам древние летописцы, и имело свои предания, свои обычаи, законы воих отцов, но в том, что принадлежало одному из племен в особенности, заключало в главных чертах много такого, что составляло сущность жизненных начал другого племени. И теперь народные песни всех славян чрезвычайно разнообразные, имеют много общего и единого. В приеме и способе выражения встречается сходство в песнях ародов, отдаленных друг от друга и по географическому положению, по истории. Так, и в песне «О Марке Кралевиче» встречается образ, то этот герой посажен в темницу, долго сидел и не знал ни зимы, и лета; девицы шли мимо тюрьмы и бросили в тюрьму цветок, по гому он узнал, что тогда было лето. Такой же образ мы находим в алорусской песне о «Левенченке». В сербских песнях рассказывается стория «кровосмесителя»; та же история сохранилась в народных еликорусских сказаниях и некогда своевольно применялась и к житиям азных святых; обломки ее видны и в песнях южнорусских. Можно айти много таких событий, которые воспоминаются в песнях разных лавянских народов одинаково и, без сомнения, суть остатки древних ифологических преданий, общих более или менее всему племени. Іапример, описание, как девица извлекает из воды своего суженого; ревращение замужней женщины в кукушку (в этом виде прилетает на к матери); приход мертвой матери к своему дитяти из гроба; ревращение в дерево невестки, преследуемой злой свекровью; история охождения божества; предания о змеях и королевнах и о борьбе с ими богатырей. Таких признаков не исчислить в области славянской оэзии. Сравнивая песни обрядные и сами обряды, легко найти между ими сходство и в тоне, и в содержании. Много старых обычаев, обряов, верований удерживается в сходном виде у славянских народов, есмотря на то, что они не могли заимствовать их друг от друга. Наример, купальский огонь и дерево Марены, погребение лета в виде чела, святочные песни, хороводные пляски и игры — общие черты. се это доказывает наглядным образом, что в древности славянские іемена в основах своей духовной жизни имели одинаковые верования, бычаи и религиозные обряды.

Между прочим особенно поразительно сходство религиозных обряов, отправлявшихся некогда при храмах Святовида у прибалтийских іавян, с нашими домашними и гадальными обрядами, как, например, ежду гаданием посредством Свантовитова коня и нашим таким же іданьем посредством перевода коня через бревно или между обряіми на празднике жатвы при храме Свантовита и малороссийскими брядами в сочельник. При недостаточности сведений о древней нашей естной мифологии может показаться, что у славянских народов были кие божества и такие верования и обряды, которые были совершенно жды другим соплеменникам; но в сущности не совсем так было: остаточно можно это видеть из сходства того, что делалось в Арконе Ретре, с тем, что делается в Малороссии и Великороссии. Мифологиские имена, теперь уже исчезнувшие у нас и известные только у евних западных славян, в самом деле входили и в круг наших вероіний, например, Сварожич — божество лужичан, по Дитмару [10], являся мифологическим именем у нас, по нашим памятникам. Название илы, известное по сербским песням, в древности давалось и у нас антастическим существам, как доказывает слово Христолюбца; так е точно открывается, что Берегини — богини чешские — были и шими. Название «Марены», о котором мы знаем из Забоя, Славоя Людека, по Краледворской рукописи да из польских летописцев, о это божество смерти и зимы, было и у нас, как показывает назване дерева Марены. Прочитав в «Любушином суде» описание, как юбуша сидела на троне, окруженная девами, державшими символиские знаки, меч и праводатные доски, как при них стояли вода и онь, невольно представляется малороссийская свадьба, где жених с

невестой сидят на посаде, а перед ними два символических лица держат: одно — меч, а другое — свечу. Умыканье у воды девиц сохранилось до позднейших времен у черногорцев.

Еще знаменательнее этих остатков язычества, исчезавших вместе с христианством, — общие славянам начала общественного строя. Вечевое начало было родное всем славянам русским. Повсюду как коренное учреждение народное является *вече* — народное сборище. Само выражение *«вече»* есть название, общее всем славянам русским как в Киеве и на Волыни, так и в Ростове и Новгороде; во всех углах и краях Руси употребляют одно и то же название самого драгоценного и важнейшего явления народной самобытности. В любви к свободе славяне русские хранили заветное чувство всего своего племени, и что говорят о свободолюбии славян Прокопий, Маврикий и Лев Мудрый [11], то сохранялось долго у русских славян, несмотря на противодействующие обстоятельства. Вечевое устройство должно было действовать соединительно на русский народ. Уже одно общее имя *«вече»* у всех русско-славянских народов к этому располагало. Собрания народные соединяли людей часто разнородных, особенно тогда, когда на собрание сходились из нескольких городов. Вообще не было нигде строгих правил, запрещавших тому или другому участвовать в этих собраниях; мы, напротив, видим, что участвовали от мала до велика; перешедший из одного славянского города в другой видел такое же собрание, как и у себя, также без стесняющих правил, вольное, широкое, и входил в него легко. Везде существовало разделение на города и пригороды, зависевшие от городов; везде города были головами и центрами земель. Все коренные обычаи, не только домашние и религиозные, но и общественные, по сходству начал своих должны были поддерживать сознание единства племени русско-славянского.

Підготовка тексту до друку й примітки **Ю. А. Пінчука.**

(Далі буде)

Ю. А. Пінчук (Київ)

Дослідження про принципи демократичного федералізму

Увазі читачів «Українського історичного журналу» пропонується маловідома праця М. І. Костомарова «Думки про федеративне начало в Давній Русі». Вперше вона була опублікована в журналі «Основа» (1861, № 1). Щодо цього в «Автобіографії» М. І. Костомарова читаємо: «З цього року (1861. — *Ю. П.*) почала видаватися «Основа», і я зробився одним з найбільш ревних і плідних її співробітників. Я вмістив тут кілька статей з російської історії, написаних на основі того, що я мав нагоду читати в університеті. Такими є статті «Думки про федеративне начало в Давній Русі», «Дві руські народності», «Риси південноросійської історії» [12].

Ця стаття була включена до І тому «Исторических монографий и исследований» М. І. Костомарова, виданих Д. Ю. Кожанчиковим у Санкт-Петербурзі в 1863 та 1872 рр., і передрукована в 1903 р. «Обществом для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературный фонд») в Зібранні творів М. І. Костомарова (т. І, кн. І.— С. 3—30). Текст статті друкується за останнім виданням.

В історіографічній спадщині М. І. Костомарова велику роль відіавала федералістська концепція, котра в умовах самодержавної існості як течія суспільно-політичної думки набула революційного учання і була вороже зустрінута консерваторами. В даній статті гор приділив головну увагу висвітленню принципів демократичного дералізму та суті його історіографічної теорії, покладеної в основу нцепції історії України. Стрижнем цієї концепції є модель, зумовна реальними взаєминами східнослов'янських народів, що протистоя- династичній схемі розвитку східного слов'янства. За словами С. Грушевського, ця модель, започаткована М. О. Максимовичем і звинута М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем, М. П. Драгоманом, знайшла відображення в його «Історії України — Руси».

Ідеям федералізму, які пропагував М. І. Костомаров і які знайшли ображення в програмі Кирило-Мефодіївського братства, була приманна міжнародна (в рамках слов'янства) сутність. Немає жодних став ототожнювати демократичний федералізм Костомарова з іншийого різновидами, зокрема з національно-державним федералізмом. дучи прихильником загальнослов'янської федерації і демократизації сії, історик акцентував увагу на правах українського народу. Його я панславізму грунтувалася не на зверхності однієї народності над ними, а на їх рівноправності і внутрішній свободі.

Текст статті подається мовою оригіналу відповідно до норм сучасго російського правопису.

1–2 Маються на увазі XI—XII ст., оскільки полоцький князь Всеслав Брячиславич в князювати у 1044 р., а помер у 1101 р.

3 Рюрик — нормандський конунг або ватажок варязької дружини, основоположк династії Рюриковичів. Згідно з літописними свідченнями, був покликаний новгоцями князювати на Русь.

4 Держава гуннська — держава з центром у Паннонії, яка в V ст. займала веезну територію від Рейна до Волги. В 445 р. її правителем став ватажок гуннів гіла.

5 Олег — давньоруський князь, в 882 р. на чолі новгородської дружини оволодів євом.

6 Напевне, йдеться про київського князя Святослава Ігоревича, який направив го сина Володимира князювати в Новгороді.

7 Ольга (після хрещення — Єлена) — велика княгиня київська, дружина князя ря, яка в 945—957 рр. управляла Руссю в зв'язку з неповноліттям свого сина Свялава Ігоревича, а також під час його військових походів.

8 Мал — древлянський князь, який загинув під час придушення княгинею Ольгою стання древлян і здобуття м. Іскоростеня.

9 Рогволод — перший полоцький князь (X ст.).

10 Дитмар (Титмар, 975—1018) — німецький літописець, автор хроніки, яка охопе період від правління Генріха I (обраний королем 919 р.) до 1918 р. В ній висвітються також події з історії Русі.

11 Маються на увазі візантійський хроніст VI ст. Прокопій Кесарійський, візанські імператори Маврикій (539—602), котрий вважається автором трактату «Страікон», і Лев VI (Мудрий, 866—912), якому приписується авторство праці «Тактика ва». В їхніх творах містяться цінні відомості про суспільний устрій, господарство, ут, організацію війська східних і південних слов'ян.

12 Автобіографія Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 271.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Е. Т. Евсеев.

ПРОБЛЕМЫ ОТНОШЕНИЯ К ТРУДУ НА СЕЛЕ: УРОКИ ЗАСТОЙНОГО ПЕРИОДА НА УКРАИНЕ.

Харьков : Основа, 1991.— 156 с.

Про складні проблеми села написано вже чимало. Однак рецензована монографія містить ряд нових цікавих роздумів, чим і заслуговує на увагу.

Автор поставив собі за мету розглянути в сукупності негативні явища у ставленні до праці на селі, виявити їх коріння, проаналізувати ці проблеми, без чого не можна шукати правильні шляхи виходу з кризового становища в сільському господарстві. Й цього, на наш погляд, йому вдалося досягти.

Працю написано на солідній документальній базі, у тому числі на значній кількості матеріалів, які донедавна зовсім не можна було використовувати в публікаціях. При цьому дослідник вдало поєднав історичний підхід до розкриття теми з аналітичним, проблемним.

Розкриваючи у вступі передісторію сільського господарства до 1965 р., автор значну увагу приділяє антиселянській суті сталінізму, аграрна політика якого знищувала продуктивні сили села, створювала умови, в яких ніяка кооперація існувати не могла. Розглядаючи результати сваволі адміністративно-командної системи по відношенню до годувальників країни, автор доходить висновку, що з початком масової колективізації пограбування селянства значно перевищило сумнозвісну продрозкладку часів «воєнного комунізму». Знищення того позитивного, що було закладено у новій економічній політиці, підривало розвиток господарювання на селі, а отже, і сумлінне ставлення селян до праці.

Значне місце в книзі відведено аналізу ставлення до праці трудівників сільського господарства у 1965—1985 рр. При цьому відзначається цілковита нереальність настанов адміністративно-партійного апарату щодо організації масового руху за «комуністичне ставлення до праці». Подаються авторські міркування щодо реального змісту трудового виховання за тих обставин.

В книзі наводиться чимало фактів, які красномовно свідчать про вкрай несприятливі умови для самовідданої праці селян. Це і відсутність самостійності економічної діяльності у системі суспільного виробництва, й адміністративний тиск на особисте господарство, і негативні явища в доборі кадрів, у постачанні техніки та її обслуговуванні, тяжке становище з благоустроєм села, занедбання його соціальної сфери. Як наслідок — масова втеча молоді з села, що через «голод» на кадри найпотрібніших фахівців у свою чергу зумовлювало безвідповідальне ставлення до праці.

Становлять інтерес пошуки автором причин неефективності зусиль адміністративно-партійного апарату по підтриманню виробничої активності трудівників села. В книзі не обійдено таке гостре питання, як діяльність у цьому напрямі низових організацій Компартії України на селі. Він дає, на нашу думку, вдале трактування їх ролі, яка, з одного

ку, зумовлювалася необхідністю для партократії вербувати до парних лав кращих трудівників і спекулювати на їх авторитеті й висо- к виробничих показниках, а, з другого, — давала можливість но- нклатурі «пояснювати» всі провали у сільському господарстві пога- о роботою парткомів та низькою активністю комуністів.

Аналізується в праці й гіркий досвід народженої бюрократизмом теми матеріального і морального заохочення праці на селі. Їй була итаманна безліч негативних явищ та суперечностей. Ці питання на рінках книги висвітлено достатньою мірою. Тут цілком слушно ється про пограбування колгоспів та радгоспів державними підпри- ствами, торгівлею, різними установами та організаціями. Разом з висловлено думку, що за умов відсутності господарської само- йності, наявності диктату зверху у виробничій діяльності ніяке авжнє змагання трударів неможливе.

Значну увагу в праці приділено характеристиці стану справ з довою дисципліною. Автор, зокрема, підкреслює, що методи адміні- ування, спрямовані на зміцнення останньої, насправді діяли проти . Оптимальна дисципліна праці є там, де до неї спонукає економічна остійність виробника.

Монографія містить багато цікавих даних, що стосуються невирі- них проблем трудового виховання сільської молоді та їх загострення. і тяжке становище сільських шкіл, і вкрай обмежені їх можливо- для виробничого навчання, й безладдя в сільських ПТУ, і багато адних питань, пов'язаних із «закріпленням» молоді на селі. Важко погодитися з думкою автора, що відхід молоді з села був зумовле- ї могутніми факторами, протидіяти яким сільські парторганізації могли.

Автор не обходить увагою й проблеми сьогодення, показує, як дності, що спіткали економіку України, найбільш боляче вдарили її аграрному сектору. Монографія переконує, що головне у розв'я- ні проблем ставлення до праці на селі полягає в тому, щоб створити і умови виробництва, за яких працівник буде повним власником одукції та коштів, одержаних за її реалізацію, щоб він міг придбати ті кошти все те, що йому потрібно.

На жаль, рецензована монографія не позбавлена ряду недоліків. достатньо висвітлено, зокрема, роль особистих присадибних госпо- оств у формуванні ставлення селян до праці. Цінність книги також цо знижується наявністю подекуди застарілих поглядів щодо мо- льних стимулів до праці. Треба було б, на нашу думку, уникнути повто- про «комуністичне ставлення» до останньої, про роботу комсомолу, рацію молоді тощо в різних місцях книги. Не так все просто, як це магається подати автор, і з засудженням за визиск селян з боку ільгосптехніки» й інших аналогічних служб. Їх працівники одержу- ли з кожним роком дедалі напруженіші плани, виконання яких ста- ло практично неможливим. Мають місце і редакційні упущення та оробки.

В цілому рецензована книга є певним вкладом у розробку пробле- ставлення до праці на селі. Сподіваємося, що вона викличе інтерес студентів та викладачів, зацікавить працівників сільського госпо- ства.

М. Ф. ДМИТРОЧЕНКО (Харків)

ваного війнами господарства, показано роль у цих процесах нової економічної політики, зокрема торгівлі. З огляду на це, а також на незаперечну актуальність тогочасних проблем для сьогодення, дещо конкретнішими мали б бути й головні висновки дослідження.

Адже цінність праці визначається не лише аналізом фактичного матеріалу, а й використанням історичного досвіду, практичними рекомендаціями про шляхи і засоби розвитку різних форм торгівлі в сучасних умовах, їх ролі у подоланні кризових явищ в економіці незалежної України.

У цілому ж книга В. В. Лантуха є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням дуже актуальної і складної теми. Більшість порушених автором проблем висвітлена повно, головні висновки дослідження обгрунтовані. Безперечно, вона стане у пригоді науковцям, викладачам та студентам торговельних навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться історичним минулим України.

О. А. ПИРІГ (Київ)

ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ: МАТЕРІАЛИ З ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО.— УПОРЯДКУВАННЯ І ПІДГОТОВКА ТЕКСТІВ ТА ФОТОМАТЕРІАЛІВ, КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ А. П. ДЕМИДЕНКА.

К.: Веселка, 1992.—551 с.; іл.

Рецензована книга є виданням фаховим і популярним водночас. Професійні історики знайдуть у ній раніше не друкований або опублікований у рідкісних малодоступних виданнях документальний матеріал про свого видатного колегу. Широкий читацький загал, який нині виявляє підвищений інтерес до заборонених у радянські часи сторінок історичного минулого, має змогу ознайомитися з трагічним життєписом та творчою спадщиною того, який у пам'яті народу залишився як великий українець. Головним чином на перших з них розрахована післямова «Літописець і поборник України-Руси», написана членом-кореспондентом АН України Ф. П. Шевченком. В ній міститься стислий аналіз змісту всієї книги. До широкого читача звертається нинішній Президент України Л. М. Кравчук, який наголошує на історичному значенні політичної діяльності М. С. Грушевського.

Власне, рецензований нами збірник відверто політизований. І нічого поганого в цьому немає. Навпаки, саме цим збірник цікавий і цінний. В основному постать М. С. Грушевського розглядається в контексті суспільно-політичного життя України (минулого і сучасного). Це підкреслюється навіть заголовком першого розділу книги «За вільну Україну!» і виявляється у жанровій добірці поданих тут творів — суто публіцистичних. Однак у цій свідомо проведеній упорядником тенденції є й певні прорахунки: широка маса читачів не одержує уявлення про головні напрями творчої діяльності М. С. Грушевського. Звичайно, відомо, що в його творчій спадщині публіцистика посідає важливе місце як за своїм обсягом, так і за змістом. Отже, самий склад відібраних упорядником публіцистичних статей М. С. Грушевського не викликає заперечення. Цілком доречними тут є і повні тексти всіх чотирьох універсалів Української Центральної Ради, до складання яких був безпосередньо причетний її Голова. А от доробок (як дослід-

ицький, так і популяризаторський) високопрофесійного вченого-істо-ика не представлений зовсім. Дуже шкода, бо ми переконані, що за-ади повного задоволення читацького інтересу можна було б у межах аявного обсягу збірника замість однієї — двох опублікованих у ньо-у публіцистичних статей подати хоча б узагальнюючі нариси «Укра-нці» (1910) або «Розвиток українських вивчень у XIX ст. і розкриття них основних питань українознавства» (1914) чи уривки з «Історії країнського козацтва» (1913—1914), «Всесвітньої історії» (1917—918) тощо.

Більше того, навіть передруковуючи останній упорядкований са-ним М. С. Грушевським збірник його праць «На порозі нової Украї-и» (К., 1918), укладач рецензованої книги, пославшись на обмеже-ість її обсягу, 1) опустив добрий десяток (а не кілька, як повідомля-ться читачам) статей, об'єднаних автором у цілісну серію «Самостій-а Україна»; 2) зовсім беззастережно виключив статті (фактично роз-іли) «Підстави Великої України. Село», «Місто», «Нація» з цілісного вторського циклу «Гадки і мрії»; 3) з трьох статей про український ерб подав одну, та ще й відповідно підправив авторські заголовок та римітку. І, нарешті, найголовніший, на нашу думку, гріх упоряднн-а: він позбавив читачів рецензованої праці можливості познайомити-я з першорядної наукової ваги працею «Історія і її соціально-виховує значення», на принциповій важливості опублікування якої у бірнику «На порозі нової України» наголошував сам автор. У своїй ередмові останній зазначив: «Тому нехай не здивується читач при ершім погляді, коли в сій політичній книжці знайде статтю на таку ібито педагогічну тему, як навчання історії. Прочитавши її в зв'язку попереднім, він, я думаю зрозуміє, чому я вмістив її тут». Курйоз у ому, що ці слова разом з усією авторською передмовою до збірника На порозі нової України» вміщено у рецензованій нами книзі (с. 134). Іому ж не опублікована праця, на яку вважав за потрібне звернути вагу читача сам М. С. Грушевський?

Певною мірою недостатній рівень висвітлення фахової творчої падщини М. С. Грушевського-історика компенсується вміщеними у ецензованій книзі: 1) першоджерельними матеріалами: уривками із тенограми промов на урочистостях з приводу ювілею академіка в 926 р. і письмовими поздоровленнями, надісланими з цієї нагоди с. 393—438), та повним переліком змісту кожного з десяти томів Історії України-Руси» (с. 530—535), 2) працями грушевськознав-ців (стислим загальним викладом історичної концепції «великого країнця» у статті «Повернення на Україну» професора Л. Решодька с. 389—390) і докладнішою конкретною характеристикою фахової творчості «найбільшого історика України», яку дав академік І. П. Крип'якевич у брошурі «Михайло Грушевський. Життя й діяльність» с. 479—482).

Почерпнуті з недавно розсекречених матеріалів архівосховищ КДБ — НКВС невідомі раніше факти з останніх років життя на той ас уже опального академіка наведені ще в одній статті професора І. Решодька — «Двічі померлий». Один з таких фактів (у повному розумінні сенсаційний!), а саме про припинення слідства над М. С. Грушевським з мотивацією «у зв'язку із смертю» більше ніж за рік до ого дійсної кончини, як зазначає автор, мабуть так і залишитьсяез'ясованим (с. 443—444), як і обставини несподіваної загибелі від ескладної операції. Ні автор, ні упорядник не висловлюють своїх міркувань щодо цього. Зовсім не прокоментований і наведений у стат-ті Л. Решодька повний текст офіційного некролога «Правды» з приво-у смерті М. С. Грушевського. А коментарі, на нашу думку, тут були б потрібні. Скажімо, до такого твердження «Правды», нібито виїхати в 0-ті рр. до Львова М. С. Грушевського примусив (!?) царський уряд, або до вигадки про тяжку хворобу в Кисловодську, що нібито спричи-

нила смерть академіка. В цій же статті цитується промова В. П. Затонського над труною М. С. Грушевського. Однак заспівувачем цькування академіка в останні роки його життя промовець наклепницьки-провокаційно проголосив на той час примусово увільненого з роботи у ВУАН «за націоналістичні погляди» відомого публіциста й письменника М. М. Могилянського, якому раніше, навпаки, ставили у провину захист М. С. Грушевського від таких самих звинувачень (див. Вісник АН УРСР.— 1990.— № 4.— С. 60—61). Отже, ця «нісенітниця», безумовно, потребує об'єктивного коментаря в рецензованій нами книзі. Його ж, на жаль, немає.

Будь-яке коментування взагалі є справою вкрай делікатною. Коментатор мусить відмовитись від особистих уподобань та симпатій і не брати на себе судового вироку, який з часом виносить сама історія. У рецензованій книзі, однак, трапляються коментарі явно суб'єктивістського змісту. Ось, наприклад, професійні історики М. Яворський, М. Рубач, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, однозначно згадуються у статті проф. Л. Решодька (с. 391) лише як ідейні і особисті вороги М. Грушевського. Упорядник книги не зробив спроби уточнити ці оцінки, а Л. Окиншевича та О. Оглоблина взагалі обминув своєю увагою, хоч відомо, що обидва активно працювали на науковій ниві української діаспори, причому проф. О. Оглоблин став послідовним популяризатором наукової спадщини М. Грушевського, а в журналі «Український історик» опублікував статтю про нього.

Так само і написана у 1924—1925-ті рр. праця М. А. Рубача «Федералістичні теорії в історії Росії», хоч і не позбавлена ідеологічно-комуністичних нашарувань (цілком природних для діяча верхнього прошарку української історіографії 20-х років), однак досить об'єктивно аналізує творчий доробок М. С. Грушевського. Проте коментар до статті звівся до визначення М. А. Рубача як українського радянського історика, автора праць з історії Жовтневої революції та громадянської війни (с. 537). І вже зовсім дивно побачити замість року смерті історика знак запитання, що є свідченням свідомої самоізоляції упорядника від сучасної фахової історичної науки. Адже академічним науково-дослідним центром є Інститут історії України, співробітником якого до останніх своїх днів був проф. М. А. Рубач (див. некролог в «Українському історичному журналі».— 1980.— № 3.— С. 160).

Ми переконані, що не можна обмежуватися принизливою ідеологізованою, а не науковою характеристикою М. І. Яворського як «одного із засновників більшовицького напряму в українській історичній науці... одного з найперших, хто розпочав цькування М. С. Грушевського» (с. 536). Адже, по-перше, саме М. І. Яворський був автором досить об'єктивного, цілком позитивного докладного офіційного відгуку (див. Архів АН РАН у Санкт-Петербурзі, ф. 2, оп. 17, спр. 167, с. 3—9) на наукові праці М. С. Грушевського при його обранні 12.12.1928 у дійсні члени АН СРСР. По-друге, науковці з української діаспори завжди з повагою ставилися до праць Яворського із соціально-економічної та політичної історії України доби капіталізму, а що вони на те заслуговують, доводять і новітні дослідження українських істориків Г. В. Касьянова, О. С. Рубльова, А. В. Санцевича, Ю. І. Шаповала. По-третє, гадаємо, що, характеризуючи особу М. І. Яворського, не можна не зважати на його мужню поведінку в Соловецькому ув'язненні, де він до кінця днів своїх відкрито засуджував сталінський режим за його політику геноциду щодо українського народу (див.: Гривачевський Б. Листи з Соловків.— К.: Молодь.— 1992.— С. 34—37).

А що зрозуміє широкий читач з докладного коментаря про конфлікт С. Єфремова та А. Кримського, з одного боку, і М. Грушевського та М. Скрипника, з другого? Упорядник спрощує його до алогічного висновку: мовляв, перші двоє боронили ВУАН від партійного втручан-

ня, а нарком освіти М. Скрипник «проводив політику більшовизації Академії» і Грушевський (!) «прийняв сторону Скрипника» (с. 540—541). Тут же ця несподівано продекларована прихильність М. С. Грушевського до більшовизму поєднується із нагадуванням про безсумнівний факт його різко негативного ставлення до всього, пов'язаного з гетьманським режимом Павла Скоропадського. Сучасна українська історіографія поки що головним чином на основі досліджень істориків з діаспори (чи не найбільший тут внесок В. Липинського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко), рішуче заперечує ініціативу створення гетьманської держави німецькими окупантами, доводить значне піднесення суспільно-політичного і культурного життя в Україні в 1918 р. Однак вміщений у рецензованій книзі коментар про П. Скоропадського справляє враження запозиченого з якоїсь радянської енциклопедії: «царський генерал, монархіст... очолив маріонетковий уряд. Втік до Німеччини, де вів антирадянську діяльність» (с. 518).

І це далеко не поодинокий випадок канонічно-радянських трактувань у рецензованій книзі. З тоталітарно-комуністичними таврувальними визначеннями «троцькіст», «білоемігрант» подано коментарі про Х. Раковського, Г. Львова (с. 522, 511). Говорячи про В. Білозерського (с. 510), упорядник фактично відроджує вже відкинуту вигадку радянської історіографії про дві антагоністичні частини («два крила») у Кирило-Мефодіївському товаристві: революційно-демократичну і ліберально-реформістську. Взагалі, згадуючи це товариство (с. 506—510), автор жодного слова не сказав про висунуту ним ідею Української національної державності. Примітки про Т. Шевченка (с. 508—509) цілком зводяться до характеристики його як «великого революціонера-демократа» і зовсім не згадується фактично головний струмінь творчості геніального поета України — поборника її національного визволення. Адже саме цим Великий Кобзар насамперед і був духовно близьким Великому українцю! На основі радянської традиції написано коментар про В. Капніста («російський драматург і поет, боровся проти кріпосництва» — с. 492). Водночас близькі друзі та однодумці поета говорили про нього як людину, яка готова була «пожертвувати всім своїм маєтком для добробуту Малоросії», і вбачали в його «Оді на рабство» літературний виступ за «відновлення гетьманського правління». І саме він вів переговори 1791 р. з прусським канцлером, прохаючи його допомогти Україні «скинути російське ярмо»!

Можна ще багато чого закинути автору коментарів. Так, він твердить, нібито монографія М. І. Костомарова «Мазепа» вперше видана 1895 р. у Львові (с. 494); а досі дискусійний в історичній науці час написання «Історії русів» без будь-якої аргументації зводиться категорично до XVIII ст. (с. 496); і, навпаки, повторюється утверджена радянською історіографією дата Переяславської умови України з Росією 1654 р. як завершальна подія Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (с. 500); замість характеристики «Київської громади» як важливої ланки у системі всеукраїнського руху проти національного гноблення в Україні читач знаходить лише перелік прізвищ ряду видатних діячів науки і культури (с. 542).

Взагалі коментарі (а їх багато в книзі) — напевно, найслабше її місце. В них чимало фактичних неточностей, редакційно недбалих формулювань. Вони не грунтуються на єдиній історіографічний концепції, а без критичного осмислення запозичені із зовсім різнорідних за ідеологією енциклопедичних довідників. Отже, упоряднику при перевиданні книги (а воно вкрай необхідне, бо при нинішньому 30-тисячному тиражі «Великий українець» навіть не потрапить до кожної школи в Україні) слід найбільше потурбуватися про удосконалення наукового апарату, в тому числі й «Списку основних праць М. С. Грушевського». Останній також бажає кращого: не названі найважливіші праці, надруковані окремими виданнями або в періодичній пресі, а натомість

згадані журнальні публікації не першорядної ваги; не всі бібліографічні позиції описані з належною точністю. Перевидання книги дасть змогу поповнити її текстово-документальну та іконографічну частину (фотоальбом за 1879—1934 р. становить окремий четвертий розділ під назвою «Мить на віки») новими публікаціями періодичної преси за 1991—1992 роки («Архіви України», «Старожитності» та ін.).

Слід побажати упоряднику наступного перевидання по-академічному бережливо ставитися до оригіналів авторських текстів. У нинішньому ж виданні чимало випадків нічим не обумовленого свавільного втручання в першодруки М. С. Грушевського. Так, істотно скорочується підрядкова примітка (с. 12); взагалі повністю опускається підрядкове посилання з бібліографічною рекомендацією (с. 46); переробляється зміст авторської примітки (с. 46); редагується авторський стиль викладу (с. 47) і навіть вилучається ціле речення (с. 49); у текст М. С. Грушевського вводяться примітки упорядника без зазначення авторства (с. 56). На нашу думку, не варто було й заміняти властивий всім працям М. С. Грушевського термін «правительство» на сучасний загальновживаний — «уряд».

І все ж треба вітати вихід у світ рецензованої книги, що видана за благодійною допомогою відомих меценатів з Австралії — української родини Марії і Михайла Гоянів, і загалом позитивно оцінити здійснену А. П. Демиденком упорядницьку роботу. Творчою удачею упорядника вважаємо, наприклад, його ініціативу зібрати в одному розділі «Автобіографії» все, що зроблено М. С. Грушевським у цьому жанрі. Упорядник цілком має рацію, коли відзначає, що, порівнюючи написані й опубліковані в різний час автобіографічні матеріали, дослідники одержали унікальну можливість «простежити за нюансами бурхливої життєдіяльності М. Грушевського, яку оцінює — з позицій різних років! — сам Великий українець» (с. 195). Дуже цінний розділ «Листи». Тут здебільшого вперше побачили світ десятки листів М. С. Грушевського, адресованих різним особам у період від 1895 до 1931 р. Слід відзначити забезпечений фахівцями (Г. Бурлака, Р. Пиріг, В. Боєчко, М. Антонович, М. Гнатюк) високий археографічний рівень цих епістолярних публікацій — як у самих їх текстах, так і в науковому апараті: вступних статтях, примітках тощо.

Щодо заключного розділу «Великий українець», то хоча вміщені тут матеріали (біографічні, дослідні праці та документальні публікації) є безперечним внеском у грушевськознавство, він не здається цілісним і послідовним. Створюється враження, нібито упорядник опублікував тут документи, які попалися під руку. Наприклад, передруковано з часопису «Нова Рада» від 23 березня 1917 р. інформаційну замітку про переслідування М. С. Грушевського царськими жандармами у 1914—1915 роках. Водночас про це набагато докладніше розповідається в самих жандармських документах, опублікованих у журналі «Архіви України» (1991 р.— № 5—6.— С. 12—290). Отже, якнайтісніший зв'язок видавців з істориками-дослідниками, працівниками архіво- і книгосхвищ забезпечить перевидання збірника про Великого українця на більш високому науковому рівні. Проте й у нинішньому вигляді він сприятиме важливий державній справі піднесення в масах української національної самосвідомості.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

Солдатенко В. Ф., Солдатенко И. В. Выступление полуботковцев в 1917 г. *(Окончание)* 3

225-летие Колиивщины

Смолий В. А. Некоторые дискуссионные вопросы истории Колиивщины (1768 г.) 21

* * *

Санцевич А. В. Взгляды М. И. Яворского на историю Украины 29

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

Кузьминец А. В., Цепенда И. Е. *(Ивано-Франковск)*. Общество «Родная школа» в Галиции (20—30-е гг. XX ст.) 41

* * *

Марочко В. И. О деятельности Международной комиссии для расследования голода в Украине 1932—1933 гг. 47

Мирошниченко М. И., Мирошниченко В. И. К началам формирования рабоче-крестьянской интеллигенции в Украине в 20-е гг. 53

Замлинский В. А., Палиенко М. Г. Журнал «Киевская старина» под царской цензурой 62

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Гуменюк А. А. *(Каменец-Подольский)*. Социальная и национальная структура городского населения Правобережной Украины (вторая половина XIX ст.) 77

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Алексеев Ю. Н., Кравченко Н. М., Павленко Ю. В. Теоретические основы курса истории славянских народов в украинской высшей школе . 86

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Демченко Т. П. *(Чернигов)*, Курас Г. М. *(Щорс)*. И. Л. Шраг — «славный украинский деятель» 95

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Нестуля А А. *(Полтава)*. Охрана памятников Украины в эпоху Центральной Рады 104

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Савчук В. С. *(Днепропетровск)*. К истории возникновения Екатеринославского научного общества 118

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси . . 121

Пинчук Ю. А. Исследование о принципах демократического федерализма . 132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дмитроченко М. Ф. *(Харьков)*. Е. Т. Евсеев. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине 134

Пирог А. А. В. В. Лантух. Становление и развитие торговли на Украине в 1921—1932 гг. 136

Сарбей В. Г. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського 138

CONTENTS

ARTICLES

Little-Known Pages of History

Soldatenko V. F., Soldatenko I. V. Polubotkivtsi's Uprising in 1917 *(Ending)* 3

* * *

225-th Anniversary of Koliivshchyna

Smoley V. A. Some Debatable Questions of Koliivshchyna History (1768) . 21

* * *

Sancevych A. V. M. J. Javorsky's Opinions at the History of Ukraine . . 29

REPORTS

Problems of Historical Local Lore Study

Kuzminets O. V., Tsependa I. E. *(Ivano-Frankivsk)*. Society «Native School» in Galicia (20—30-th of the 20 ct.) 41

* * *

Marochko V. I. About the International Comission Activity to the Examination of the Hunger in Ukraine (1932—1933 yy.) 47

Miroshnychenko M. I., Miroshnychenko V. I. To the Onsets of Working-Peasant Inteligentsia Forming in Ukraine in 20-th years 53

Zamlynsky V. O., Palijenko M. G. The Journal «Kievskaja starina» under the Tsar's Censorship 62

JOUNG AUTHOR'S TRIBUNE

Gumenjuk A. O. *(Kamianets-Podilskyj)*. Social and National Structure of Right Bank Ukraine Town Population (the second half of the 20 ct.) . . . 77

TO HELP THE TEACHER OF HISTORY

Alekseev U. M., Kravchenko N. M.,, Pavlenko U. V. Theoretical Basises of Slavs People's Course of History in Ukrainian High Schoole . . . 86

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

Demchenko T. P. *(Chernihiv)*, Kuras G. M. *(Shchors)*. I. L. Shrag — «Famous Ukrainian Figure» 95

MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

Nestulja O. O. *(Poltava)*. Protection of Ukraine Monuments during the Period of the Cenral Rada 104

SEARCES AND FINDINGS

Savchuk V. S. *(Dniepropetrovsk)*. To the History of Katerynoslav Scientific Society Origin 118

* * *

HISTORIOGRAPHIC HERITAGE

Kostomarov N. I. Thoughts about the Federate Onset of Ancient Rus. . . 121

Pinchuk U. A. Study about the principles of the democratic federalism . . 132

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Dmytrochenko M. F. *(Kharkiv)*. E. F. Evseev. Problems of Attitude to the Labour in the Village: Lessons of Stagnation Period in Ukraine 134

Pyrig O. A. V. V. Lantuch. Formation and Development of Trade in Ukraine in 1921—1932 136

Sarbej V. G. Great Ukrainian: Materials from M. S. Hrushevsky's Life and Activity 138

НОВІ КНИГИ

Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917—1990.— К. : Вища шк., 1991.— 274 с.

Відродження українського села: Матеріали наук.-практ. конф., Полтава, 12—14 листоп. 1991 р.— К. : Урожай, 1992.— 160 с.

Воронежский край XVIII века в описаниях современников.— Воронеж: Центр.— Чернов. кн. изд-во, 1992.— 255 с.

Гангут: Науч-попул. сб. ст. по истории флота и судостроения: Вып. 4.— СПб. : ЛЕНКО: Гангут, 1992.— 120 с.

Гриф секретности снят: Потери Вооружен. Сил СССР в войнах, боевых действиях и воен. конфликтах: Стат. исслед.— М. : Воениздат, 1993.— 415 с.

Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукр. робітн. з'їзд, 11—14 (24—27) лип. 1917 р.).— К. : Ін-т історії України, 1992.— 51 с.

Документы по истории крестьянской общины, 1861—1880 гг.: Вып. 5.— М. : Ин-т истории АН СССР, 1991.— 222 с.

И. Е. Забелин. 170 лет со дня рождения: Материалы науч. чтений ГИМ, 29—31 окт. 1990 г.— М. : Гос. Ист. музей, 1992. Ч. 1. 134 с. Ч. 2. 127 с.

Карсавин Л. П. Монашество в средние века.— М. : Высш. шк., 1992.— 191 с.

Керсновский А. А. История русской армии: В 4 т. Т. 1. От Нарвы до Парижа, 1700—1814 гг.— М. : Голос, 1992.— 304 с.

Коновалов Б. Тайна советского ракетного оружия.— М. : Зевс, 1992.— 108 с.

Конституція незалежної України: Міжнар. симпозіум, 3—5 лип. 1992 р.— К. : Укр. Правнича Фундація, 1992.— 342 с.

Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради.— К. : Україна, 1992.— 204 с.

Культура України і слов'янський світ: Тез. доп. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський).— К. : Б. в., 1992.— 20 с.

Лопатин В. С. Потемкин и Суворов.— М. : Наука, 1992.— 288 с.

Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: Полит. сыск в России, 1649—1917.— СПб. : Час пик: ИнКа, 1992.— 414 с.

Минувшее: Ист. ельманах: Вып. 10.— М.; СПб. : Феникс, 1992.— 511 с.

Нумизматика, бонистика, фалеристика: Исслед. и материалы: Нумизмат. сб. Ч. II.— М. : Гос. Ист. музей, 1992.— 263 с.

Огієнко І. Українська культура: Корот. історія культ. життя укр. народу.— К. : Фірма «Довіра», 1992.— 141 с.

Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров, 1817—1885.— К. : Наук. думка, 1992.— 233 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України, 1900—1923 рр.: Українське відродження: історія і сучасність.— К. : МП «Пам'ятки України», 1992.— 136 с.

Рабочее движение в России, 1895—февраль 1917 г.: Хроника: Вып. 1. 1895.— М. : Комитет по делам архивов при Правительстве Рос. Федерации: Отд-ние ист. РАН, 1992.— 175 с.

Российский Императорский Дом: Дневники. Письма, Фотографии.— М. : Перспектива, 1992.— 222 с.

Степанов С. А. Черная сотня в России (1905—1914 гг.).— М. : Изд-во ВЗПИ: АО «Росвузнаука», 1992.— 330 с.

Стерлигов А. Опальный генерал свидетельствует: канцелярия предательства.— М. : Палея, 1992.— 60 с.

Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України.— К. : Наук. думка, 1992.— 275 с.

Тарасенко І. Т. Кров на Івана Купала: Нарис.— Суми: Ред.-вид. відділ облупр. по пресі, 1992.— 52 с.

Федоров В. А. Декабристы и их время.— М. : Изд-во МГУ, 1992.— 271 с.

Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 трав.— 2 черв. 1917 р.).— К. : Ін-т історії України, 1992.— 36 с.

Хоткевич Г. Історія України: (До кінця XVI ст.).— К. : Веселка, 1992.— 228 с.

Шкуринов П. С. Философия России XVIII века.— М. : Высш. шк., 1992.— 256 с.

Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуал. пробл. історії: Зб. наук.-метод. праць: Вип. 2—3.— К. : Київ. держ. пед. ін-т, 1992.— 280 с.

Шуба А. В. Православие и национальные отношения: Пробл. взаимодейств. этноса и религии.— К. : Либідь, 1992.— 131 с.

Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди.— К. : Ін-т історії України, 1992.— 86 с.